

MAGYAR NYELVÖR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND
FOLYÓIRATA

SZERKESZTI ÉS KIADJA

BALASSA JÓZSEF

LXIII. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1934
A MAGYAR NYELVÖR KIADÓHIVATALA

TARTALOMJEGYZÉK.

Értekezések, önálló cikkek.

<i>Balassa József:</i>	A szavak halála a magyar nyelvben	1
	Setälä Emil hetvenéves	25
	A magyar és francia nyelv kölcsönös hatása ..	33
	A török nyelvújítás	41
	Vikár Béla hetvenötéves	48
	A magyar nyelvjárások	89
	A fonológia és a nyelvjárások tanulmányozása ..	107
<i>Beke Ödön:</i>	A magyar szóképzés történetéhez. II.	22
	Néhány szavunk történetéhez	44
	Két régi növénynév	84
	Tájszómagyarázatok	111
<i>Erdödi József:</i>	A finnugorok és indogermánok érintkezési helyé- nek meghatározásához	118
<i>Fokos Dávid:</i>	Az és kötőszó eredete	14
	A melléknévi jelző szórendje	35, 71
	Párhuzamos jelentésfejlődések	116
	Wiklund K. B.	125
<i>Kallós Zsigmond:</i>	Ámul-bámul	119
<i>Kertész Manó:</i>	Jövevényszavainkról	8
	Roppant	65
	Szómagyarázatok	105
<i>Widder Salamon:</i>	A héber nyelvújítás	42
<i>Zolnay Vilmos:</i>	A magyar kártyáról	79

Irodalom.

Liber Semisaecularis Societatis Fenno-ugricae. (<i>Fokos Dávid</i>)	26
Josef Trostler: Die Anfänge der ungarischen Persönlichkeitsdichtung. (<i>Zsoldos Jenő</i>)	27
A magyarság néprajza. I. (<i>B. J.</i>)	49
Ludwig Karl: Hugo Schuchardt und die ungarische Sprachwissenschaft. (<i>B. J.</i>)	50
Weörös Gyula: Magyar-finn zsebszótár. (<i>B. J.</i>)	50
Két előadás. Szabolcsi Bence: A magyar népzene keleti vonatkozásai (<i>Tóth Aladár</i>) — Kallós Zsigmond: Csaba monda, székely kérdés, ősvallás.	50
Tunkelo-émlékkönyv. (<i>Beke Ödön</i>)	93
Björn Collinder: Indo-uralisches Sprachgut. (<i>Erdödi József</i>)	94
Konrad Nielsen: Lappisk Ordbok. (<i>Beke Ödön</i>)	126
Beke Ödön: Texte zur Religion der Osttscheremissen	126
Doktori értekezések. (<i>B. J.</i>)	127
A tények védelmezésére. Collinder válasza.	127
Könyvek és tolyóiratok.	53, 96, 128

Nyelvművelés.

<i>Kardos Albert:</i> A felkapott tényleg 28	Kifőzés vagy étkező 56
<i>Balassa József:</i> Az idegen sza- vak használata 29	<i>Zsoldos Jenő:</i> Mikes-tallózás 1821-ből 56
<i>Gedő György, Varga József:</i> Adatok a diáknyelvhez .. 29	<i>B. J.:</i> Divatszók 96
Drogista vagy drogszerész .. 29	Olvasás közben 97
<i>B. J.:</i> Nyelvünk ügye. (Nékám Lajos elnöki beszéde) 53	<i>Sziklay János:</i> A résztvevők .. 97
<i>Prohászka János:</i> Móra Ferenc nyelvéhez 54	<i>Jozefovics Sári:</i> Iparosok be- széde 97
<i>B. J.:</i> Piszölös 55	<i>D. Sz.:</i> Ifjúsági nyelvművelő egyesület 98
<i>J. S.:</i> A csengő kalauz 55	<i>Dénes Szilárd:</i> Műfa 129
<i>B. J.:</i> Miért érme a tantusz. Lejtmenti utazás 55	<i>B. J.:</i> Ösbemutató 129
<i>Jozefovics Sári:</i> Új fodrázmű- nyelv 55	Vacak és vacok 130
	Ahol hiányzik a «nem» szócska 130
	<i>B. J.:</i> Olvasás közben 130
	<i>Fényes Mór:</i> A névelő személy- név előtt 130

Magyarázatok.

<i>Beke Ödön:</i> Szláv eredetű nő- vény- és állatneveinkhez .. 30	<i>Edelstein Bertalan:</i> Ad-vesz .. 63
<i>T. T. J.:</i> A Szent Patricius Purgatóriumáról való Histó- riának forrása 31	<i>Kertész Manó:</i> Gyula 98
<i>Zolnay Vilmos:</i> Pótlások 31	Tajtékpipa 98
<i>Szimonidesz Lajos:</i> Aki téged kövel dob, dobd vissza ke- nyérrel 57	A had cselédje 99
<i>Oravecz Ödön:</i> Az erény—rény szó történetéhez 59	<i>Fokos Dávid:</i> Gyötör 100
<i>Fokos Dávid:</i> Az és kötőszó ere- detéhez 60	<i>Beke Ödön:</i> Névutóink és hatá- rozóragjaink történetéhez .. 101
Tősgyökeres 60	<i>B. J.:</i> Acatoló 102
Harmadfű ló 61	<i>Jozefovics Sári, Sz. J.:</i> Adatok a gyermeknyelvhez 102
<i>Beke Ödön:</i> Ív és íj 61	Válasz kérdésekre 103
<i>B. Ö.:</i> Sivó-homok 62	<i>Kelemen Béla, Zolnay Vilmos:</i> Pótlások 103
Sudárfa 62	<i>Beke Ödön:</i> Rejtélyes szó egy rég magyar levélben 131
Bimbó 62	Fekély 131
Örv 63	<i>Gunda Béla:</i> Górált fénycsodák 131
<i>Turóczi-Trostler József:</i> Vesz- prém — Weissbrunn 63	<i>Beke Ö., S.-Sch. B., Radvány Sándor:</i> Pótlások 132

Szómutató.

acatoló 102	cika 112	egyeledik,	faraszja 131
ad-vesz 63	cseléd 100	egyerles 113	farkas 116
ámul, bámul 119	csipnye,	elejét veszi 105	fekély 131
ármádia 12	csitnye 132	ellenáll 106	fókozni 113
bajfű, bájfű 84	csirmessig 112	emberöltő 46	fulák 85
bimbó 62	drogista, drog- szerész 29	erény 59	gánnyo 113
botfűlű 103	ebacsku 112	és 14, 60	górált 131
bucc 111		étkező 56	gyötör 101

Gyula 98	kifőzés 56	officér 13	szemöldöksze-
halál-élesztő 44	koca 30	őst. emutató 129	dés 55
hályog 44	komor 132	páka 30	tajtékpipa 99
harmadfű ló	kondás 114	parádé 12	tényleg 28
61, 132	lárma 10...	patália 9	tiszt, tiszt-
háztűznézni 116	lejtmenti uta-	pészölös 55	viselő 13
hodály 114	zás 55	poca, pocok 30	tojástánc 31
hólyag 44	magvaváló 103	putra, putri 47	tősgyökeres 60
íj, ív 61	máj 114	rény 59	vacak, vacok 130
iska, iskála 114	majászkodik 115	résztevők 97	Veszprém 63
ívott 45	maruskol, marus-	roppant 65	volontér 8
káplár 13	kál 115	sívó-homok 62	
keszkenő 117	műfa 129	sudárfa 62	

A Magyar Nyelvőr 1934. évi dolgozótársai.

Balassa József	Jozefovics Sári	Rubinyi Mózes
Beke Ödön	Kallós Zsigmond	Sziklay János
Collinder Björn	Kardos Albert	Szimonidesz Lajos
Dénes Szilárd	Kelemen Béla	Tóth Aladár
Edelstein Bertalan	Kertész Manó	Turóczi-Trostler
Erdődi József	Munkácsi Bernát	József
Fényes Mór	Oravecz Ödön	Widder Salamon
Fokos Dávid	Prohászka János	Zolnay Vilmos
Gunda Béla	Radványi Sándor	Zsoldos Jenő

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Klotild ucca 10/A.

A SZAVAK HALÁLA A MAGYAR NYELVBEN.

Írta: Balassa József.

Minden nyelv története folyamán szavak születnek, szavak kihalnak. Az általános nyelvtudomány és az egyes nyelvek története részletesen foglalkozik a szókincs változásával, beszél a szavak ősi eredetéről, idegen szavak átvételéről, a szavak jelentésének változásairól, de csak ritkán és mellékesen szólnak a szavak kihalásáról, a régi szókincset ért veszteségekről.¹⁾

Pedig nagyon fontos kérdések a nyelvek történetében: Mely szavak vesznek el egy nyelv élete folyamán? Mik az okai a szavak kihalásának? Milyen erők működnek a nyelv fejlődése folyamán olyan módon, hogy eredményük a szókincs egy részének kihalása? Ezekre a kérdésekre akarunk felelni a magyar szókincs történetének tanúsága alapján.

Valamely nyelv szókincsének jelentékenyebb változása mindig egybeesik az illető nép életében beállott nagyobb átalakulással. Ha egy nép állami, gazdasági helyzetében vagy műveltségében, szellemi alkatában nagyobb változás történt, változott nyelvenek szókészlete is. A nyelvtörténet ilyenkor csak a szókészlet gazdagodásáról, gyarapodásáról szokott beszélni. Pedig ilyenkor a szókészlet nemcsak gazdagodik, hanem jelentékeny veszteséget is szenved. A régi szókincsnek egy része eltűnik, hogy új szavaknak adjon helyet.

A magyar nyelv történetének legrégebb ismert korszakában a szorosabb érintkezés a bolgár-török néppel, a Kr. u. 7. században, volt nagy hatással a magyar szókincsre. Ekkor elveszett az ősi finnugor szókészletnek egy része és helyettük török kölcsönzőkat vettek át. Hogy mely szavak veszttek el ebben az időben, azt csak sejthetjük, mivel írott feljegyzések ebből az időből nem állnak rendelkezésünkre.

Világosabban látjuk a magyar szókincs változásait a történeti

¹⁾ V. ö. Sandfeld-Jensen, Die Sprachwissenschaft (S. 47—51). A. Noreen, Ordens död. (Spridda Studier, andra samlingen, Stockholm, 1903). Lis Jacobsen, Om Ordenes Död. (Arkiv för Nordisk Filologi, 1915). Holt-hausen, Vom Aussterben der Wörter (Germ.-rom. Monatsschrift, 1915. H. 4.). Horger Antal, A nyelvtudomány alapelvei² (115—117).

idő óta. Lényegesen átalakító hatással volt a magyar nép életére, szellemi alkatára és egyidejűleg a magyar nyelv szókincsére is a 10. századtól kezdve a kereszténység felvétele, az átmenet a földművelésre és a városi életre. Ezekben az évszázadokban ószlovén, német és olasz kölcsönszavak sok ősi szót szorítottak ki a közhasználatból. Később, a 16—17. században a török uralom volt újabb hatással a magyar nyelvre. Az oszman-török nyelvből átvett szavak valósággal elárasztották ebben az időben a magyar nyelvet. Midőn a török uralom véget ért, ezeknek a szavaknak legnagyobb része ismét kihalt; egy részük egy-egy nyelvjárásban él még tovább.

A török hatással egyidejűleg megfigyelhetjük latin eredetű szavak beáradását a magyar köznyelvbe; ez következménye volt a latin nyelv hivatalos használatának az egyházi és az állami életben.

Az utolsó nagy átalakító hatás a 18. és 19. század fordulóján érte a magyar nyelvet, midőn a nyelvújítás mozgalma az idegen szavaknak egy nagy részét kiszorította a használatból. A 19. sz. második felében a nyelvújítás szavai ellen megindult küzdelem viszont sok száz olyan szót szorított ki a használatból, melyet a nyelvújítók alkottak.

Ha a szavak kihalását figyelemmel vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy azt hosszú haldoklás előzi meg. Az első lépés az, hogy megszűnik a szó használatának köre. Már csak az élőnyelvben használják, az írott nyelvből kiveszett. Nem tudhatjuk, vajjon egy szó, melynek valamely korban írott nyoma nincs, nem tengődött-e tovább az élőnyelvben. Másrészt az is lehetséges, hogy valamely, az élőnyelvből kiveszett szó az irodalmi nyelvben él tovább. A *bese* (kánya) szó csak a JordK.-ben és mint személynév néhány oklevélben fordul elő, a *rér* (sógor) szóval csak a Peer K.-ben és az OKISz.-ban találkozunk. Mind a kettő él még a szlavóniai nyelvjárásban. A gólya régi *cakó* nevét, ezt a kifejezést *fánton=fánt* (hasonlót hasonlóval), ezeket a szavakat: *kabala* (kanca), *mazúr* (hazátlan), *rigya* (torlasz), *sellye* (koporsó), *szapu* (ürmérték), *vinnye* (kovácsműhely) és sok más szót, melyek a közhasználatból kivesztek, megtalálunk egyes nyelvjárásokban. Lehet, hogy egy-egy szó, melyet kihaltnak vélünk, a nyelvemlékek korában is csak tájszó volt. A kihalt szavaknak egy másik része továbbképzett alakban, összetételben vagy egy-egy szólásmódban él tovább. Az *em-ik* (szopik) ige kihalt, de az *emlő*, *cse-csemő* szavak élnek, a *himl-ik* (elszóródik) ige kihalt, de *hint*, *himlő* ma is él. Alább több példa fog amellet tanuskodni, hogy kihalt szavak változott alakban tovább élnek.

A magyar nyelv kihalt szavairól szólva feltűnik, hogy számuk sokkal kevesebb, mint az indogermán nyelvekben. A magyar nyelv változása a legrégibb írott emlékek kora óta általában sokkal csekélyebb, mint az indogermán nyelveké ugyanebben az időben. A legrégibb magyar nyelvemlékeket olvasva, csak

ritkán akadunk olyan szavakra, amelyek a mai magyar nyelvből teljesen hiányzanak. A kódexekben még előforduló, de a mai nyelvből hiányzó szavak száma alig több száznál.

Ha a szavak kihalásának okait keressük, igen gyakran csak sejtésre vagyunk utalva, vagy pedig meg kell elégednünk avval, hogy a szó kihalásának tényét tudomásul vesszük. Ezekben a rég elmúlt időkben olyan társadalmi és lelki erők működhettek közre, amelyeknek hatását évszázadok múltával nem ismerhetjük fel. A nyelvújítás kora még nincs olyan messze és mégsem mondhatjuk meg, mi az oka annak, hogy a *zongora* szó megmaradt, míg az ugyanúgy képzett *hangora* (harmonika) születése után rögtön kihal. Nem tudhatjuk, miért él ma is az *iroda*, *lovarda*, *újonc*, *fegyenc*, *küldönc*, ellenben a *tanoda*, *vigarda*, *hadronc*, *szabadonc* eltűntek a mai nyelvből.

Az okok, amelyek egyes szavak kihalását előidézik, vagy külsők, azaz olyanok, amelyek az illető nép életéből folynak, vagy belsők, azaz olyanok, melyeknek alapja az illető szó alakja vagy tartalma.

1. Sok szó azért veszett ki a nyelvből, mert az illető nép állami, társadalmi, kulturális vagy gazdasági életében beállott változás következtében egyes tárgyak feleslegessé válnak, intézmények megszűnnek. A szó, amely őket jelölte, kihal, mert nincs rá szükség. Ilyen szó a hűbériség legrégibb idejéből: *enő* vagy *énő*. Csak a 13. századból ismerjük s a hűbéri szolgálatnak egy fajtát jelentette, a közös szántást. A *soltész* szó a 16. században a szabadon bocsátott jobbágy (libertinus) neve volt. Kivesztek régi hivatalok nevei is: *geréb*, *folnagy* (villicus), *kenéz* (magasabb tisztviselő, dux, praetor). Így veszett ki a használatból az *igríc* és a *táltos*. Nagyon sok kihalt szót találunk az állami és katonai intézmények, fegyverek, ruházati tárgyak, ételek, italok, pénz, mérték és játék elnevezései között. Ezeknek nagy része oszmán-török eredetű és a török uralom alatt került a magyar köznyelvbe; az uralom elmúltával csakhamar kivesztek. Ilyen török eredetű kihalt szavak: állami és katonai intézmények: *akancsa* (portyázó), *alafa* (zsold), *burjunti* (rendelet), *csausz* (követ), *csincsér* (kézi békó), *csirák* (kegyenc), *defter* (kereskedelmi könyv), *szemény* (lovasszék), *timár* (ajándékozott birtok); — fegyver, katonai felszerelés: *boncsok* (török zászló), *dögönyeg* (tör), *szomak* (tábori kulacs); — ruha: *csalma* (turbán), *cserge* (durva takaró); — pénz: *akcsa* (fillér), *oszpóra* (kis ezüstpénz).

Egyéb kihalt szavak, melyeknek nagy része szintén kölcsönző:

Katonai intézmények, fegyver stb.: *bombarda* (hajítógép), *cajbert* (Zeugwart), *cajtház*, *cejkház* (Zeughaus), *cúca*, *csúcsa* (lándzsa), *cserepár* (osztrák gyalogos), *dákos* (tör), *falkony* (falztörő), *koszperd* (kard), *kuracin*, *kuracél* (páncél), *lánckenet* (Landsknecht), *lódíng* (puskaportartó), *kornéta* (lovasszék)

lója), *pozlár* (kard), *salagvárda* (örség), *számszerij* (faltörő ágyú), *puzdra* és *tegez* (nyíltartó).

Ruházat: *bagazia* (fényezett vászon), *berhe* (alsó nadrág), *capa* (halbőr), *cendely* (egy fajta tafota), *cinadof* (finom vászon), *csáhol*, *csaholing*, *csemelet* (atlasz), *fojlandis* (posztó), *kamuka* (damaszt), *karasia* szoknya, *kisznicér* szoknya, *korcovát* (kabát), *landis* posztó, *rása* (félvászon), *sája* posztó (finom, vékony posztó), *superlát*, *suporla* (függöny), *szekernye* (csizma), *szkó-fium* (fejkötő, fejszorító), *szukmány* (durva ruha), *tubin* (tafota), *velence* (barchet), *verdigály* (szoknya), *zemes irha* (kordovánbőr).

Étel, ital: *ákovita* (pálinka, aqua vitae), *habarnica* (polip), *liktárium* (befőtt), *morvány* (kalács), *zuppon* (leves).

Pénznemek: *bárdus* (12.—14. század), *batka*, *babka* (16.—17. század), *bécs* (fillér, szláv szó), *dutka* (16. sz.), *kacsinka* (fillér), *lepér*, *lépér* (17. sz.), *peták* (ezüst aprópénz).

Mértékek: *méc* (gabonamérték), *fer-ton*, *ferdung* (latnak ötöd része), *lukna*, *oka* (ürmérték), *ort* (valamely súlynak, pénznek negyedrésze), *tomb* (font).

Játékok: *ostábla*, *verfölye* (kocka).

Ma is megfigyelhetjük, hogy a nevek kihalnak a tárgyakkal együtt, amelyeket nem használnak. Az ifjabb nemzedék már nem tudja, mi a *hamvvevő* vagy *koppantó*; a *csép* szó is kihalóban van, de tovább él a *csépel*, *cséplőgép* s az átvitt értelemben használt *elcsépel*t szavakban. A régibb pénznevek, mint *garas*, *hatos*, *krajcár*, s a mértéknevek, mint *mázsa*, *font*, *lat*, *hüvelyk*, *öl*, *rőf* halálra vannak ítélve. De bizonyos szólásokban, kifejezésekben meg fognak maradni; mint pl. *garasoskodik*, *megfontolja*, *fontos ügy*, *latra vet valamit*. De a név nem vész el mindig, ha a tárgy meg is változik. Gondoljunk csak arra, hogy milyen nagy különbség van az egykori lúdtoll és a mai acéltoll vagy töltőtoll között, s a név mégis változatlanul megmaradt. A tárgy, amelynek neve ma ház, kocsis, eke, hajó, mennyire más, mint az a tárgy volt, amely eredetileg ezt a nevet kapta.

2. A szó kihalásának gyakran az az oka, hogy egy újabb, rendszeren idegen eredetű szó, kiszorítja a használatból. A régi szó, amely egy ideig együtt él az újjal, vagy a nyelvnek ősrégi szókincséhez tartozik, vagy maga is régibb kölcsönvétel. A régi *áros* (kereskedő) szót, amely mint családnév megmaradt (*Boráros*), kiszorította az olasz *komplár*, a német *tösér* és *kalmár*. Egyideig mind a négy szó használatban volt, és velük együtt a *kereskedő*. *Komplár* élt a 17. századig, *tösér* még később is, a *kalmár*-ral, mint elavult szóval még ma is találkozunk. A régi magyar *kereskedő* lett a győztes ebben a küzdelemben.

A szentet jelentő régi magyar szó *egy*, *igy* volt. A legrégebbi írott emlékek korában is már csak összetételekben élt (*egyház*, *Egykő*, *egyfa*, s ez maradt meg az *üdnep*, *idnep*, ma: *ünnep* szóban), mert az ószlovénból átvett *szent* szó kiszorította. A *mezite-len*, *mezitláb* szavak egykori alapszavát, *mezech*, szintén kisso-

rította a szláv eredetű *ruha*. A régi *rér*, *sűv* szavak helyébe lépett a német *sógor*, a *fél*, *felem* helyébe a szláv eredetű *barát*. A Beszt. és Schl. Szójegyzékben előforduló *ed* szó valószínűleg a gabona régi neve volt (vö. Nyr 51:71), ezt szorította ki a szláv *gabona*. A régi nyelv *verő* szavát kiszorította a szláv *kalapács*. A kódexekben még előforduló *kégy*, *pakocsa* helyébe lépett az olasz eredetű *pálya*, *tréfa*, a régi *séd* helyébe a szláv *patak*. A sátor jelentésű *berek* szó csak a Beszt. és Schl. Szójegyzékben fordul elő; ha valaha általános használatú volt, kiszorította a török eredetű *sátor*. A régi *feles*, *feletlen* helyett terjedt el a német eredetű *páros*, *páratlan*. Sok népies állat- és növénynevet kiszorítottak a tudományos műszavak, de legnagyobb részük tovább él a nép nyelvében. A török eredetű *áfium*-ot is kiszorította az *ópium*.

3. A szavak kihalásának okát gyakran nem külső körülményekben kell keresnünk, hanem magának a szónak alakjában vagy tartalmában. Gyakran tapasztaljuk, hogy a rövid, egytagú szó helyett jobban szereti a nyelv a hosszabb, továbbképzett alakot. Az eredeti, rövid szó kihalt, a hosszabb tovább él. Ilyen egytagú igék a régi nyelvben: *av-ik*, *beav-ik* (a. m. behatol), ma él még ezekben: *avat*, *avatkozik*; — *csök-ik*, tovább él a *csökevény*, *csökken*, *csekély* szavakban; — *em-ik* (szopik), él az *emlő*, *cse-csemő* szavakban; — *fegy* (szid, korhol), él a *fegyelem*, *fegyelmez* szavakban; — *himl-ik* (elszóródik), él ezekben: *himlő*, *hint*; — *lább* (úszik, gázol), él a *lábbad*, *lábbadoz*, *lábbal* szavakban; — *oll* (haját levág), valószínűleg az *olló* alapszava; — *sér* (fáj), tovább él ezekben: *sért*, *sérelem*; — *sind-ik*, a *sinlődik*, *sindevész* alapszava; — *tet-ik* (feltűnik, megjelenik), tovább él ezekben: *tetszik*, *tettet*; — *tomb* (ugrik), a *tombol* alapszava; — *töv-ik* (behatol), tovább él a *tövis*, *tüske*, *tűz* szavakban.

Vannak kihalt névszók is, melyek továbbképzett alakban vagy összetételben megmaradtak:

éh, *ih*, *jonh* (belső rész), része az *éhomra*, *szomjú* szavaknak; — *hol*, a *holnap* összetételben él; — *jó* (a. m. folyó) a legrégibb oklevelekben is csak földrajzi nevekben maradt meg: *Kétjóközi*, *Berekjó* (Berettyó), *Sajó*, *Héjó*; — a *jó*, jobbkéz jelentésű *jog*, *jóg* szó kihalt, de tovább él a *gyógyít*, *gyógyul* szavakban; — *or* (tolvaj), *ország* szavak kihaltak, de a *tőszó* tovább él ezekben: *orgazda*, *oroz*, *orvul* — a kódexekben találjuk a *vagy* (ma: *vagy*on), *vagyítalan* (szegény) szavakat; ma csak a *vagyon*, *vagyonos* szavakban él; — a *suttom* (rejtekhely) csak *suttomban*, a *tömény*, *temény* (sok ezer) csak *teméntelen*, *töméntelen* alakban élnek. — A Beszt. és Schl. Szójegyzékben megtaláljuk a *tarka* és *szürke* szavak kihalt alapszavát: *tar*, *szir*.

Néhány határozószó is kiveszett és csak elhomályosult összetételben él tovább. Az *eszten* szó (a. m. ugyanezen időre) megvan még a Jord. K-ben: *ezten napig*, ma csak az *esztendő*-ben maradt meg. A *tege* csak ebben az összetételben maradt meg: *teg-*

nap. Az *elv*, *elü*, *el* (valamin túl) és *elvé*, *elvöl* kiveszett, de egészen elhomályosulva megvan az *Erdély*, *Havasalföld* nevekben.

4. Az olyan szavak, amelyek egyedül állnak a nyelv szókincsében és nem támaszkodhatnak népesebb rokonságra, könnyen kivesznek. Ilyen szavak a régi magyar nyelvben: *áj* (rés, hasadék, völgy), *ar* (a leány öccse), *higy* (fülönfüggő), *jugszél* (déli szél), *kén*, *kín* (talán), *mál* (mell), *roh* (feketés, vöröses), *sód* (alattomos), *ügy* (forrás). Ilyenek még: *monnal* (mintegy, csaknem), *monnó* (mindkettő).

5. Rokonhangzású szavak közül az egyik kiveszhet, ha egy szinonimája foglalja el a helyét. Ez ritkán fordul elő, mert a nyelv megtűri a homonimákat, mint pl. a magyarban *ár*, *ér*, *szél*, *vár* stb. Lehetséges, hogy ez a körülmény is megkönnyítette ezeknek a rövid szavaknak a kihalását: *kép* (nyíl), *maga* (de), *sár* (sárga, epe), *szár* (kopasz), *szeg*, *szög* (barna), *vagy* (vagyon). A szlávból átvett *ábráz* főnév (a. m. arc) kiveszett, mert a hasonló alakú ígét is átvették; ma mindkettő csak továbbképzett alakban van meg: *ábrázat*, *ábrázol*.

6. Képzett szavak is kihalhatnak, ha a képzés módja szokatlannak és emiatt egy másik, hasonló jelentésű szó kiszorítja. Ilyen szavak: *alut*, *elalut*, *alutlan*, ma: *elaltat*, *álmatlan*; *daganag*, ma: *daganat*; *gyujtovány*, ma: *láz*; *korács*, *egykorácsú*, ma: *egykorú*; *nyomos*, ma: *tartós*, *fontos*; *szerdek*, ma: *szerzemény*; *szeres*, ma: *napszámos*; *valál*, ma: *birtok*; *vélte*, *véltan*, *vélve*, ma: *ritkán*; *verő*, ma: *veríték*.

Ígék: *károl*, a *kár* szóból, ma: *sajnál*; *lévél*, a *lesz* igéből, ma: *van*; *nyomod*, ma: *tipor*; *szivall*, ma csak *szív*; *tapot*, ma: *tapogat*, *tapos*; *töltözik* a *tölt* igéből, a. m. *mulat*, *dőzsöl*; *törlejt*, *töröl* a *tör* igéből, a. m. *szerkeszt*.

7. Az eufemizmus is lehet oka egy-egy szó kiveszésének. A régi *húgy* (a. m. csillag) szó még előfordul a kódexekben, de mivel van egy másik, hasonló alakú, de trágár jelentésű szó is, kiveszett és csak a *csillag* maradt meg.

A trágár szavak gyorsan kihálnak és új eufemizmusokkal pótolják őket. A trágár jelentésű tárgyakat és cselekvéseket rendszeresen eufemizmussal fejezi ki a nyelv: egy némileg hasonló jelentésű szót használnak megjelölésére. Ez a szó aztán csakhamar kiesik a közhasználatból, mert kellemetlen félreértésekre adhat okot. Az ilyen szavak történetét nehéz nyomon követni, mert ritkán fordulnak elő az írott nyelvben. A kódexekből ismerjük a *felekezik*, *felekezés* szavakat (a *fél*, *fele* szóból; ma: *közösül*, *közösülés*). Ez a szó is eredetileg eufemizmus, és a későbbi nyelvből kiveszett. A kódexekben előforduló *gyakik*, *gyakdos* szó jelentése: *szúr*, *fúr*; ma a nép nyelvében a. m. *coitare*. Mivel ebben a jelentésben kezdték használni, kiveszett a köznyelvből.

Végül összeállítjuk a még eddig nem említett olyan szavak jegyzékét, amelyek a kódexekben még előfordulnak, de a mai nyelvből már kihaltak. Mellőzzük a csak egyszer vagy kétszer előforduló és nem világos jelentésű szavakat, mint *isa*, *razog*, *supra* stb.

alit (vél, gondol), él mint székely tájszó.

apol (csókol), él változott jelentéssel és alakkal: *ápol*.

aszó (völgy), csak oklevelekben fordul elő a 11—15. században. Él mint székely tájszó és helynevekben: *Aszófő*, *Hosszúaszó*, *Szikszo*, *Szárszo*.

csajva (cserebogár) a Bécsi és Apor K-ben.

derhenő (világos, derült) csak a Münch K-ben.

egyveng (egy anyától született testvérek).

émett, *émette*, *imett* (ébren).

ezfék a Bécsi K-ben, jelentése dél vagy észak.

forbátol, *forbátlás*, *forbátlat* (megtorol, megtorlás).

gyaponik (meggyullad), *gyapont* (meggyujt).

hagyap, *hagyapás* (köp, köpés).

holvaló (mindenféle apróság).

hort (agár).

igyól (talán).

késa (harc), *késálkodik* (harcol).

kótog, *koltog* (kopog), él mint tájszó.

kövekel (sír, nyöszörög).

léllah (függöny), német kölcsönszó.

nám (nézd, ime).

násfa (függő).

nemmen (csaknem, majdnem).

paláz (parázna), *palázkodik* (paráználkodik).

réül, *révül*, *rívöl* (átszellemül), *réülés*, *réület*, *rület* stb.

sajtár (tudatlan, műveletlen).

sólya (sarú).

susárol (suttog), *susárlás*, *susárló* (fülbesúgás, fülbesúgó).

tetem (csont).

tulbó (tömlő), csak Anonymusnál.

ugrógy (folyó).

vanal (meggyógyul), *vanalat* (gyógyulás).

vatalé (palack).

venerék (ital).

verteng (forgolódik).

viszett (helyett, éért).

zomak (kígyó).

JÖVEVÉNSZAVAKRÓL.

(A magyar katonai nyelv történetéhez.)

Írta : **Kertész Manó.**

Az osztálynyelveknek a nyelv fejlődésében és gyarapodásában való nagy szerepét két könyvem¹⁾ egész anyaga és minden eredménye is igazolja. Természetes tehát, hogy én is, mint Balassa, általános érvényűnek tartom Melich János azon tételét, amely a j ö v e v é n y s z a v a k átvételében és elterjesztésében az osztálynyelvek alapvető fontosságát eképpen állapítja meg: «Egy-egy fogalomkörhöz, vagy művelődési körhöz tartozó idegen szavakat, jövevényszavakat bizonyos társadalmi osztály vesz át, itt honosulnak meg e szavak, s ebből az osztályból terjednek el az azokat nem ismerő társadalmi osztályok nyelvébe.»²⁾ Ám ez a tétel csak akkor válik termékenyítővé, hogyha nem pusztán elméleti igazsággként vesszük tudomásul, hanem gyakorlati kutató munkánkban is érvényesítjük. Ez igazságnak gyakorlati érvényesítése pedig azt jelenti, hogy nem elégedhetünk meg annak a megállapításával, hogy egy-egy jövevényszó melyik idegen nyelvből származik, hanem fel kell kutatnunk azt a szellemi csatornát is, amely a jövevényt hozzánk juttatta; más szóval: ismernünk kell azt a foglalkozási ágat, azt a társadalmi osztályt, amelynek ajkán az idegen szó először otthont talált. Ennek a megállapítása azért is nagyon fontos, mert az idegen szó gyakran jelentésének nem egész körét, hanem annak csak egyetlen mozzanatát hozza magával: azt a jelentésárnyalatot, amelyben az átvevő társadalmi osztálynak az idegen szóra szüksége van; a jövevényszó további jelentésfejlődése innen indul ki és csak innen érthető meg. Az ilyen módszerű kutatás azt jelenti, hogy nyomozó munkánkban a szótárak anyagával nem elégedhetünk meg, hanem a jövevényszavakat eleven életükben, használatukban kell felbukkanásuktól fogva nyomon kísérnünk. Persze a nagyon régi jövevényszavakra nézve ez hiú kívánság, de a XVI. századtól fogva emlékeink bősége lehetővé teszi e módszertani követelmény teljesítését.

Ezeknek az elmondására egy kis cikk késztet, amely a francia eredetű *volontér, volentér, volentir* szóval foglalkozik.³⁾ A szó az Alföldön és az én tapasztalatom szerint Zalában is él a következő jelentéssel: 1. dologtalan csavargó, tolvaj; 2. *volontérgyerek*: törvénytelen; 3. heverő, használatban nem levő: «nincs egy *volentir* hordója?» A cikk szerzője — nem ismervén azt a csatornát, amelyen ez a szó hozzánk jutott — bár lelkiismeretesen felhasznál minden rendelkezésére álló lexikont és francia szótárt, sem az átvétel korát nem tudja megállapítani, sem a szó «merész»-nek minősített jelentésváltozásával nem boldogul. Nem is boldogulhat, mert a *volontaire* «önkéntes» szónak a franciában egyetlen olyan jelentése sincsen, amelyből pl. a m. «csavargó, tolvaj» jelentést meg lehetne magyarázni. Am egyszerre világos lesz a dolog, hogyha tudjuk, hogyan kerül ez a szó a magyar nyelvbe.

Rákóczi küzdelmei korában katonai műszóként bukkan fel nálunk és «önkéntes»-t jelent; sokszor beszélnek a kuruc főtisztek «*voluntér* hadnagy»-ról, «*voluntér* katonák»-ról, «*volentér* vicehadnagy»-ról.⁴⁾ Hogy miféle volt az ilyen katona, azt megtudjuk egy 1743-ból való kis katonai műszótárból, amelyet a Nemzeti Múzeum kéziratára őriz (Hung. 6.): «*volontaire* az, a' ki a hadakozásban szabad akarattýából maga költségén szolgálatot téssen és semmi Rgmthez nem köteles.» Am ezek a regiment kötelékébe nem tartozó *volontérek* nem voltak tőkepénzesek, hogy a hadjárat idejére szükséges költségeket hazulról magukkal vihették volna; zsoldot nem kaptak, tehát kenyeret-mit attól szereztek, akinek volt a kamrájában, pincéjében. Hogy ezek a *szabad legények*-nek⁵⁾ is nevezett voluntérek hogyan gazdálkodtak, arról is szólnak a Rákóczi-emlékek: «Bezerédi három ezerből álló hada mind egyig az tisztekkel és zászlókkal szétment — mind *volentírrá* lőtt és *széllal az Lapincs tájján prédál.*»⁶⁾ Most már ugye nem kell merésznék mondanunk azt a jelentésváltozást, hogy magyarul a dologtalan, csavargó tolvajt nevezik *volontér*-nak! Mint ahogyan a XVI. és XVII. század éhes, rongyos magyar vitéze büszkén nevezte magát *szegény legény*-nek, de a XIX. század szegény legényét már felkötötték. Ezeket tudva, a 'törvénytelen gyerek' jelentés megmagyarázása sem okoz nehézséget: nem tartozik a regimenthez — azaz nem a vallás és társadalom törvényei szerint szervezett család tagja. A harmadik jelentésre vonatkozólag csak arra utalok, hogy Keszthelyen a dologtalan csavargót jelentő *facér*-nak szintén van ilyen használata: «Nincs egy *facér cigarettád?*»

Ezzel kapcsolatban még néhány, ugyancsak a katonaság révén hozzánk került jövevényszó életfolyását vizsgálva szeretnők a közvetítő osztálynyelv felkutatásának szükséges és gyümölcsöző voltát igazolni. Az országszerte ismert *patália* szóról Tolnai két német szövegbe ágyazott adat (*battalie*, *patale*) alapján valószínűk tartja, hogy ez a francia, vagy olasz eredetű szó az osztrák tájszólásból, vagy a hazai németsegből került hozzánk.⁷⁾ Simonyi szerint a szókezdő *p*- kétségtelenné teszi a német közvetítést.⁸⁾ A *patáliá*-ról tehát azt tudjuk, hogy francia, vagy olasz eredetű és hogy a magyarba a német közvetítette. Megelégedhetünk-e ennyi ismerettel? Látjuk-e már azt az utat, amelyet ez a szó a magyar ajkig megtett? Miért volt rá szüksége a németnek, mit jelent az a hozzánk való német közvetítés? A német-magyar nyelvhatáron át, vagy a felsőbb társadalmi osztályok révén jutott-e el hozzánk és lett otthonossá szinte minden magyar ajkon? Minden kétségünk eloszlik és minden kérdésre feleletet kapunk, ha tudjuk, hogy a *bataglia* a XVIII. század elején a császári hadseregnek is, Rákóczi hadainak is terminus technicus: a nagy ütközetet jelenti, mivel erre abban az időben sem a németnek, sem a magyarnak nem volt megfelelő szava; a magyar *csata* szóról tudjuk, hogy régen a portyázó kis csapatot és ennek apró csatározásait jelen-

tette. Rákóczi tábornokainak leveleiben nem egyszer találkozunk a *bataglia*-val: «Hogy ha ember generális operatiot akar végben vinni, az nem másbul áll, hanem vagy obsidióbul, vagy *batagliábul*, vagy valamelly országnak occupatiójábul».⁹) Bercsényi tollára a keserűség adja e szavakat: «Kegyelmes Uram, soha bizony *batagliát* evvel az magyarral ne tegyen az ember».¹⁰) A közös hadsereg számára készült lovassági utasítás 1722-ből való fordításában olvassuk, hogy *batagliákban* az ő (az oberstlaidinant) postja az regiment előtt, annak bal szárnya».¹¹) A *bataglia* pontos meghatározását is megadja a hétéves háború idején a huszárok számára kiadott utasítás: «*battalia* est generalis congressus totius exercitus cum hoste.»¹²) A szó nálunk való életének ez a megvilágítása először is kétségtelenné teszi, hogy olasz jövevénnyel van dolgunk; azután megoldja azt a rejtélyt, hogyan jut el egy olasz szó a legalsóbb népi rétegbe is: a felsőbb katonai parancsnokságok műszava gyorsan terjed, eljut mindenhová, mert a hadban ott van a nemzet minden rétege; és halljuk végül a német közvetítőt is: azt az osztrák katonatisztet, aki *Bauer* helyett *pauer*-t, *Bier* h. *pier*-t, *Besen* h. *pesen*-t és *bataglia* h. *pataglia*-t mond.

Hogyha nem felejtünk, hogy a *lárma* is eredetileg katonai műszó, akkor még tüzetesebb nyelvtörténeti ismeretek nélkül sem lehetne róla azt állítani, hogy az erdélyi és bánági oláh nyelvből jutott hozzánk; különösen nem azzal a megokolással, hogy a megfelelő német szó eredeti jelentése már rég elhomályosodott, az olaszból való átvétel meg elképzelhetetlen.¹³) Valóban elképzelhetetlen annak, aki a jövevényszók beszivárgását csak az érintkező idegen nyelvterületről tartja lehetségesnek. De tudva azt, hogy a harmincéves háború óta harcolnak magyar csapatok huzamosabban és nagyobb tömegekben a császári hadseregben és tudva azt, hogy e hadsereg nyelvét az időben már elárasztották az olasz, spanyol és francia katonai műszavak, akkor az adataim szerint 1644-ben felbukkanó *lárma* szavunk eredetét igazán nem kereshetjük a hazai oláhoknál, akiktől katonai tekintetben semmit sem tanultunk. Egyébként érdemes e szó történetével tüzetesebben is foglalkoznunk. Kemény Jánosnak egy 1644-ből való levelében találkoztam vele először; azt írja, hogy a hajduk «az ellenség táborán valóban nagy *lármát csináltak* az éjjeli strázsájokat megütvén.¹⁴) Ettől kezdve a *lárma* csupán katonai műszóként él nálunk mintegy másfél századig; olvassuk a seregeknek adott utasításban, hogy «ha lehet, ellenségnek *lármát tegyenek*» (1685);¹⁵) Bercsényi meghagyja Bottyánnak, hogy menjen Vecséhez és «ha *lármát* hallana túl, ő is *tegyen lármát*» (1705);¹⁶) szerinte ha Bottyán Bécs felé mehetne, «igen jó volna, *az tenne lármát*, s igenis, ki mozdítaná az németet helyébül»;¹⁷) Rákóczi a Nemesi Társaság regulamentumában arra az esetre ad utasítást, «ha midőn *lárma vagy riadás történik*».¹⁸) A Khevenhüller-féle utasítások fordításában (1746) azt olvassuk, hogy «a' garnizonnak bizonyos *Lárma hely* (Lärmplatz, Alarmplatz) kijegyeztessék» és az arra való,

«hogy ott a' nép egyben gyűlhessen, ha *lárma talál lennyi*».¹⁹⁾ Még az 1809-i nemesi felkelés szabályzataiban is él a szónak ez az eredeti jelentése; itt is «legkisebb *riadásra a lármahelyen terem*» a katona és az őrszemnek minden szempillantásban «a' *lárma* és a *viaskodásra*» készen kell lennie.²⁰⁾ Nyilván ez időtájt kezd szavunk a *zaj* egyértékese lenni, mert a felkelő sereg gyalogsága számára kiadott Gyakorlás Regulamentuma a *lármat* már nem katonai műszóként is használja: «Az egyesülés sebes futásban, de *lárma és zaj*, vagy nevek kiabálása nélkül esik meg» (108).

Nem lehet kétséges, hogy ezt az olasz (v. spanyol) eredetű szót a német katonai nyelv közvetítésével kaptuk, ahol a XVI. század elejétől fogva *Lerma*, *Lärmen*, *Larmen*, *Larman* alakban él.²¹⁾

Ám e szó története még egy érdekes jelenségre hívja fel a figyelmünket: arra, hogy ugyanazt a szót a nyelv különböző korokban ismételten átveheti. Mikor az *all'arma*-ból lett német *Lärm* a hadi nyelv köréből kilépve kezdi a mai általánosabb jelentését felvenni, újra megjelenik a XVII. sz. végén az idegen szó eredeti alakjában és a katonai iratokban hol *Larmen*, *Lärmen*, hol meg *allarma* tűnik elénk, pl. «der Streich des *Allarma*» (1690). A XVIII. század német katonai nyelvében már ez az újból átvett alak az uralkodó; nyilván a német katonai nyelvhasználatot szemlélteti az a már idézett kis katonai műszótár (1743), amelyben a következőket olvashatjuk: «*Allarmiren*: *lármaszkodni*, *lármat fujni*, nyughatatlanítani. Szokott mondatni, midőn egy armada vagy partey a másikat szüntelenül *állarmban* tartja. *Vak alarma*-nak is mondatik: ha ütközésre fujatik szüntelen 's nem készül akartva megh.» Ez az újra átvett német *allarma* természetesen átkerül a magyarnyelvű szabályzatokba is: «Akar minémő *allarmára* mindent fére hagyván, legelőször is ahoz (a zászlóhoz) siesen» (1722).²²⁾ Világos ebből, hogy a magyar népi *alárma*, *alármáz* magyarázatául nem kell semmiféle szóvegyülésre gondolnunk,²³⁾ mert a császári hadsereg nyelvéből való változatlan átvétellel van dolgunk.

Ilyen kétszer átvett jövevényszó a *házsárt* (,kocka'), amely ebben az alakban nálunk legalább is a XV. század vége óta ismeretes,²⁴⁾ de amelyet katonai nyelvünk a XVIII. században *hazárd* alakban újra átvesz. Többször idézett kis szótárunk ezt mondja róla: «*Hazárd*: vakmerő rosszaság, szerencse 's váratlan eset.» Bercsényi leveleiből azt látjuk, hogy ez a kuruc főtiszteknek sürűn használt szava volt; a fővezér kíváncsúnak tartja, hogy Botyánnak Ausztriából «vigyázva, lopva s *hazárdul* esnék megtérése». «Igenis kézzel-lábbal rajta vótam, valamely *hazárdot* mutathattunk volna az ellenségén; de igen megokosodott az hadunk, circumspectussá lett».²⁵⁾ Sőt e szónak változatlan alakban való harmadik átvételéről is beszélhetünk, mert katonai használata felerledésbe megy és csak Kassai Szókönyve (1833—34) hozza ismét

felszínre, de egészen más fogalomkörből, a *hazard játék* kapcsolatban.

A *parádé* szavunk történetében is ilyen kétszer való átvételt figyelhetünk meg. A császári német hadak nyelvébe először a spanyolból kerül át *parada* alakban, majd a XVIII. század végén a spanyol formát kiszorítja az ugyancsak spanyol eredetű francia *parade*. Ezzel teljesen párhuzamosan halad a szó magyar nyelvi élete; amíg a németben ilyeneket olvashatunk: «die *Parada* stellen», «die Mannschaft auf der *Parada*» (1690),²⁶⁾ addig magyarul is «az *paradat* megh tekinteni», «az *parada helyre*», «a' *Paráda piartzra*» mennek;²⁷⁾ amikor azonban a német *Parade*-t kezd mondani, nálunk is ez az alak állandósul. Erre legrégebbi adatom a következő, 1801-ből való mondat: «El indult ez a szép kompánia 10 órakor, kapitány Vilovski János kommendánsoknak vezérlése alatt, s egész *parádében* a' nagy piatzra ki állott.»²⁸⁾

Nem követi a magyar a németet az *armada* — *armee* szó kétszer való átvételében; az első északolasz vidékről való (EtSz.), majd ezt kiszorítja a második, franciás alak. A mi nyelvünkben csak az olasz szó honosodik meg és másfél századon át eredeti alakjában használják; csak a XVIII. század végén szorítja ezt ki a latinositott *ármádia*. Ennek a szónak magyar nyelvű életében egy olyan jelenséget figyelhetünk meg, amellyel a nyelvtudomány tudtommal még nem foglalkozott. A szó olyan fogalmat jelöl, amelyet a magyar ismer, s amelyet régtől fogva meg is tud nevezni (*had*, *hadak*); e z é r t mármost az idegen szó nem szorítja ki a magyart, nem is lesz vele egészen egyértékű, hanem megfigyelhető, hogy másfél századon keresztül sohasem értenek rajta magyar hadsereget, hanem következetesen mindig idegent. Bethlen Gábor «az császár *armadájáról*» beszél (1623) és azt mondja, hogy «az egész *armadával* Walstein» megérkezett (1626);²⁹⁾ Kemény János többször «az *ellenségnek* derék *armadáját*» emlegeti,³⁰⁾ másutt a török «minden *armadájáról*»,³¹⁾ «az *német armadá*»-ról (1704),³²⁾ a «*francia armadá*»-ról (1734), «az *anglus armadájáról*» (1743)³³⁾ olvashatunk. E különbségtevés határozott voltát misem bizonyítja jobban, mint az, hogy a magyar *had*-at és az idegen *armadá*-t szembe is állítják egymással, mikor «római császár ő felségének ott a Tisza táján fényes *hadait* és *német armadáját*» emlegetik (1660).³⁴⁾ Ebbe a német armadába olvad bele a magyarság az állandó hadsereg megszervezésekor, s midőn magyar nyelvű szabályzatban olvassuk, hogy «a' regement az *armada* jobb-szárnyán van» (1746),³⁵⁾ akkor ennek az armadának a magyarság is alkotóeleme; természetes tehát, hogy végül is a Mária Terézia háborúiban küzdő magyar ezredekéről mint «*magyar armadá*»-ról beszélnek (1771).³⁶⁾ Magyar ajkon nyeri a szó latin *ármádia* alakját, amellyel 1788-ból való katonai iratban találkoztam először;³⁷⁾ ettől kezdve a közös hadsereget «Cs. Kir. *Armadiá*»-nak emlegetik (1801).³⁸⁾

Amit az *armada* magyar nyelvi élete bizonyít, hogy t. i. az ismert

fogalom meglévő magyar nevének egyértékesekeként átvett idegen szó egy ideig csak a rokon idegen fogalmat jelenti, azt más katonai műszavak története is igazolja. Az *offizier* sohasem lett igazán magyar szó, de a XVII. században sűrűn használták és a magyar *tiszt*-tel, *tisztviselő*-vel szembeállítva mindig idegent értenek rajta. Kemény János a sebükbe belhált foglyok között «két fő *officer embert*» emleget,³⁹⁾ a várak helyőrségéről írva a magyar tisztekről és «*az német officérek*»-ről beszélnek.⁴⁰⁾ Igen jellemző ez a szembeállítás Zrinyinek a magyar hadsereg újjászervezéséről való elmélkedésében: «Nincsenek jó *tisztviselőink*... erre legjobban dicsérném az Scotiabul jött jó *officérek*ket... Találunk is penig jó *officérek*et, csak akarjuk s megnyissuk erszényünket, mindenfelől magok jönnek hozzánk az *idegenek*.⁴¹⁾

Magyar szó lett a *káplár*, de nyelvünk vele szemben is száz esztendőnél hosszabb ideig fejt ki ellenállást; sokáig csak a küszöbön áll, mert nem engedi egészen befészkelődni a régi magyar *tizedes*. A várak magyar és német őrségéről a XVII. század folyamán mindig így beszélnek emlékeink, mert így beszélt azon idők magyarja is: «*Tizedesek, káplárok, magyar és német gyalogok*»; «*magyar tizedest és német káplárt*» (1665).⁴²⁾ Meghonosultnak tekinthetjük szavunkat akkor, amikor ezt olvassuk: «*Tizedesekre avagy Káplárokra*» (1759).⁴³⁾

E néhány katonai műszó történetét ismertetve egyelőre ennyivel kívántam a jövevényszók átvételével összefüggő elvi kérdések tisztázásához hozzájárulni.

¹⁾ Szokásmondások 1922; Szállok az Ūrnak 1932. — ²⁾ Melich: A jövevényszavak átvételének módjáról MNy. 29 : 1 s köv.; Balassa: A jövevényszavak átvétele Nyr. 62 : 34 s köv. — ³⁾ Virányi Elemér MNy. 29 : 31. — ⁴⁾ Arch. Rák. 9 : 327, 376. — ⁵⁾ Uo. 8 : 14. — ⁶⁾ Uo. 9 : 45. — ⁷⁾ Nyr. 26 : 27. — ⁸⁾ Uo. — ⁹⁾ Arch. Rák. 9 : 58. — ¹⁰⁾ Hadtört. Közl. 3 : 449. — ¹¹⁾ Uo. 11 : 508. — ¹²⁾ Takáts, MNy. 3 : 324. — ¹³⁾ Kräuter, Nyr. 41 : 168. — ¹⁴⁾ Tört. Tár 1880. évf. 302. — ¹⁵⁾ Mon. Script. 23 : 421. — ¹⁶⁾ Arch. Rák. 4 : 301. — ¹⁷⁾ Uo. 281. — ¹⁸⁾ Rumy: Mon. Hung. 1 : 197. — ¹⁹⁾ Hadtört. Közl. 17 : 249, 16 : 266. — ²⁰⁾ Lov. Reg. 87, 97. — ²¹⁾ Nem tudom, miért tekinti az EtSz. az *alárma* végső forrásának az olasz *allarme*-t, mikor az olaszban *allarma* is van. — ²²⁾ Lovassági Szabályzat, Hadtört. Közl. 13 : 139. — ²³⁾ Lumtzer-Melich: Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter és EtSz. — ²⁴⁾ Kertész: Szokásmondások 207. — ²⁵⁾ Arch. Rák. 4 : 281, 400. — ²⁶⁾ Mitteil. d. k. u. k. Heeresmuseums, 1. Heft 119, 120. — ²⁷⁾ Hadtört. Közl. 14 : 152, 16 : 255. — ²⁸⁾ Uo. 13 : 107. — ²⁹⁾ M. Tört. Tár 27 : 54, 97. — ³⁰⁾ Tört. Tár 1880. évf. 29. — ³¹⁾ Mon. Script 7 : 141. — ³²⁾ Hadt. Közl. 3 : 447. — ³³⁾ Uo. 3 : 710, 8 : 136. — ³⁴⁾ M. Tört. Tár 17 : 83. — ³⁵⁾ Hadtört. Közl. 14 : 152. — ³⁶⁾ Házi és Uti Ūj Kalendarium 1771, az 1743. jul. 1-nek történetében. — ³⁷⁾ Hadtört. Közl. 2 : 213. — ³⁸⁾ Uo. 13 : 108. — ³⁹⁾ Tört. Tár 1880. évf. 283. — ⁴⁰⁾ Hadtört. Közl. 2 : 291, 6 : 245. — ⁴¹⁾ Hadtud. Munk. 110, 111. — ⁴²⁾ Hadtört. Közl. 4 : 429. — ⁴³⁾ Fáber Kr. Farkas: Hadi embernek oktatása 113.

AZ ÉS KÖTŐSZÓ EREDETE.

Írta : Fokos Dávid.

Sajátságos, — mondhatjuk Pápay József szavaival (Szily-
emlék 48. l.) — hogy ennek a legtöbbször használt kapcsoló kötő-
szavunknak az eredete még most sincs tisztázva.

És (valamint a vele egyeredetű *is*) kötőszavunknak a vogul *äs* 'szintén, megint, még; is: hát; vagy pedig' kötőszóval való egyeztetése, amelynek gondolatát Simonyi vetette fel a Magyar Kötőszókban (1:7; l. még Munkácsi ÁKE 229, Pápay id. m. 50), hibásnak bizonyult. A vogul szó és osztják megfelelője mélyhangú; ezt a fontos hangrendi eltérést nem tudta sem Munkácsi, sem Pápay elfogadhatóan megmagyarázni. Munkácsi az árja eredetiben keresi az eltérés okát, azonban sem a magyar, sem a vogul szó nem árja eredetű (a vogul szó eredetileg 'maga' jelentésű névmás; l. Munkácsi Vog. Nyelvj. 109, Pápay id. h.). Pápay viszont a magyar és a vogul szóval egyeztetett magashangú rokonnyelvi szavak segítségével iparkodik a vogul szó eredeti magashangúságát bizonyítani; csak hogy azok a fgr szavak, amelyekre Pápay hivatkozik, semmi kapcsolatban nincsenek sem a magyar, sem a vogul-osztják szóval (vö. Paasonen Aik. 26,4:7, Beiträge 168, Toivonen FUF. 19:137). Egy 'maga' vagy általánosabb 'lélek' jelentésű szóval való egyeztetés egyébként azért sem helyeselhető, mert ilyen szónak — mint *maga* névmásunk is mutatja — birtokos személyragos alakban kellene jelentkeznie.

Simonyi, Munkácsi és Pápay magyarázata abból indult ki, hogy kapcsoló kötőszavunk eredeti alakja *ës*, ebből rövidült a többi alak: az *ës*, *es*, *is*, *s*. Azonban kétségtelen, és ezt Horger bizonyította be (MNy. 11:175, l. még uo. 10:109), hogy kötőszavunk eredeti alakja csak *ës* lehetett. Ez Horger szerint mind az 'und', mind pedig az 'auch' jelentésében volt használatos. Mindig hangsúlytalan helyzetben volt, így fejlődött *s* alakja; később, a **kez* (*kezet* stb.) \rightarrow *kêz* (\rightarrow *kêz*) változás korában az egytagú zártszotagú *ës* is megnyúlt (\rightarrow *ês*, egyes nyelvjárásokban *ês*), ugyanakkor alaki és jelentésbeli megoszlással a nyelvterület legnagyobb részén az 'und' jelentés az újabb *ês*, az 'auch' jelentés pedig az eredetibb *ës* (\rightarrow *is*) hangalakokkal társult.

Horger fejtegetéseit továbbfűzte Klemm (MNy. 17:163); szerinte az *ës* — amely Horger szerint is mindig hangsúlytalan helyzetben volt — eredetileg csak „enklitikus nyomósító, kiemelő szócska volt (-*ës*), s összes többi használatai (megengedő, hozzátoldó, kapcsoló) mind ebből fejlődtek“. Probáljuk most *ës* kötőszónk eredetének a kérdését más oldalról megközelíteni.

Régóta ismeretes, hogy az urál-altaji s így a finnugor nyelvek is eredeti kötőszókban igen szegények. Az egyenlőrangú mondatrészeket rendszerint:

a) kötőszó nélkül, sokszor mellérendelő összetétellel fűzik egymáshoz (l. pl. Nyr. 62:12).

b) Egyes nyelvekben az összekapcsolásnak ezen a módján kívül van még egy nyelvi eszköze két egyenlőrangú mondatrész szorosabb összekapcsolásának. Így a vogulban és az osztjákban nemcsak a páros testrészek és ruhadarabok, vagy pedig a személy, tárgy párjának a kifejezésére szolgál a duális, hanem bármely két egyenlőrangú névszói mondatrésznek az összekapcsolása is duálissal fejezhető ki; pl. vog. *ēkwäi'-ājkäi' ālei'* 'egy asszony és egy öreg ember élnek' Munk. Vog. Népk. 1:33; *nēŋi'-xummi'* 'nő és férj' uo. 0282; *akw' nē ŋoxsi'-uji' junti'* 'egy nő nyusztbőrt, medvebőrt varr' uo. 2:299; — osztj. *id'at ōmasta xōtenen, tabasenena juxtōt* 'er kam zu einem Hause und einem Speicher, die an seinem Wege lagen' Patk. 2:104; *toyošən tuišən* 'ide-oda' Pápay Fgr. F. 15:134 (l. Munkácsi Vog. Népk. 1:0282. 2:548, Lewy Zur tgr. Wort- und Satzverbindung 13, 16, 44 48, 50, Kertész KSz. 14:78, 80 és legújabban Bouda Der Dual des Obugrischen).

c) Gyakori a kapcsolásnak komitativuszi (-vel) raggal való kifejezése is. Elsősorban a permi nyelvekben: *votj n'arak kijen ebek potem* 'csak kígyó és béka jött ki' Wichm. Aik. 19:71; *korka-s'igün je-tušen vir-tušen. — toležen šundižen* 'im Hausboden ein Eistrog und ein Bluttrug. — Der Mond und die Sonne' uo. 46; *kuzonen musko kusipin* 'Kazán és Moszkva között' uo. 11:32; *nīlän čun'ijänleš pegdžämzäs* 'a leány és a csikó szökését' Munk. Votj. Népk. 81; — *zürjén:sj viļe šetasni mesken kukän'en* 'azért tehenet adnak borjastul' Fgr.F 19:179; *viļen-n'an'en vaji* 'Butter und Brot bracht' ich hin' Wichm. Toim. 38:298; *jen omel'ked jukisni iškän in* 'Jen és Omel' felosztották a rétet' Zürj.Népk. 140. (vö. Fuchs: A locativus-féle határozók a votjákban 59-63, Lewy id. m. 25, 51, Szendrey NyK. 46:75, 86). De a vogulban is: *k'ätalnät jī* 'nap és éj' Munk. Vog.Népk. 4:403; *jukänät än'suž ālst* 'egy öreg asszony és egy öreg ember élt' Munk. Vog.Nyelvj. 263; *rušä manšitätäl* 'orosz és mánysi egyetemben' Vog. Népk. 1:48, 210, (vö. Munkácsi Vog. Népk. 1:210, Vog.Nyelvj. 263, Beke: A vog. hat. 62, Bouda id. m. 57). Az osztjákban, a cseremiszenben és a mordvinban komitativuszi névutóval: osztj. *Adam imel pilna xanemasanen* 'Adam und sein Weib [tkp. feleségével] versteckten sich [duális]' Ahlqv. NO. 29 (vö. Lewy id. m. 50. l., Bouda id. m. 58. l.); — cser. *kalaša kušan dene kuž'žalan* 'sie sagt dem Weibe und dem Manne' Genetz Aik. 7:44; — mordv. *ofta marRta riviš* 'der Fuchs und der Bär' Paas. Aik. 12:147 (vö. Beke KSz. 15:44).

Ez a használat különösen a törökségben gyakori (vö. Beke KSz. 15:47-50). Keletkezése egészen természetes: az apa gyermekével együtt = az apa és gyermeke. Nyomai a magyarban is kimutathatók; pl. dicsérjenek tehát tégedet menny és föld teremője, *a nap a holddal* (Csúzi); l. Simonyi MHat. 1:363, Lewy id. m. 52. l. Vö. még finn *kanssa* 1. '-vel együtt', 2. 'is, szintén' (Szinnyei); l. még Budenz MUSz. 508, Munkácsi ÁKE. 231.

d) Két szorosan egybetartozó lény v. dolog kifejezésének

igen jellemző módja végül a nomen possessoris képző (pl. ház: ház-as) alkalmazása. Ezzel a móddal kissé részletesebben kell foglalkoznunk.

E kapcsolási módnak legismertebb példája a zürjén *soł'sa-voka*, *t'šoja-voka* 'testvérek', tkp. 'leánytestvér-fiútestvér' (pl. *t'šoja-voka kutas šeravni* 'Schwester und Bruder beginnen zu lachen' Wichm. Toim. 38:21; *rut'sa-kejiina* 'der Fuchs und der Wolf' uo. 136). Az -a képzőben Budenz duális-képzőt látott, de a Nyr. 42. kötetében (463. l.) rámutattam arra, hogy itt a rendes nomen possessoris képzővel van dolgunk (pl. *don* 'ár': *dona* 'áros, drága'); a szerkezet eredeti jelentése — akkori véleményem szerint — 'nővéres fivéres [pár]' volt. Ezt a szerkezetet a votják nyelv is ismeri (a megfelelő -o képzővel), pl. Munk. *ayajo-veno* 'fiútestvérek' (*ayaj* 'bátya', *ven* 'öcs'), *kuiñ agajo vinoxos vixnem* 'és waren [einmal] drei Brüder' Wichm. Aik. 19:65, Munk. *nuño vino* 'atyafiak, fivestvérek' (*nuñ*, *nuña* 'bátya'). Mindkét permi nyelvben azonban előfordul e szerkezetnek az az alakja is, hogy a képző csupán az első tag végén jelentkezik: zürj. *luna-voj* 'éj és nap' (tkp. napos éj); *gaške menim te diņe lokni love šinma bannas sulavnis* 'vielleicht muss ich noch einmal zu dir zurückkehren, demütig [eig. mit Augen und Gesicht] vor dir stehen' Wichm. Toim. 38:267 (tkp. szemes arccal = szemmel és arccal); *tšera dađeš niļišti* 'den Alten samt der Axt habe ich verschlungen' uo. 80 (tkp. a fejszés öreget); — votj. *nuñ'o-vin(jos)* 'testvérek' Munk. Votj. Sz. 532, 661 [tkp. bátyás-öcs(ök)]. Ezekben a szerkezetekben tehát eredetileg csak az első tag után volt a képző kitéve és csak később, az összefoglalás, együvértartozás nyomatékosabb kifejezésére, ismételték meg a képzőt a második tagnál, épúgy, mint ahogyan a komitatívus ragját is éppen a szoros kapcsolat hangsúlyozására ismételték¹ (votj. *toléžen šundijen* 'a hold és a nap' l. fent) és ahogyan a páros latin -que, gör. τε stb stb. alkalmazásának is ez a lélektani alapja. Eredetileg tehát *soł'sa-voka* (<**soł'sa-vok*) 'nővéres fivér'-t jelentett, ahogyan pl. *kujim mama-niła* 'három leány meg az anyjuk' FgrF. 19:224 tkp. így értendő: 'három anyás-leány', azaz 'három leány az anyjával'.

Ahogy tehát az *apa* gyermekével együtt, egy ember a társával együtt, nővér a fivérével együtt féle kifejezésekből *apa* és *gyermek*, *egy ember* és *társ*, *nővér* és *fivér* jelentésű kapcsolatok lettek (l. c) alatt), ugyanúgy felvehette ezt a jelentést az *apás gyermek*, *társas ember*, *nővéres fivér* kapcsolat is.²

Talán a képző kettős alkalmazásáról adott régebbi magyarázatom ('nővéres-fivéres [pár]') volt az oka annak, hogy Penttilä a zürjén -a-t e kapcsolatokban nem tartotta nomen possessoris

¹ Vö., hogy a duális képzője is — mint b) alatt láttuk — mindkét tag végén szerepel; de vö. *mandu-täusŕen* 'a mandu és a turguz' Pápay Fgr.F. 15:44, Bouda id. m. 29. — L. még Bouda 61. l. és az alább idézett vog. -osztj. szerkezeteket.

² Vö. pl. votj. *ayajo-veno* 'fiútestvérek' és *agajen vin* 'zwei Brüder' Wichm. Aik. 19:31.

képzőnek, mert „két melléknévi képzés jelentéstani okból nem helyeselheto. Ilyen feltevés mellett semmi jelentéstani tény nem szól“ (Toim. 52:192). Penttilä inkább a finn enklitikus *-pa*, *-pä* nyomósító partikulával való egyeztetést ajánlja, de ez az egyeztetés hangtanilag sem igazolható (l. Beke, Nyr. 56:113).

Azonban nemcsak a permi nyelvek ismerik ezt a szerkezetet. Így mondja a vogul is: *ētiŋ-χātāl* v. *ētiŋ χātālātāl jāli* 'éjjel-nappal jár' Munk. Vog. Nyelvj. 22; *jīŋ-k'ātāl ešaltēm* 'éjjel-nappal dolgozom' uo. 117 (tkp. éjes-nap); *sāt ētiŋ-χātāl lap tārtaxtāst* 'hét éjen, hét napon át elzárkóztak' Vog. Népk. 1:36 (a számnév ismétlésével: *at ētərj at χātāl am ūnləntəsəm* 'öt éjen, öt napon át üldögéltem én' uo. 3:343). (Vö. Szabó NyK. 34:449, Beke KSz. 15:47.) Valószínűleg ugyanez a nomen possessoris képző szerepel a vogul viszonyossági duálisban, pl. *jāŋj' m a n' i ū s nēj' χummi'*... *ālme-jəsij* 'idősb menyestül, mint nő és férfi... letelepedtek' Munk. Vog. Népk. 4:173, *jāj' n'ilä pēyin's pält* 'egy atyánál s négy fiánál' uo. 3:425, és a perminek teljesen megfelelő kettős használatban: *jū-pūn'sit, jū āwin'sit majt* 'a fi- és nőtestvér meséje', *jū-pūn'sit jū-āwin'sit ālāntēt* 'egy fi- és vele egy nőtestvér él' uo. 4:366 (vö. uo. 1:289, Vog. Nyelvj. 7, 105, 119, Szabó NyK. 34:455, Kannisto FUF. Anz. 8:192, Bouda id. m. 60). És nomen possessoris képző szerepel a következő osztják szerkezetekben is, amelyek szintén teljesen egyeznek a permi kapcsolatokkal (a duális v. plurális jelével megtoldva): *jaŋpaχsāŋən jaŋəŋkīsāŋən jaŋwən* 'a fiútestvér a nőtestvérevel együtt jött' Paas.-Donner 35 l. (tkp. 'fiútestvéres-nőtestvéres ketten jöttek'), *jaŋəŋkīsāt jaŋpaχsāt jaŋwāt* 'a testvérek jöttek (fiútestvér és 2 v. több nőtestvér, 2 fiútestvér és 2 nőtestvér...)' uo. (tkp. 'nőtestvéresek-fiútestvéresek') (vö. Toivonen FUF. 19:172, 38-54, Bouda id. m. 62-3). — Hasonlóan mondják a cseremiszen is: *t'š'o m a n βül'ən kot's'səžə* 'a vemhes kanca eledele' Wichm. NyK. 38:244, a német fordítás szerint: 'Futter für eine Stute und ihr Füllen' Toim. 59:297; *čoman βülən takəržə* 'hat die Stute mit ihrem Füllen hart getreten', *prezan uškal* 'Kuh mit ihrem Kalbe', *paran šorəkən takəržə* 'hat das Schaf mit seinem Lamme geegnet' Porkka Aik. 13:39 (vö. Wichm. NyK. 38:228, Toim. 59:271-2); *aβan aβaže, at'san at'saže šorəktes* 'Mutter mit Mutter, Vater mit Vater vergiessen Tränen', *ješan ješəže, iyan iyəže šorəktət* 'da weinen Gattinnen mit Gattinnen, Kinder mit Kindern' Genetz Aik. 7:61, tkp. 'az anyás anya', 'apás apa' stb. = 'anya és anya' 'apa és apa' stb.

Nevezetes dolog, hogy teljesen azonos kapcsolatokat találunk a törökségben is. A votj. *aŋaŋo vəno* kifejezésnek pontos mása (az első szó maga is török eredetű) megvan a kazáni tatárban: *aŋalij inili torolar* 'sie leben zu zwei, ein älterer und ein jüngerer Bruder' Radl. Wb. 1:148 (tkp. 'bátyás-öcsös'); a zürjén *aja-pija* 'apa és fiú' (FgrF. 19:199; *aja-pija vət'saləŋj* 'apa és fiú készítenek' Šondi-juger 67. l.) kapcsolatnak pontosan megfelel a török *adaliğ oylığ* (kacsinc *adaliğ oylığ tanıbm*

jadırlar 'Vater und Sohn kennen sich' Radl. Pr. 2:594). Ugyanilyen szerkezettel mondják az altaji törökségben: *ärlü qadıttü* 'Mann und Frau' Radl. Wb. 2:329 (vö. *attarına altandırlar Altın Qus er epti* 'ihre Pferde bestiegen sie, Altın Kus und sein Weib' Pr. 2 366) és a szagai törökségben: *tjabā qulaqtır iki pala erkäktig tizilig ujada tjadır* 'der Eulen zwei Junge, ein Männchen und ein Weibchen sind im Neste' Radl. Pr 2:450, *erkäktig tizilig iki tjabā qulaq uja sal-tır* 'Männchen und Weibchen, zwei Eulen haben ihr Nest gebaut' uo. 449 (vö. *pis ärgäk tizi iki qusqunübüs* 'wir sind zwei Raben, Männchen und Weibchen' uo. 667).³

De már az ótörök orkhoni feliratokban is olvassuk: *inili äcili kiñäsürtükin ücün, bägli budunlıy jonışurtuqın ücün* (I E 6) Thomsen fordítása szerint: 'comme les (partisans des?) frères cadets et les (partisans des?) frères aînés tramaient des complots les uns contre les autres, et que ceux qui tenaient pour les nobles et ceux qui tenaient pour le peuple, suscitaient des querelles les uns contre les autres'. A helyes fordítás — mint már Thomsen is megengedi (Inscriptions 142. l.) — mégis csak 'öcs és bátya', azaz 'a fiútestvérek, les frères', továbbá 'előkelő (fejedelem) és nép'. És ha ugyanezekben e feliratokban (II SE; l. Turcica 81) azt olvassuk, hogy *tün-li kün-li jeti ödüškä* 'en sept jours et nuits' (*ödüš* 'l'espace de 24 heures' Inscr. 182), ezt alighanem úgy kell értelmeznünk, mint a zürjén *luna-voja* 'éjjel-nappal' (ez tkp. 'nappal-éjjel') kifejezést (l. pl. Wichm. Toim. 38:318), vagyis 'éjjel-nappal, hét napon át'. (Vö. Radloff id. h.)

És hogy a törökségben is ugyanolyan módon keletkezett ez a szerkezet, mint pl. a permi nyelvekben, arra magából a törökségből is idézhetünk bizonyító erejű példát: alt. *abralū at kälip jattı* 'Pferd und Wagen kamen' Radl. Pr. 1:32, vagyis 'szekeres ló' = 'szekér és ló' (vö. sor. *abralıy at* 'ein an einen Wagen gespanntes Pferd' Radl. Wb. 1:633); kyzyl. *üš jüs päilıg qar'asqır jör-jadıır* 'der schwarze Hengst mit 300 Stuten lebt dort' Pr. 2:619 (tkp. kancás csödör = kanca és csödör).

A török kifejezések tehát szakasztott másai a most tárgyalt fgr. kapcsolatoknak; bennük ugyanaz a rendes nomen possessoris képző jelentkezik, mint pl. a következő szerkezetekben: *sän qadıttü, palalū kiži* 'du bist ein Mensch, der Frau und Kinder hat' Pr. 1:118 (tkp. 'feleséges, gyermekes ember'), *ailıg künnüg kizi poldjarımın* 'ich bin ein Mensch aus dem Mond- und Sonnenlande' uo. 2:331 (tkp. 'holdas, napos ember'). És hogy ezek e szerkezetek mily közel állnak a c) alatt tárgyalt kapcsolatokhoz, azt számos példával igazolhatjuk; pl. *adı joq tā kälbä! attü dā kälbä!* 'ohne Pferd komm nicht! mit einem Pferde komm auch nicht!' Pr. 1:58 ('lovas' = 'lovasan' = 'lóval'); *tondū... kälbäyın!* 'mit Pelz komme nicht!' uo.; *džänämdžä*

³ Vö. zürj. *eia-aja pon* 'nőstény és him kutya', *suka-ponja kir-ponja moz* 'nőstény- és him kutya módjára'. — L. még Radloff Die alttürk. Inschriften der Mongolei. Neue Folge 52. l.

qalıqtıg jurttap jadır 'mit nur geringem Volke lebte er' uo. 2:689; *enış talai endrä ellig tjonniğ pol-tır* 'bis hinein in das weite Meer lebten sein Volk und seine Leute' uo. 379 ('népes-emberes' = 'nép-pel, emberekkel'); *abralıy kalgän* 'er ist zu Wagen gekommen' Wb. 1:633 ('szekeres' = 'mint szekeres, szekeresen' = 'szekérrel').

De megvolt, sőt gyakori lehetett ez a szerkezet a magyarban is; hiszen csak így érthetjük meg valójában a *-stul*, *-stül* rag eredetét. E ragunk tudvalevőleg az *-s* képzős melléknév *-t* ragos módhatározó alakjából (*vegyest*, *örömetst*) keletkezett az *-ul*, *-ül* módhatározó rag segítségével. *Bencét lovastul vállukra cepelik* (TE. IV.é) ered. (a lovas Bencét), Bencét mint lovast = Bencét lovával együtt, Bencét és lovát; *Péter családostul jött a m. P. családosan*, mint családos ember, (a családos P.) = családjával együtt = ő és családja. Azt, hogy *hull dió és levele meg ága* úgy is mondhatták, hogy hull a leveles, ágas dió, de így is: hull a dió levelesen, ágasan = hull a dió levelest(ül), ágast(ul).

A fgr. és a török nyelvek tehát a *férj és feleség*, *apa és gyermeke* kapcsolatokat (a vogul-osztj. duálist nem számítva) háromféleképpen fejezhették ki: 1. a puszta mellérendeléssel, 2. raggal (névutóval): *férj feleségével*, *apa gyermekével* és 3. nomen possessoris képzővel: *férjes feleség*, *apás gyermek*. Az utóbbi két esetben gyakori volt a kapcsolást jelölő elemnek kettőzése.

De az összekapcsolásnak ez ősi módjáról szóló megállapításunk kezünkbe adja a magyar és meg az osztják *-pa* kapcsoló kötőszónak a nyitját. Nézzük először az osztják kötőszót.

Az osztják *-p*, *-β*, *-pi*, *-pe* (v o g. *-p*, *-pā*) nomen possessoris képző tudvalevőleg többnyire jelzős névszóból alkot melléknévet (mint a magyar *-ú*, *-ű*), de még ma sem ritka a magyar *-s* képzőnek megfelelő szerep és ez — mint a képző deverbális használata is mutatja — régenben általános lehetett. Pl. v o g. *k'örəm poŋap* 'háromfejű', *koātpä nē-oāi* 'ügyeskező [tkp. kezes] leányasszony' Szabó NyK. 34:450; — osztj. *mošli ontrəp xoil* 'büntetlen keblű térfi', *juxpi ur* 'fás erdő', *sēmpi l'uk* 'szemes fajt' Schütz NyK. 40:39-41; *pōxtəŋ tutpe ār āmp* 'die zahlreichen Hunde mit dem kotigen Rachen' Patk. 2:92; *χūdem tātpe tātəŋ rīt* 'das Boot mit drei Abteilungen' uo. 194. — L. még Toivonen Toim. 67:382-3.

E használatból, amely ugyanúgy, mint a rokon nyelvekben, eredetileg az összekapcsolásnak kifejezésére is szolgált, vonódott el olyan kapcsolatokról, mint amelyeneket fentebb más nyelvekben látunk, a nyelvnek egy sokkal későbbi korában a képző mint 'és, is' jelentésű kötőszó, és ez idővel alakilag is izolálódott a képzőtől (*-pa*, majd nyomatékkal *pā*, sőt *pā* alakban). azonban eredetének megfelelően enklitikus volt és a legtöbb nyelvjárásban ma is enklitikus.

A bizonyos jelentéssel asszociálódó szóvégnak erre az önálló szóvá való megelevenedésére (amelynek ellentéte az önálló szónak képzővé válása), több példánk van. Így keletkezett a zürjén *mış*, *mışt* 'mulva, után' névutó (pl. *kujim n'egəl* 'miş 'három hét mulva, NyK. 45:414) olyan alakok alapján, mint *petmiş* 'miután kiment'

loktēmijst 'megjötté után' stb., amelyekben tkp. az *-m* végű igenév elativus-ragos alakjaival van dolgunk (*loktēm-j* *ś(-t)*, *petēm-j* *ś(-t)*, eredetileg 'jövetből', 'kimenetről', l. FUF. 18:198). Ilyen elvonás eredménye a zürj. *ov* (pl. Cember *ov*, Šachov *ov* 'vezetéknev') és *evitś* szó 'vezetéknev' jelentéssel a gyakori *-ov*, *-ovič* (*-evitś*) végű patronimikonok alapján (pl. egy prupi mesében: *mentśim-ke n'im-oves vištalan* 'ha megmondod az én kereszt- és családnevemet', *kod-ke mijanli vištalas siliś n'imse d'ovse* 'valaki megmondja nekünk az ő kereszt- és családnevét'; *n'imēn da evitśen sijes šuasnj* 'sie nennen ihn bei seinem eignen und seinem Vatersnamen' Wichm. Toim. 38:240). Így vált a *kisded*, *gyermekded* kicsinyítő *-ded* képzőjéből (l. Simonyi TMNy. 556 7, Nyr. 29:484, Szinnyi N. H.⁶ 94) nemcsak nyelvújításkori tudatos elvonásként (l. EtSz. 1293. l.), hanem a nép nyelvében is önálló szó: *ded* l. 'kisded', pl. *ded kenyér* (Debrecen), 2. 'kisded gyermek' (Göcsej; MTsz.). A finnben szinte külön szóvá lett (összetételekben) a szláv eredetű *niekka* képző 'mester, művész' értelmében (Simonyi Nyr. 29:485), pl. *ruono-niekka* 'költő', *viulu-niekka* 'hegedűművész' (Szinnyi). Így vonták el a nyelvújítás korában a *sokszor* határozószóból származó *sokszoroz* igéből a mai *szoroz* igét (Simonyi id. h., Horger, A nyelvtud. alapelvei 50), így támadt az *izmus* szó is 'idegenszerűség' értelmében a *latinizmus*, *germanizmus* szóból (Simonyi Nyr. 29:485, 38:471). Így keletkezett az olasz *vecchiaccio* 'vén (ember)', *grandaccio* 'nagy, de esetlen, formátlan' stb. alapján az *accio* 'rossz' szó (pl. *quel ragazzo è proprio accio* 'ez a gyerek igazán rossz', *è un maestro, ma di quegli acci* 'tanító, de a rossza közül való' Kőrösi, Olasz-magyar szótár) (l. Brugmann Kurze vgl. Gramm. der idg. Sprachen 281); így mondja az olasz: *sono agli anta* 'negyven éves vagyok', *dagli anta in là mi duol qui e mi duol là* 'negyven éves koron túl hol itt fáj, hol amott' (Kőrösi), *ha passato gli anta* 'el-múlt 40 éve-' az *-anta* végű számok végződésének elvonásával (*quaranta*, *cinquanta* stb.), „mintha mi azt mondanánk: átlepte a *ven-t*, mert *negy-ven*, *öt-ven* stb.“ (Simonyi Nyr. 38:471). Ilyen eredetű az angol *the teens* a 12-20 év közti kor jelölésére (*she is yet in her teens* 'még nincs 20 éves' Muret Sanders) a *thirteen* '13' stb. alapján (Brugmann id. h.); így rövidült az olasz *violoncello* több nyelvben *cello* (cselló)-vá, pedig ebben a szóban a *-cello* pusztán kicsinyítő képző (Simonyi Nyr. 29:485).

Az osztjában tehát a fent említett jelzős kapcsolatokból, ill. (a fgr. nyelvekből és a törökből idézett kapcsolatokhoz hasonló) alkalmas szerkezetekből kivált 'és' jelentésben egy *-pa* alakú kötőszó, amely idővel ugyanazokat a funkciókat végezte, mint a magyar *és* > *is* kötőszó (vö. Simonyi MKöt. 1:7, Klemm Pann. Evk. 1912:225, 229, MNy. 17:163, Patkanov-Fuchs 169), nevezetesen: a) egyenlőrangú mondatrészeket köt össze: pl. *jam-pa-ādīm-uitipsa jux* 'der Baum des Erkennens des Guten und des Bösen' Ahlqv. 27, *neŋ pa muŋ kūtenna* 'zwischen dir und zwischen uns' uo. 36, *tiiś pà tiiś, toyoś pà toyoś sōzəs* 'ide s oda lépett' Pápay Fgr. F.

15:172 tkp. 'ide s ide, oda s oda'; b) mondatokat kapcsol: *jianka totta vēret, jixpoga pa totta vēret* 'da wurden sie Schwester und Bruder' Patk. 2:172 ('nővér lettek akkor és fivér lettek akkor'); c) ellentétes jelentésű: *jaxlal mansit joja, lu pa manes nlla* 'seine Kameraden begaben sich nach Hause, er aber begab sich in den Wald' Ahlqv. 13; d) olyan mondatokban, mint *àšni manəs, svrt pà manəs* 'a medve ment, a csuka is (eredetileg: 'és a csuka') ment' (Pápay id. m. 4), könnyen fejlődhetett éppúgy, mint sok más nyelven, az 'és' kötőszónak 'is' jelentése: *uvŋ mansən, mǎ pǎ jiləm* 'te elmentél, majd én is megyek' uo. 14, *jōgot en tāidam, ŋot-pa en tāidam* 'íjám nincs, nyílam sincs' Patk. 2:10; e) az összefoglalás nyomatékosabb jelölésére a kötőszó párosan szerepel: *tam xōt-pa muŋ xōteu, tom xōt-pa muŋ xōteu* 'ez a ház is a mi házunk, az a ház is a mi házunk' Patk. 2:172; *tišen-pa xouva mida tišteten, voŋ'en-pa x. m. vott'en* 'minek gyászolod sokaig gyászodat [is], minek sírod sokaig sírásodat [is]' uo.; f) az 'is' jelentésből fejlődött a kötőszó nyomósító szerepe (vö. magy. *igen is jól tudom, legelőször is azt kérdezte, nem is igaz!* — zürj. *kodi oz udžav, sije med oz i šoi* 'aki nem dolgozik, az ne is egyék' Sondi-jugger 56; *sid'ž-əd i kolę* 'így is kell' Koperatsija ponda 27, az orosz eredeti szerint is: *tak i nado*): *jux menǎ-pa!* 'menj haza! Patk. 2:102.

És az osztják *pa* kötőszó keletkezésében és történetében mint-ha csak a magyar *és* kötőszó keletkezése és története ismétlődött volna meg! A *pa*-t is önálló szónak nézték (Munkácsi ÁKE. 230), de már Castrén (Ostj. Sprachlehre 71) és utána Pápay (Szily-émlék 49. l.) és Penttilä id. h. a finn nyomósító *-pa*, *-pǎ* enklitikával (és megfelelőivel) egyeztetik az osztják kötőszót. És most láttuk, hogy itt tkp. egy képzőből önállósult szóval van dolgunk.

Ugyanígy az *és* ről is bebizonyosodott — mint fejtegetéseink elején láttuk —, hogy eredetileg enklitika volt. Mármost tudjuk, hogy kötőszavunk eredeti alakja *-ēs*, de ugyanez az alakja van a nomen possessoris képzőjének is. Így a magyar kötőszó is csak — ugyanolyan fejlődéssel, mint amilyent az osztjákban láttunk — a nomen possessoris -s képzőjével lehet azonos és oly névszói kapcsolatoknál vonódhatott el a fent tárgyalt módon, mint *férjēs asszony, feleségēs embēr, nōstényēs hīm, nōtestvérēs fiútestvér, gyermekēs apa, tüzes láng, leveles dió, köves homok stb.* Ezek — mint láttuk — ősi fgr. fel-fogas szerint az összefoglalás kifejezésére is szolgáltak (férj és asszony, feleség és embēr, nōstény és hīm, nōtestvér és fiútestvér, gyermek és apja, tűz és láng, dió és levele, kő és homok stb.). Így a *szeles haboru* (NySz.) a m *szél háború* (Nyr. 62:14), azaz 'szél és háború', vagyis 'szél és vihar', a *szeles eső* a. m. szél és eső; aki *dühös haraggal* távozik, az 'dühvel és haraggal' megy el; mikor Toldi Miklós *haragos búban* vesződik (Toldi II. é.), akkor Lehr magyarázata szerint is „harag és bú, haraggal vegyes bú” tölti el lelkét (vö. *bús harag* TE. II. é.), a *keserves fájdalmak, keserves sírás, keserves szenyvedés* (NySz.) ugyanaz, mint keserv ('tristitia')

és fájdalom, keserv és sírás, keserv és szenvedés, sőt még ma is mondhatjuk — bár új alkotásokkal — *betörésés lopás* a betöréssel kapcsolatban elkövetett lopásról, tehát a 'betörés és lopás'-tól alig eltérő jelentéssel, és *székésfőváros* (tkp. székés-főváros; vö. *székés hely* NySz.) úgy is érthető, hogy szék- és főváros 'Haupt- und Residenzstadt' (vö. *székhely* NySz.). Ez a használat — mint a *-stul*, *-stül* rag bizonyítja — régebben sokkal elterjedtebb lehetett. Annak, hogy a képző megelőző magashangú tövégi hangzóval vonódott el, az lehetett az oka, hogy a magashangú kapcsolatok voltak többségben (vö. még mélyhangú szavainknál is az ikerszavak első tagjában: *dimbés dombos*, *bidrés bodros*, *birzész-borzas* MTsz., TMNy. 357, *diribes-darabos* Nyr. 33:16 stb.).

Minthogy az *-s* képzőt megelőző tövégi magánhangzó rendszerint *ë* de bizonyos esetekben *e* volt (vö. TMNy 279 s kk., Gombocz, Magy. tört. nyelvtan III. r. 161 s kk., Losonczy Szily-emlék 26. l.), könnyen érthető a rendes és alak mellett jelentkező *es*, továbbá a nyúlás útján keletkezett *és* meg *és* alak is (l. Simonyi MKöt. 1:5, 19, Horger MNy. 11:175).

Foglaljuk össze fejtegetéseink eredményét:

És, valamint a belőle származott *is* kötőszónk eredete szerint a nomen possessoris *-s* képzőjével azonos. E képző segítségével fejezték ki az együvé tartozást, a kapcsolást; a képzőnek e kapcsoló szerepében egy ősi fgr. ill. urál-altaji jellemző sajátság őrződött meg. Az *és*, *is* kötőszó minden egyéb használata kapcsoló szerepéből fejlődött.

A MAGYAR SZÓKÉPZÉS TÖRTÉNETÉHEZ.

Írta: Beke Ödön.

— Második közlemény. —

3. *A -nyi képzőről.* A rokon nyelvekben nem igen találunk a mennyiséget kifejező *-nyi*-hez hasonló alkalmazású képzőt, mert ilyen esetekben külön, mennyiséget, mértéket vagy időtartamot jelentő szavakat használnak, tehát összetételhez kénytelenek folyamodni. Ezek után teljesen logikus volt Budenz feltevése, hogy a magyar *-nyi* képző is önálló szóból fejlődött, még pedig a *nyáj* szóból, amely a *mindnyájan* szóban teljes alakjában fennmaradt. Ez a föltevés annál is érthetőbb, mivel abban a korban a nyelviudomány még azon az állásponton volt, hogy minden képző és rag valamikor önálló szó volt.

Mészöly (NyK. 40:298) azonban rámutatott, hogy a *nyáj* szóból hangtörvényszerűen nem fejlődhetett a *-né*, *-nyé*, *-nyi* képző, s ő a palóc-székely *-nyi* és a vogul *-nə¹* lativusraggal azonosítja képzőnket. M. ezt a nézetét arra alapítja, hogy

¹ A vogul *sālnə* 'heten', *χūlnə* 'huszan', *alpānnə* 'ötvenen' nem lativusi, hanem lokativusi alakok, s a magyar *heten*, *huszan*, *ötvenen* pontos megfelelői; ugyanaz a rag van tehát bennük, mint a *szépen*, *szomorúan*, *bajosán*, *nagyon*, *melgēn*, módhatározókban. A lokativusragok ez a használata megvan úgyszólván valamennyi rokon nyelvben.

-nyi képzős szók a régi nyelvben határozóként is előfordulnak; pl.: [a tenger vize] *anne* alászáll, hogy alig látják emberek (= 'annyira', ÉrsK.). Ezekre az esetekre azonban már Simonyi (MKöt. 3:64) megállapította, hogy ebben a lativus *-é* ragja lappanghat, tehát a *-né -né + é* összevonása. Ezt bizonyítják a következő székely alakok: *seminé* (ACsere), egy *szikrányég* sem vönném számba (Udvarhely m.); csak egy *szikránég* várj; *járásné* 'egy mérföld járásnyira'; *annyiég* 'addig'; egy *ölnég* van kertünkől; egy *óránég* sem várom; egy *küsnég* leülök (TMNy. 680). Ezekben a *-nyi* képzőhöz az *-ég, -ig* rag járult, melynek *-é* eleme tudvalevően azonos a lativusraggal.

A székely-palóc *-nyi* rag, mint ismeretes, sem a kódexekben, sem régi nyomtatványainkban nem fordul elő. Ha ezek a ragok régiek volnának, lenne nyomuk valamelyik székely vagy palóc nyelvemlékünkben vagy könyvünkben, tehát csak újabb, analógiás úton keletkezett ragok lehetnek s így nem kereshetünk egy régi képzőben újabb ragot.

Nagyobb gyengéje Budenz föltevésének, hogy nem magyarázza meg a *hány*? kérdőnévmást, melyet nem lehet a *-nyi* képzőtől elválasztani, s ebbe a hibába Mészöly is beleesett.

A votjakban egészen hasonló szót találunk: G. M. *kə́ia*, J. *kő́ia* 'hány' (vö. még: *si̯ia-m̩inda* 'annyi'), s nagyon csábító lenne a két alak egyeztetése. Mint-hogy azonban a votják szó képzője is homályos, nem merem azonosítani a magyarral, s inkább megpróbálkozom a magyar nyelven belül való magyarázattal.

A *hány* (vö. *hanyadik*) a *hol, honnan, hova, holyan, ha* névmási alakokkal egy töről fakadt, s *-ny*-jét mindenestre képzőnek kell tekintenünk. Ez a képző valószínűleg a *kör-ny-ék, kör-ny-ül* 'körül', *vadony* 'beoltandó vadfa' (Bal. m. Tsz.), *vadon* (a rokon nyelvek szerint eredetileg 'erdő' jelentésű *vad* szóból), *sovány, kemény, vékony* szók *ny* kicsinyítő képzője. A *-nyi, nyé, né* alakot összetett képzőnek tekintem, s *-é*-jében valószínűleg az *-i* melléknévképző lesz, mely szintén eredetibb *-é*-ből való. Ezt az is valószínűvé teszi, hogy ragos alakokban a rag előtt, épp-úgy mint az *-i* képzős szavaknál (pl. *istenien, égiek*), magánhangzóval bővebb tö mutatkozik; pl. *azonneiat* (olv. az-annéjat) MünchK., *ménéiec* BécsiK., *meneieket* Apork., negyven *kő́nő́kletneiet* BécsiK., hét láb *nyomdokneyat* SzékeiyudvK. (TMNy. 568).

• 4. **Az -an -en képzős mozzanatos igékről.** Egyik ősi mozzanatos képzőnk az *-n*, mely előtt a tővégi magánhangzó eredetileg középső nyelvallással képzett hang volt (pl. *csaponik* 'csappan', *fogonik* 'fogamzik', *gyaponik* 'gyappanik, meggyullad', *csökönik* 'csökken' stb.), ma azonban nyílt hang van, úgy hogy a képző mai alakja *-an -en*. E képző előtt az alapige mássalhangzója megnyúlik, kivéve ha ez *h, j, v*, vagy ha előtte még egy mássalhangzó van. Mármint ez igék két csoportba oszthatók: 1. olyan igék, melyeknek gyakorító párjában is megnyúlt mássalhangzó van (pl. *csattog — csattan, villog — villan* stb.), — 2. olyan igék, melyeknek csak mozzanatos alakjában van nyújtott mássalhangzó (pl. *kopog — koppan, lobog — lobban, repül — reppen* stb.). Budenz e hangnyúlás magyarázatára lappangó képzőt vesz föl, mely szerinte az igei mássalhangzójához hasonult. Simonyi szerint az első csoportban eredetileg is nyújtott mássalhangzó volt, s a második csoport mozzanatos igéinek rövid tővégi mássalhangzójuk ezek hatása alatt nyúlt meg.

Nézetem szerint az első csoportbeli igék tővégi mássalhangzói is rövidek voltak eredetileg, mert sok esetben ki lehet mutatni rövid mássalhangzós alakjukat.

Ezek az igék a következők:

Billög—billen: *bilög* 'ballag' Göcsej. *bilinkel*, -él 'billegve jár, sántikál Hszék m. MTsz.; *bileng*, *bilind* ~ *billing*, *billeng*; *bille* ~ *bilice* (vö. EtSz., Beke Nyr. 58: 14, 16).

Csatlog—csattan: *csati* Nyr. 2: 426 ~ *csatti* MTsz. 'csattogó eper', *czatago* Mel., *czatogast* VirgK. NySz. *chatanast* Pesthy EtSz.

Csillog—csillan: *Chylagh* 1373, *Chilak* 1388, *cylagos* 1549 OklSz., *chylagh* (háromszor) BrassT. 'csillag'; *chilagnac* Mon. NySz. 'csillog', *csilámpol* 'gyengén világol, pislog', *csilámpozik* 'káprázik (szem)' Szföld, *elcsilámpózik* 'eltűnik' Kecskemét; *csila* 'kancsal' Kiskunhalas ~ *csillás* ua. Veszprém m. MTsz.

Durrog—durran: *durog* Zrinyi NySz, *durjog* (járulék *j*-vel, vö. *virrad* ~ *virad* ~ *virjad* Beke Nyr. 60: 22); *durgat* 'zörget, dörget, dörömböl, csattogtat, pattogtat (ostorral), pattogtat (kukoricát), durrogat' Dtül MTsz.

Duzzog—duzzad (*durzad* Karancs vid. MTsz. *durzatt* MA. PPB. NySz.) 'aufschwellen, aufblähen, zornig werden' — *duzzan* (*jó kedve duzzant*: kerekedett Bal. m.), *megduzzan[ik]* 'megharagszik' Hszék m. MTsz.: *duz* 'haragban ég, dül-fül' Szföld, *felduzza az orrát* 'megharagszik, megorrol' Alföld, Abaúj m. Hszék m. (vö. még: *duzma*, *duzmad*) MTsz. NySz.

Göbbedez 'merüldöz' — *göbben*, *gübben* 'merül', *gübbenő* 'patak v. folyóme-der fenekén lévő vízvájta mélyedés': *göbe*, *gübe*, *göbö*, *gübö*, *gübü* (-ó ő képzős igenévi változatok) ua. Szföld MTsz.

Illog 'bujkálva bolyong', *illaszt* 'szalaszt' Hszék m. MTsz., *illat* — *illan* NySz.: *ilinkázni*, *ilonkázni* ~ *illankázni*, *illonkázni* 'csuszkál (jégen)' Palócság MTsz.

Patlog—pattan NySz: *megpatint* '(eret) vág', *patintó* 'érvágó eszköz' (Tsz. hely nélkül).

Pillag, *pillog* 'nicken; glimmern' — *föl-pillanik* 'sich öffnen', *pillant* 'blicken, blinzeln' NySz.: *pilongós*² 'schimmernd, glänzend' PhilFe., *zem pilantasny* GömK. NySz.; *pila* 'pislogó (pl. mécs); vaksi nőszemély'; *pilák* 'pislogó, fájós szemű'; *pilákol* 'pislogat'; *pilács* 'gyenge világú lámpa'; *pilácsol* 'pislog (a mécs), halványan világol (reves fa)'; MTsz.; *pile* Gvad. 'szempilla' NySz.; *pile* ~ *pille* 'tej hárttyája', *pilédzik* ~ *pillézik* 'bőrödzik, hárttyásodik (forradáskor a tej, fagyáskor a víz fölszine' MTsz. (vö. Beke Nyr. 58: 15-16).

Villog, *villag* NySz. — *villan* MTsz.: *világ* NySz; *világó* MA.; *vilamoduan*; *vilamodat* 'morgenlicht' MünchK. NySz.; *vilámat* Hszék m. 'virradat' MNy. 3: 472; *vilámodik* Hszék m. 'viradni kezd, pitymallik, hajnalodik' MTsz. (vö. még: *vilánylik* 'villámlik' Nyitra vid. NyF. 20: 6; *vilongás* 1737 MNy 8: 77, *vilangás* Toln. NySz. 'vilongás').³

5. **-g gyakorító képzőről.** A gyakorító -g, mely a *párolog*, *gőzölög*, *csillog*, *villog*, *mozog*, *zörög* stb. igékben van meg, nemcsak egyszerű formájában rendkívül gyakori képző, hanem képzőbokrainknak is egyik legsűrűbben előforduló eleme, így megvan a -log *lég lög*; -dogal *dégel dögel, dogál dögél dögél*; -got *göl*; -gel, -gál *gél*; -gat *get*; -rog *rég rög*; -ng összetett képzőkben. A -g képzőnek eszerint nagyon réGINEK kell lenni. Annál csodálatosabb tehát, hogy egy ilyen sűrűn előforduló képzőnek a rokon nyelvekben nem lehet biztos megfelelőjét

² A képző o-jára neve vö.: *pyllontlas* EhrK. NySz.; ieg *sarkont'nt* 'jégsarkantyút' 1545 OklSz.

³ Véleményem szerint összefügg ez a két szó is: *heppen* 'esik, pottyán' Szkeresztur és *hepe-hupa* 'gödrös, kátyus út' Kiskúnság MTsz.

kimutatni, pedig a többi, kevésbé gyakori frequentatív képző csaknem valamennyi fgr. nyelvből kimutatható.

Budenz megpróbálkozik ugyan a *-g* képzőnek megfelelőit kimutatni, de egyeztetéseinek nagyobb részét Szinnyi sem fogadta el a finnen és a cseremiszen kívül. A finnen egy igenévképzőben lappangana megfelelője (pl. *etsii* 'keres': *elsinko* 'keresés'), de a finn alak nem egészen világos.

A cseremiszből az *-(a)η*, hegyi *-(a)ηg*, *(ä)ηg* denominális képzővel egyeztetette Budenz, s ezt Szinnyi is átvette M. Nyelvhasználása régebbi kiadásai. Erről a képzőről azonban kimutattam (Nyr. 39:125, Cser.Nytan 285), hogy benne tkp. az *-η* melléknévképző eredeti alakja őrződött meg, tehát nem is ősi igeképző.

A NyH. újabb kiadásai már nem is szerepel ez az egybevetés, hanem *Setälä* egy etimológiája alapján (cser. *šuraηg*- 'elsötétül, elhervad'; vog. *sūri* 'szárad'; osztj. *sårnem*; magy. *szárad*, FUF. 2:252) Szinnyi egy cser. *-ηg* igeképzőt vesz föl, s a magyar *-g* képzőt most ezzel egyezteti.

A cser. szó állítólagos megfelelői valóban igetőre utalnak, csak az a kérdés, hogy oly biztos-e ez az etimológia, hogy ennek alapján lehet egy cser. képzőt kikövetkeztetni, s a kikövetkeztetett képzőt más rokon nyelvek képzőivel egyeztetni.

A cser. adat Troickij cser.-orosz szótárából való, s az orosz értelmezés szerint jelentése: 'el-, meghomályosodik, el-, besötétedik; el-, meghervad, elfonynyad'. A szó *-ηg*-jéről itélve hegyi-cser., de sem Ramstedtnél, sem az én gyűjtemben nincs meg ilyen hangalakban és ilyen jelentéssel. Azt hiszem azonban, hogy ez a rejtélyes szó nem más, mint a Ramstedt szótárában lévő *šorangaš* 'schmutzig, beschmutzt werden', ami a *šor* 'schmutz, kot' (= magyar *sár*, csuvas *šyr*, *šor* 'morast, sumpf') szóból van a fent említett *-(a)ηg* denominális képzővel alkotva, erről pedig kimutattuk, hogy a mi *-g* képzőnkkel nem lehet egyeztetni.

SETÄLÄ EMIL HETVENÉVES.

Ez év február 27-én töltötte be a finnugor nyelvtudomány legkiválóbb munkása és vezére életének hetvenedik évét. Tíz évvel ezelőtt, midőn a finn nemzet a hatvanéves Setälä-t ünnepelte, a Magyar Nyelvőr is kivette szerény részét az ünneplésből és nagy tisztelettel méltatta a mester sokoldalú, nemzete életének minden ágára kiterjedő munkásságát. (L. Nyr 53:3.) Az azóta eltelt tíz év Setälä tudományos munkásságában újabb emelkedést jelentett. A politikai munkásságtól visszavonulva, minden erejével és tudásának nagy gazdagságával a finn és a finnugor nyelvtudomány továbbfejlesztésén dolgozott. Számos kisebb-nagyobb munkája a tudomány egy-egy problémáját világította meg; a Sampo rejtélyéről írt hatalmas könyve (*Sammon arvoitus*; vö. Nyr 62:3) a Kalevalának ezt az érdekes kérdését helyezi új világításba. Működésének legfontosabb része vezető, irányító tevékenysége a Finnugor Társaságban és az újabban, Järvenpääben létesített Finnugor Intézetben (*Suomen Suku*).

A hetvenéves forduló alkalmából a Magyar Nyelvőr munkásai is szeretettel és nagy tisztelettel fordulnak a mester felé, azzal az óhajtal, hogy még sokáig gazdagítsa tudományunkat értékes munkáival.

Balassa József.

IRODALOM.

Az Országos Néptanulmányi Egyesület folyó évi közgyűlésén, jan. 21-én Szabolcsi Bence tartott előadást *a magyar népzene keleti kapcsolatairól*. Az előadást illusztráló magyar, finn, cseremis, kirgiz, tatár, kínai, mongol dalokat két kitűnő énekművésznő, Pető Imréné és Tóth Gabriella mutatta be. Az előadásról legközelebbi számunkban részletesen fogunk beszámolni.

Liber Semisaecularis Societatis Fenno-ugricae. — Mémoires de la Société Finno-ougrienne LXVII. Helsinki, 1933. IV. és 507. l.

Az 1883-ban Donner Ottó kezdeményezésére alapított Finnugor Társaság félszázados fennállását az urál-altaji nyelvészek nagy tábora egy hatalmas emlékkönyv kiadásával tette emlékeztető ünnepé. Valóban felbecsülhetetlen értékű az a munkásság, amely a Finnugor Társaság irányítása, szervezése és támogatása mellett már eddig is folyt. A finn nép legjobbjai tudatában voltak annak, hogy a finnugor és urál-altaji népek őstörténetének, ősi műveltségének, nyelvének, az egyes rokon nyelveknek egymással és más nyelvekkel való kapcsolatának feltárása elsősorban a művelt finnugor és urál-altaji népeknek a feladata, és e tudományos s nemzeti szempontból egyaránt fontos feladatuknak oly mértékben feleltek meg, hogy ezzel örök dicsőséget szereztek maguknak és egész népüknek.

Felemelő olvasmány a Finnugor Társaság 50 éves története, e félszázad küzdelmeinek és alkotásainak áttekintése (l. Ravila: *Suomalais-ugrilainen Seura — La Société Finno-ougrienne 1883—1933* a Journal 1933. évi 46. kötetében). Ha csak arra gondolunk, hogy — a Társaság egyéb kiadványait nem is említve — csupán folyóiratai közül is a Journal (*Aikakauskirja*)-ból eddig 46 kötet jelent meg összesen vagy 11.000 lapnyi terjedelemben, a

Mémoires (*Toimituksia*) eddigi 67 kötete vagy 15.500 lapot tartalmaz, a *Finnisch-ugrische Forschungen* sorozata pedig már 21 kötetből áll, és hogy e folyóiratokban az urál-altaji összehasonlító nyelvtudománynak számos alapvető és nélkülözhetetlen munkája látott napvilágot; ha figyelembe vesszük, hogy a rokon népek közt végzett tanulmányutakat a Finnugor Társaság szervezte meg és tette lehetővé és e tanulmányutak eredményeit is ez a testület tette közzé; ha továbbá azt látjuk, hogy ez a munkásság a mai súlyos viszonyok között sem lanyhult el, sőt egy nagyszabású munkaterv alapján — melynek részleteit egyébként már a Nyr. 62. kötetében (54. l.) ismertettük¹ — hatalmas lendületet vett: akkor fogalmat alkothatunk magunknak arról, hogy mit jelent e Társaság csodálatosan termékeny és eredményes munkássága az urál-altaji népek nyelvtudomány történetében.

Az urál-altaji nyelvtudománynak majd minden művelője át is érezte e munkásság jelentőségét és tisztelettel s hódolattal üdvözölte a Társaságot és lelkes vezéreit a félszázados ünnep alkalmával. Ez ünnep maradandó emléke az a testes kötet, amely a jubileum alkalmából beküldött ünnepi cikkeket tartalmazza.

Nem lehet célunk e kötet részletesebb ismertetése; az 56 értékes cikk és tanulmány címének a felsorolására is kevés a terünk. Csak a kötet magyar munkatársainak dolgozatait akarjuk itt legalább tárggyuk szerint felemlíteni. Balassa József a szavak kihalásáról értekezik; tanulmánya magyar nyelven e tüzetünkben jelenik meg. Ugyancsak megjelent azóta az ott közzétett tanulmányok közül magyarul is Melich János cikke az egyszerejtésről (haplológiáról) (M.Ny. 29:269) és Zsirai Miklós cikke a *leány* szó eredetéről (uo. 257. l.). Munkácsi Bernát *tulbó* és *tömlő* szavaink tö-

¹ L. most újabban a Journal 46. kötetében is: Kannisto, Das Publikationsprogramm der Fgr. Gesellschaft.

rök eredetét tisztázza, Gombocz Zoltán a magyar visszaható igék képzőinek eredetét vizsgálja, Németh Gyula krónikáink *Dentümo-gyér* szavát fejti meg. Kertész Manó a finnugor tagadás módjával és ezek történetével foglalkozik, Beke Ödön adalékokat közöl a cseremis nyelv csuvas jövevényszavaihoz, e sorok írója pedig a fgr. és török nyelvek összehasonlító mondattanából (egyező latívusi szerkezetek) veszi cikkének tárgyát.

De a magyar, finn és észt nyelvek mellett ott találjuk Németország, Norvégia, Svédország, Oroszország és más országok finnugor és urál-altaji nyelvészeit is, és közreműködésükkel mind azt kívánták igazolni, hogy a Finnugor Társaság ünnepe az egész fgr. és urál-alt. nyelvtudomány ünnepe, mert elsősorban a Finnugor Társaságé az érdem, hogy nyelvtudományunk a lelkesen teljesített kötelesség tudatával tekintve az eddigi eredményekre, bizalommal tekinthet a jövő elé.

FOKOS DÁVID.

Josef Trostler: Die Anfänge der ungarischen Persönlichkeitsdichtung. Valentin Balassa und das deutsche Gesellschaftslied des 16. Jahrhunderts. Sonderabdruck aus der Festschrift für Gideon Petz 1933.

Irodalomtörténeti kutatásunk egyik legizgatóbb s legérdekesebb tárgyköre Balassa Bálint életformájának és költészetének szellemtörténeti magyarázata. Probléma a költő egész világa: az ősanagra ráarakódó szellemi hatások rétegződése, az alapsíkon érintkező kultúrák találkozása, dalformájának kialakulása. Költészetének az idegen motívumokkal és átvételekkel való kapcsolata néhol olyan szervesen összeforrott, rokonsága néha annyira közeli, hogy csak hosszas lazítás után bomlik elemeire. Gazdag Balassa-irodalmunk a részletfeladatok tekintélyes sorát hódította meg, de minden célhoz közeledés egy-egy újabb területet jelölt ki a további vizsgálat számára. Trostler József tanulmánya súlytalanítja a megoldásra váró anyagot. Kitágítja a szellemi átszűrődés ré-

seit, szélesebbre vonja az érintkezés felületeit, mélyebbre ássa a források vidékét, s ezzel a mélyítőteremtő eljárással egyrészt megoldja a megszövegezetlenül élő, függő Balassa-kérdéseket, másrészt váratlanul kiemeli nyugalmi helyzetéből a Balassa-vers elintézettnek vett problémáját.

A tanulmány mindent átfogó nagy felelete azon a hiányon épül föl, amelyet a sokoldalú Balassakutatás tett örökséggé, amidőn figyelmen kívül és felderítetlenül hagyta, minő szellemi mozzanatok, okok, tényezők és feltételek ébresztették Balassát magyar költőiségének tudatára. A humanista és antikizáló költészet egyedül nem lehetett döntő körülmény ebben a lelki-költői elhatározásban, mert amit Balassa innen kapott, csak sablon, konvenció, játékművészet, színes formavilág minden léletszerűség, természetesség, bensőség nélkül. Trostler irodalomszemléletének finomságokra érzékeny módszere itt is az egyetemesség felől közelíti meg a gondolatot. Körülhatárolja a történeti pillanatot, időpontot, amikor az európai költészet a latinból a nemzeti nyelvűségbe fordul s ennek az átalakulásnak útvonalán, osztrák-német kultúrterületen fedezi fel Balassa szellemi tájékozódásának pontjait. Ebben a művelődési körben jelöli ki aztán a nemzeti és egyéni hangú Balassa költői mintaképeit Petrus Lotichius Secundus és Paul Schede Melissus, újlatin német költők személyében, s vonja külön közös szellemi égbolt alá a magyar költőt és Melissust. Az összefoglaló szempontok kísérő, szellemderítő jelenségeként megrajzolja Balassa viszonyát az osztrák-német irodalmi élethez, rávilágít Bécs kultúrájának ösztönző, eszméltető hatására, hogy Balassa közelében annál meggyőzőbb igazolással jelenjék meg Melissus lírájának elhajlása a nemzeti nyelv felé, ütközzék ki vallásos pillanatainak észhangulatban megnyilatkozó jellege, és legyen hangsúlyozottabbá Melissus latin költészetének petrarkizmusával kapcsolatban a szerző ítélete: Balassa mélyebben él a petrarkai hagyományok sodrában, mint eddig hittük.

Ezzel a rámutatással új megvilágításba és Balassával szellemi-éghajlati közösségbe kerül az eddig főleg csak motivum-történeti vonatkozásban ismert Jac. Regnart, akinél az osztrák-német *gesellschaftslied* először ér el fejlődésének nyugópontjához. Ezen a talajon jut Balassa még elevenebb érintkezésbe a Melissus-féle nemzeti-egyéni-pet-rarkai elemekkel. S itt Regnart követője, Christoph v. Schallenberg áll a közvetítés háttérében. A magyar költőt az életforma hasonlóságán túl a lelki rokonság is osztrák alakmása mellé állítja. Kapcsolatukat nemcsak a közös terminológia, az egyező versszerkezet és a motivumok párhuzama igazolja, hanem Balassa költészetének Schallenberg-re visszavezethető tartalma is. Tőle tanulta Balassa az ész, a pillanat, az élmény megéneklésének művészi-költői tudatát, részben az ő példáján határozta meg magatartását a népdallal szemben és szabadította föl vallási lírájában a kollektívizmus egyénivé színeződő hangját.

Trostler tanulmányának eddig ismertett részlete sokrétűen feltároló probléma megoldásával véglegesen beillesztette Balassát az európai szellem hálózatszerkezetébe, és

ezzel teljessé tette irodalmunk Balassa-szemléletét. Olyan érdem ez, mely magabavéve is kimerít minden elismerést. S mégis: a tanulmány utolsó fejezete meglepő eredményével jelentőségfokozásra kényszerít. Irodalomtörténetünk a Balassa-versben a költő önálló alkotását s benne Balassa és az egész 17. század magyar lírájának legkedveltebb s legművészebb versformáját látja. A 16. századi német világi és egyházi dalköltészetben ráakadni ugyan a strófaszerkezet változataira, de pontos formai egyértékesét eddig nem ismertük. Trostler világok, népek, kultúrák szellemi értékein pihenő tekintete megtalálta a Balassa-vers idegen megfelelőjét is Petrus Hubertusnál, a német-cseh barátok köréhez tartozó dalköltőnél. A magyar és a német strófa összehasonlítása hiánytalan egyezést mutat felépítésben, sorokban, szótagszámban, rímképben. Ez a felfedezés a Balassa-vers fejlődélméletét gyökereiben támadja meg, jóllehet Trostler az azonosság lényével nem egy elszigetelt strófaszerkezet átvételére, hanem csak a szellemtörténeti összefüggések létezésének újabb bizonyítékára mutat rá.

ZSOLDOS JENŐ.

NYELVMŰVELÉS

A felkapott tényleg. Valóban nagyon felkapták ezt a szót, a *tényleg* szót, pedig alig 100 éve, hogy megszületett, mert Imre Jánosnak 1831. évi «Philosophiai kis szótár»-ában található először, de ott még *praxis* és *practice* a jelentése. Mai valóban, igazán, csakugyan jelentésével csak 1844 óta van forgalomban, mikor Kiss Mihály a maga gyűjteményébe, a «Magyar ujdonszavak szótára»-ba *factisch* értelemben vette föl.¹

A *tényleg*-nek ez a német mása egyszersmind rámutat eredetére, származása körülményeire. Német mintára gyártották, mint *eigentlich*: *sajátlag*, *gelegentlich*: *alkalmilag*, *hauptsächlich*: *főleg*, *hoffentlich*: *remélhetőleg*, *juridisch*: *jogilag*, *menschlich*: *emberileg*, *meritorisch*:

elvileg, *érdemileg*, *poetisch*: *költőileg*, *zufällig*: *esetleg*. Amint látjuk, leginkább a német *-isch* és *lich* képzőt utánozták a *-lag*, *-leg*-gel, de a *juridisch*, *meritorisch* azt is mutatja, hogy latin adverbiumokat is igyekeztek a *-lag*, *-leg* képzős szavakkal visszaadni, főképp az *-ive* végűeket, mint *respective*: *vonatkozólag*, *exclusive*: *kizárólag* stb.

Tudjuk, hogy *-lag*, *-leg* képzős határozóink (*felesleg*, *futólag*, *mellesleg*, *újólag* stb.) voltak — kevés számmal — a nyelvújítás előtt is, de tömegesen csak a nyelvújítás évtizedeiben szaporodtak el és váltak közhasználatúakká. Ebből az új nagy tömegből most csak a *tényleg*-et emelem ki, mint amely talán valamennyi társánál használtabbá lett.

Rendkívüli elterjedését nem a hírlapokból, az irodalomból, főképp a tudományos irodalomból vett

¹ Lásd Szily: *Nyelvújítás Szótára*, 333. l.

példákkal akarom bizonyítani, hanem a mindennapi beszéddel.

Egy- és ugyanazon nap három ajakról hallottam a *tényleg*-et, három egymástól eltérő, de eleven forrásból.

O. Gy. kismajtényi születésű, 45 éves iskolaszolga és az igazgatója közt ilyen párbeszéd folyt: «O. maga elfelejtette bezárni a folyosói ajtót.» *Tényleg* nyitva van.

Sz. E. püspökladányi születésű, 35 éves cseléd gazdájának arra a megjegyzésére: «Ma nem gyújtották meg a kapu előtti villanylámpát», azt felelte: *Tényleg* nem ég.

G. Bandika debreceni születésű, 2 éves és 2 hónapos unokám nagyanyjának ezt a figyelmeztetését: «Bandika, ott megy a szürke csikó», így vette tudomásul: *Tényleg*.

A *tényleg* tehát már a legsóbb népréteget és a legifjabb korosztályt is hatalmába kerítette. Ez ellen nem is volna szavam, csak attól tartok, hogy a *tényleg* megfélemlíti a tisztességes polgári életelvről: «Leben und leben lassen». Elfeledkezik arról, hogy alig 100 éves jövevény a magyar nyelv földjén, hogy akkor sem egészen szabályos útlevéllel költözött be (régebben főnévhez nem járult a *-lag*, *-leg*) és ki akarja majd szorítani a magyar nyelv ősi talajából nőtt valóban, valójában, igazán, csakugyan határozószókat, amelyek századokon át éltek és virultak.

Remélhetőleg (hogy én is *-lag*, *-leg*-es szóval éljek) a *tényleg*, bármennyire felkapott is most, nem fog úgy viselkedni, mint a lelketlen új földesúr, aki birtokos szomszédait kiforgatja régi jószágaiból; de azt is elvárjuk, hogy *valóban* és társai megembereljen magukat és nem engedjen talpuk alól kisiklani azt a területet, amely még megmaradt nekik a magyar nyelv ősi földjéből.

A versenytársak harcának ilyen kimenetelét követeli a magyar nyelvnek szóbeli gazdagodása és kifejezésbeli változatossága.

KARDOS ALBERT.

Az idegen szavak használata. Zolnai Gyula a Magyarosan c. folyóiratban (II:99. l.) megrója, hogy míg

Mahler Ede «Ókori Egyiptom» c., 1909-ben megjelent munkájában még *dombormű*-vel találkozott, az én fordításomban megjelent két kötetben (Tut-anh-Amen sírja, Tut-anh-Amen koporsója és múmiája) «ezt a kifogástalan magyar szót már következetesen *relief* helyettesíti». (A két szó ritkítása tölemered.) Jegyzetben még tizenegy idegen szót idéz, és megjegyzi: «Én valamennyi esetben a magyar szót használtam volna.» Több ízben szoltunk már az idegen szavak használatáról, és mindig elítéltük az idegen szavak gyakori, felesleges használatát, de nem kifogásoljuk minden esetben. Az egyéni hajlam és ízlés irányítja az író, és semmi esetre sem kifogásoljuk, hogy Zolnai mindegyik helyett magyar szót használt volna. Csak azt nem értjük, miért nem vette észre, hogy Mahler Ede megdicsért könyvében *relief* helyett *dombormű*-t mond ugyan, de egyébként könyvében már (vagy még?) hemzsegek az idegen szavak. Ime néhány találmomra kiírt példa: *reformátor* király, *komplikált* istentisztelet, *kulturális* fejlődés, *Nilus-kataraktus*, *dynastia* és *dinasztia*, *kulturnép*, *probléma*, *praehistorikus* kor, *praehistoriai* szempont, *perszonál-unio*, *piramis*, az állam *existenciája*, *autobiographia*, *filozófiai*, *tranzcendens* képzetek, *aequator*, *tavaszi aequinoctium* stb.

BALASSA JÓZSEF.

Adatok a diáknyelvhez. A «Ludovikás Levente» 1993. dec. száma az akadémikusok diáknyelvének ezeket az újabb adatait közli: *Becsészni* = elégtelent kapni. *Berügja a stukk-mótort* = tanulni kezd. *Bevarr* = bezár, lecsukat. *Bredzsó* = kenyér. *Cikk!* = vigyázz, előljáró jön! *Cseszkó* = elégtelen. *Csont!* = nincs veszély, aks. jön! *Fürészél* = sokat tanul. *Kocsányoz* = nézgelődik. *Lemálház* = leesik a lóról. *Sózni* = ébresztő után is ágyban maradni. *Stukkol* = tanul. *Szintézis!* = ferdére csapott sapkát kiigazítani. *Viszi már!* = elragadja a lova. *Zütyöl* = nem mond igazat.

Közli Gedő (Gábel) György és Varga József.

Drogista vagy drogszerész. (Mult számunkban (62:124) Singer Zoltán

indítványozta a *drogista* elnevezés helyett a *drogszerész*-t. A Magyar Drogista c. szaklap közölte ezt a cikket és felhívta olvasóit, nyilatkozzanak, vajjon melyik elnevezést helyeslik; «mik akarnak lenni a jövőben, drogisták-e vagy drogszeré-

szek». A folyóirat azóta megjelent három számában 17 hozzászólást közöl. Ezek közül 9 elfogadja a drogszerészt, 3 a drogista mellett marad, a többi új nevet ajánl: gyógyfűszerész, vegyszerész, gyógyszer-áru-kereskedő, drogkereskedő.

MAGYARÁZATOK.

Szláv eredetű növény- és állatneveinkhez. 1. *Páka*. A gyékényt sok helyen *buzogány*-nak nevezik bunkós végéről, s a Dráva mellett használatos *buzogány-bot* is e szemlélet pleonasztikus kifejezése, mert a bot is jelentett eredetileg buzogányt. A régi nyelvben *kákabot*-nak is hívták (MA.PP), s székely *botikó* (MNy. 4:31), *nádbotikó*, *-butikó*, *nádbotikó*, *-butikó* (MTsz.) nevei is ezt a felfogást mutatják. A német *Kolbe* 'buzogány, bunkó, furkó' is egyben a typha neve magában is, de még több összetételben: *Sumpfkolbe*, *Rohrkolbe*, *Teichkolbe*, *Wasserkolbe*, *Weierkolbe*, *Lieschkolbe*, *Narrenkolbe*, *Deuterkolbe* Grimm. A szláv nyelvekben a mi *pálca* szavunknak megfelelő *palica*-n kívül van *palčka* szó is, pl. orosz *pálka* Stock, Stab, Spazierstock, Stange (Pawlowsky); cseh *pálka* Stock, Ballholz, -schlägel, -kelle, Schlägel; Kolben, Kopf, Schädel (Herzer-Prach); Kopf, Knopf, Samenähre (Kott II. 476); Köpchen, Keulchen; lengyel *pálka* („vastag” l-lel) Keule; starker Knüttel; Kopf, Schädel; pl. *palki* Samenkolben einiger Gewächse; typha, Narrenkolbe, Wasserkolbe (Linde, Booch-Árkossy, Karłowicz); kisorosz *pálka* Keule, Stock; Kolben; Rohrkolben (Typha) (Żelechowski-Niedzielski). Már most a Szegeden, Nograd és Gömör m.-ben feljegyzett *páka* nyilván e szláv szónak az átvetele. A legrégebb adatunk erre Comenius Orbis pictusának 1798-i pozsonyi kiadása: A' mitsodások, a viz partokon és a' tokban: a' káka, 1. a' tsomó nélkül való gyékény-káka, 2. a' melly káka-botot (*pákát*) terem (welche Narrenkolben trägt) 34 Nyilván ugyanez a szó van hibás alakban Comenius Januájának 1661-i, lőcsei kiadásának 28. lapján: A' gyékén kákából, (szittjoból) a' mellyben *pálka* nevelkednek, butko (tsomo) nélkül lévén, gyékényeket tsinálnak. Ugyanígy van a NySz. idézte 1673-as és az 1724-es kiadásban, az 1729-esben pedig *pólikák*. A *pálka* talán *pályka* helyett van szedve, mert a MTsz. idéz *páklya* (Szeged), *pákja* (Alföld), *pájka* (Bereg m) és *pajka* (Szatmár m)

változatot. Jávorka Magyar Flórája szerint a *páka* több mással együtt a *Sparanium erectum*, békabuzogány népies neve is, *pálka* pedig Diószegi-Fazekas Magyar Fűvészkönyve (1807) szerint a *Cyperus* neve. Leschka Elenchusában az utóbbit azonosítja már a szláv *pálka*-val. Miklosich Die slavische Elemente im Magyarischen c. munkájában átveszi Leschka egyeztetését, szláv etimológiai szótárában azonban azt mondja: „Nicht hieher zu ziehen ist vielleicht slk. *pálka* zipergras, magy. *pálka*.” Megjegyzem még, hogy *Páka* nevű falu is van Pozsony megyében, a Csallóközben, Somorjától keletre. A LevKözl. 2 58 egy 1543-ból való levélben közli e helynevet.

2. *Pocok*, *poca*, *koca*. A pocok az Ormányságban, Bereg és Csík m.-ben a 'patkány' neve, a Dunától északra *pocik* alakban egeret jelent, *pocok* és *pucok* jelentése pedig a Dunántúl, a Duna-Dráva közen, Kiskúnhalason és Baján 'vakondok'. A Dráva mellett *pockány*-nak is nevezik a vakondokat, s ez valószínűleg a *patkány* és a *pocok* keveredéséből származott, mert a *patkány* is néhol a 'vakondok' neve. A *potzic*, *potzoc* Molnár A.-nál 'mus. musculus'-nak van értelmezve, az 1708-i kiadásban 'Maus, Mäuslein' német értelmezéssel. A legrégebb adat a szóra a JordK *poczok* alakja a *vakondagh*, *pathkán* és *egher*rel egy mondatban, s a NySz. 'mygale'-nak értelmezi. A Tiszántúl a patkány neve *poc*, Nagykúnságban *pocgér*. Erdélyben pedig *pócegér*. Ez a rövid alak Horger (Nyr. 41:81) szerint elvonás a többesszámnak érzett *pocok*-ból. Munkácsi (Nyr. 13:314) e szót a 'patkány' jelentésű szerb *pácov*-val egyezteteti, ennek azonban a baranyamegyei *pácó* 'patkány' a pontos megfelelője. A *pocok*-kal inkább egyeztethető a lengyel *pacuk* 'óriási patkányfaj; házi patkány' (Karłowicz, Słownik gwar polskich IV.), kisorosz *pacuk* 'männliches (verschnittenes) Schwein, Ratte, Bitterfisch, Zapfen' (Żelechowski-Niedzielski). A szláv szó, melynek eredete különben homályos

(Miklosich ide vonja a litván *patsukas*-t), úgy látszik, eredetileg disznót jelentett, vö. lengyel *paciuk*, *paciak* 'malac, disznó, hizó disznó, hizott disznó' (Karłowicz), szlovén *pacek* és *pace* 'disznó' (Pleteršnik). Alapszavuk a lengyel *pac* = *pacuk* (Karłowicz). A szlovén *pace*-val egybevethető a Tatóról és Kecskemétről feljegyzett *poca* 'disznó', s a kemenesaljai *poci* 'malac'. Ha tekintetbe vesszük, hogy a *pocok*, *pucok* mellett a Dunántúlról *kucok* is föl van jegyezve 'vakondok' értelemben, nem tarthatjuk lehetetlenségnek, hogy a 'nőstény disznó' jelentésű *koca* is csak a *poca* változata. Ugyanilyen viszony van a Kiskúnhalason feljegyzett *koca* és a Mármaros m.-ben használt *pocak*, *pocka* 'vadkörte' alakok között. Nem lehetetlen, hogy e szók azonosak a 'disznó' jelentésű kocával, s eredetileg azt jelentették: 'disznónak való körte', vö. ném. *Sauapfel* 'vadalma', *Saubirne* 'vadkörte' (Grimm). Talán idetartozik a marossszéki *pocok-alma* 'korán érő apró alma, mogyoró-alma, fűz-alma' is. Idetartozhatik a 'has' jelentésű *pocak*, *pocok*, *poc* is, vö. *pocok*, *pucok* 'kis (zömök) gyerek, alacsony, köpcös ember; kicsiny, apró (gyerek, ember)' MTsz. vö. lengyel *paciak* 'kis kövér gyerek' (Karłowicz). E jelentések a 'kövér disznó, malac' jelentésből fejlődhetek. A *poca* Pakson tintafoltot is jelent. Ez lehet a 'disznó' jelentésű *poca* átvitt értelmű használata, hisz mondják azt is: *malacot ejlett*, s a németben is Adelungnál *Sau* 'Klecks, Tintenklecks', de lehet a *paca* 'tintafolt' változata is, ez azonban a német *Patze* 'Schmutzleck' átvétele, épúgy mint a *pacni* ua., mely a német *Patzen*-ből való. A *packa* lehet a *paca* kicsinyítője, de a szlovénben is megvan a *packa* 'Klecks, Sudelfleck' (Pleteršnik). BEKE ÖDÖN

A Szent Patricius Purgatóriumáról való Históriaának forrása? A XVII. századi magyar nyelvű Patricius-ról írt cikkemben (Nyr 1933:101—107.) nem foglalkoztam a forrás kérdésével, csak az elbeszélő első részt egyeztettem Messingham szövegével. A forrás kérdésénél különben is jobban érdekeltek a könyv nyelvi vonatkozásai s szellemi háttere. Shane Leslie (*Saint Patrick's Purgatory*, London 1932, 208 ll.) egyik könyvészeti utalásából arra következtethetünk, hogy a magyar átdolgozónak talán J. Colgan munkája — *Trias Thaumaturga* (Louvain, 1647) — szolgált főforrásul. Min-

denesetre erre vallana a két munkának azonos tartalmú négyes tagoltsága. Teljes világosságot persze csak akkor deríthetünk a dologra, ha majd módunkban áll a két szöveget összehasonlítani. T-T. J

Pótlások. 1. *Tojástánc*. A Nyr.-ben (60:88.) megemlékeztem arról a különös értelmezésről, hogy aki «úgy jár, mintha tojásokon járna», az büszkén, kevélyen jár, fenn hordja az orrát, és azt állítottam, hogy ez téves értelmezés lehet, mert a tojásokon járó járhat «vagyázatosan, óvatosan, kényesen, pipiskés lépésekkel, de semmiesetre sem «büszkén», mint szőlásmagyaróink magyarázzák». Állításom megerősítését látom — és egyúttal azt is, mi téveszthette meg szőlásunk eddigi magyarázóit — Kriza Vadrózsák gyűjteményének egyik meséjében. (II. rész. XVII.) Csihán királyúrfiról szóló mese így kezdődik: «Vót egy ojan kevéj mónárlegén, hogyha tojásra lépett vóna, a sem törött vóna el.» Tehát kevély volt a molnárlegény, de nem ezért nem törött el lépése alatt a tojás, hanem mert kevélységében könnyedén, pipiskésen, táncoló léptekkel járt, vagyázott, hova lép. Kikerülte az eléje kerülő tojásokat (l. magyarázatát Nyr. 60:88.) és még ha rájuk lépett volna is, akkor sem érte volna rontás, mert nem tört volna el lépte alatt.

2. *Láttam én már karón varjút*. A Nyr. 59:236 alatti fejtegetésemben szólásunk «karón» szavát «rövid o»-val hangzónak igyekeztem kimutatni, hivatkozva arra, hogy a madárral való vadászást eleink nemcsak sólyommal, hanem más madarakkal is üzték, és így többek közt varjúval is. Feltevésemet, bizonyítani látszik ez a Vikár Béla gyűjtésű versike (Nyr. 48:145.):

Háj, háj, édes karojkám
Sugár szárnyú sólymocsám
Száj le bátron karja imra,
Juliám, Juliám,
Hozz örömet bús szívemre
Violám, Violám.

Ebben a «karoj» madár «karvaly», mellyel ugyancsak karra szállt le vadászat után. ZOLNAY VILMOS.

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára az 1934. évre 5 pengő. Félévi előfizetést nem fogadunk el. Külföldi előfizetők számára az előfizetési díj 5 német márka.

A legközelebbi szám 1934 április havában jelenik meg.

Kiadóhivatalunk útján jelentékenyen leszállított áron megrendelhető:
Balassa József: Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai. Kiadja a Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre. 288 l. Kötve 3 pengő. (Bolti ára: 7 pengő.) — *Balassa József: Kis magyar hangtan.* Ára 1 pengő. — *Nyelvőrkalauz II.* (Tartalomjegyzék a Magyar Nyelvőr 26—50. évfolyamához.) 3 pengő.

A Magyar Nyelvőr teljes sorozata, Simonyi Zsigmond példánya, sajátkezű jegyzeteivel és pótlásaival, eladó. Érdeklődők forduljanak özv. Simonyi Zsigmondnéhoz, IV., Ferenc József rakpart 27.

A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi tára megvételre keresi a Magyar Nyelvőr 1884. (XIII.) évfolyamát.

A MAGYAR NYELVÖR szerkesztősége és kiadóhivatala

Telefón: Aut. 22-2-29.

Postatakarékpénztári számla: Dr. Balassa József 2560

STEMMER ÖDÖN

könyvkereskedés tudományos antikvárium

Budapest, V, Gr. Tisza István u. 14.

V á s á r o l v a g y c s e r é l

könyvtári másodpéldányokat:

Nyelvtudomány — Néprajz — Régészet —
Történeti forrasművek — Folyóiratok stb.

Kívánatra árajánlatok.

TARTALOM:

<i>Balassa József: A szavak halála a magyar nyelvben</i>	1
<i>Kertész Manó: Jövevényszavakról</i>	8
<i>Fokos Dávid: Az és kötőszó eredete</i>	14
<i>Beke Ödön: A magyar szóképzés történetéhez</i>	22
<i>Balassa József: Setälä Emil hetvenéves</i>	25
Irodalom: Liber Semisaecularis Societatis Fenno-ugricae' (Fokos Dávid) — Josef Trostler: Die Anfänge der ungarischen Persönlichkeitsdichtung. (Zsoldos Jenő)	26
Nyelvművelés: <i>Kardos Albert: A felkapott tényleg.</i> — <i>Balassa József: Az idegen szavak használata.</i> — <i>Gedő (Gábel) György és Varga József: Adatok a diáknyelvhez.</i> — <i>Drogista vagy drogszerész .</i>	28
Magyarázatok: <i>Beke Ödön: Szláv eredetű növény- és állatneveinkhez.</i> — <i>T—T. J.: A Szent Patricius Purgatóriuma forrása.</i> — <i>Zolnay Vilmos: Pótlás</i>	30

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó

BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal

Budapest V.

Klotild ucca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

A MAGYAR ÉS A FRANCIA NYELV KÖLCSÖNÖS HATÁSA.

Írta: Balassa József.

Két, egymástól távol élő nép nyelvének kölcsönös hatása egymásra rendesen csak az irodalom útján történhetik. A népi, vagy mondhatjuk élő átvétel csak úgy lehetséges, ha az illető nyelveken beszélő egyének közvetlen érintkezésbe jutnak egymással. Ép ezért a francia nyelv közvetlen hatása a magyar nyelvre csak igen szűk körben érvényesült; sokkal nagyobb a közvetett, irodalmi hatás, leggyakrabban a német nyelv közvetítésével. Ennél is sokkal szűkebb körű a magyar nyelv hatása a franciára. Ebben a tekintetben még az irodalom útján történt szóátvételek száma is igen csekély.

Két, nagy szorgalomról és utánjárásról tanuskodó doktori értekezés foglalkozik a magyar és a francia nyelv egymásra gyakorolt hatásának a kérdésével.*

Magyar Zoltán tanulmánya magyar és francia nyelven írt bevezetés után a francia nyelvből származó, a magyar nyelvben használt szavak szótári jegyzékét állította össze. A bevezetés megmondja, hogy a szerző szerint «a magyarországi franciaságon azokat a szókat kell értenünk, amelyek a gyakori, általános vagy multtal bíró használat következtében alak- vagy jelentésváltozást, vagy egyszerre alak- és jelentésváltozást szenvedtek s amelyek zöme hosszabb idő előtt került nyelvünkbe». Ezt az elnevezést: «magyarországi franciaság» nem tartom szerencsésnek. Amit a szerző ebben a tanulmányában összeállított, az a magyar nyelvben használt, meghonosodott vagy idegennek érzett francia eredetű szók jegyzéke. Akármilyen gazdag ez a jegyzék, mégsem beszélhetünk magyarországi franciaságról, amint nem beszélünk magyarországi törökségről, szlávagságról vagy németségről, pedig ezek a nyelvek sokkal több szóval gazdagították a magyar nyelvet, mint a francia.

A bevezetés nagyon helyesen mutat rá, hogy a francia szavak kétféle módon kerültek hozzánk: közvetlenül és közvetve. Azt

* Magyar Zoltán: *A magyarországi franciaság*. Debrecen. 1933. — Borbála Lovas: *Mots d'origine hongroise dans la langue et la littérature françaises*. Szeged. 1932.

is megmondja, hogy a közvetlenül hozzánk került szavak száma nagyon csekély; a túlnyomóan nagyobb rész a német nyelv közvetítésével jutott a magyar nyelvbe. S ez az oka a sok helytelenül használt francia szó elterjedésének a magyar köznyelvben. Ezekre a megtévesztő jelentésű szavakra rá kell mutatni, de azért mégsem mondhatjuk, hogy a magyarországi franciaság «helytelen, rossz» franciaság, mert egyáltalán nem «franciaság». A kölcsönszavak vándorlását vizsgálva nagyon gyakran tapasztaljuk, hogy a szó jelentése az átvétel folyamán, vagy az átvevő nyelv későbbi történetében változik; ezt nemcsak a francia kölcsönszavak körében figyelhetjük meg.

A könyv főrésze a francia kölcsönszavaknak 86 oldalra terjedő jegyzéke. Az egyes cikkek kidolgozása nagyon gondos; olyan, hogy a francia olvasót is tájékoztatja. Azonban meglepő, hogy a szójegyzékből hiányzanak a Melich által összeállított ófrancia jövevényszavak (MNY. 10:385): *botos*, *csemelet*, *kilincs*, *Lajos*, *lakat*, *Párizs*. (A *bárd*, *bordély*, *mester*, *mustár*, *tárgy* elhagyása helyes volt. A *gyémánt* szó a bevezetésben, 6. l., még megmaradt, a szójegyzékből, helyesen, hiányzik.) A szójegyzékbe fel kellett volna még venni a következő szavakat is: *ász* (kártya), *bandó*, *bankrott*, *batiszt*, *bondzsúr* (tájszó, ruhadarab), *budoár*, *damaszt*, *gipér-csipke* (*guipure*), *homár* (rákfajta), *krepdesin* (*crêpe de Chine*), *malör*, *medaljón*, *melák* (Nyr. 26:441), *mezzanin*, *migrén*, *metrompázs* (a nyomdászok nyelvén: *metteur en pages*), *morfondiroz*, *mutyi*, *mutyiz* (*moitié*), *otkolony* (*Eau de Cologne*), *pakett*, *plümó* (helytelenül használva *édredon* helyett), *sanzsírozsz*, *sifón*, *szervéta* és *szalvéta*, *szufla*, *trupp*, *tüll*, *zsabó*.

Lovas Borbála könyve «A francia nyelv és irodalom magyarországi eredetű szavai»-val foglalkozik. A magyar cím sokkal enyhébb, mint a francia, mert ott «*mots d'origine hongroise*»-ról, tehát magyar (nem: magyarországi) eredetű szavakról van szó. S ha a francia nyelvész látja a 139 lapra terjedő szójegyzéket, a 610 címszót, azt hiszi, hogy milyen óriási hatása volt a magyar nyelvnek a franciára. De ha kihalásszuk a címszóknak ebből a nagy tömegéből a francia nyelvben igazán használt magyar eredetű szavakat, alig akad egy maréknyi. A szójegyzék legnagyobb része földrajzi név (város, folyó, hegy stb.) vagy személynév, amely előfordul francia történeti munkákban vagy újabb regényekben. A szerző rendkívüli szorgalommal, bámulatraméltó olvasottsággal gyűjtötte össze az anyagot; az eredmény egy nagy könyv, de kevés tanulság. Azt látjuk, hogy különösen a török hódoltság és háborúk idején élénken érdeklődtek Franciaországban is a magyar események iránt. És hogy néhány regényíró mint exotikumot keresi a magyar tárgyat, vagy inkább csak a magyar neveket. A könyvnek ez a része a nyelvtudományt nem érdekli. Ép ezért jó lett volna külön választani a francia nyelvben valóban használt magyar eredetű szavakat, hogy aki ez iránt érdeklődik, ne legyen kénytelen a címszavak rengetegéből kikeresni ezt a néhány szót.

A bevezetésben (19—28. ll.) külön cikk szól a magyar eredetű francia szavakról, de még ide is belekerült néhány olyan szó, amely talán egyszer vagy kétszer előfordul valahol, de nem része a francia szókincsnek. Ilyen a *garmada*, *Bundás* (kutyánév), *fogas* (hal), *honvéd*, *kurucz*, *pengoet*, *puzta*, *székely*, *tanya*, *tzakan*, *tzarda*, *szikosz*. Teljesen ismeretlen szó a magyarban *ballarin*, a magyarázat szerint: *petit faucon de Hongrie*. Hogy kerül ez a magyar eredetű szavak közé? Nem mondhatjuk, hogy magyar eredetű szavak: *Hongrie*, *hongrois* és az evvel összefüggő *hongre*, *hongreline*, *hongrer*, *hongrieur* stb. Ez nagyon érdekes művelődéstörténeti adat, de nem magyar szó átvétele. Nem magyar eredetű szó a *koukouroutz* (német), a *palache* (orosz) és a *sabre* sem a magyar *szablya* átvétele, hanem a német *säbel*-é.

Így megrostálva az anyagot, igen csekély számú magyar eredetű francia szóról beszélhetünk. Megmarad mint köznyelvi szó: *coche* és továbbképzései *cocher*, *cochère*; *hussard*; *soutache* (magy. sujtás), *shako*; még néhány, a katonasággal összefüggő, ritkábban használt szó: *heiduque*, *pandour*, *houlan*, *uhlan* (talán a német nyelvből) *talpache*, *tolpache* (talpas).

Összeállítva a két nyelv kölcsönös hatásának mérlegét, azt látjuk, hogy a francia nyelv főleg irodalmi és egyes korokban társadalmi úton is elég erős hatással volt a magyar nyelvre, ellenben a magyar nyelvnek csak egy-két szava tudott meghonosodni a francia nyelvben.

A MELLÉKNÉVI JELZŐ SZÓRENDJE.

Irta: Fokos Dávid.

— Első közlemény. —

I. Míg az indogermán nyelvekben a melléknévi jelzőnek sokszor, a sémi nyelvekben pedig rendszerint a jelzett főnév után van a helye (l. Brugmann KVglGr. 685, Brockelmann Grundriss 2:201), addig az uráaltaji nyelveknek közös sajátága, hogy a melléknévi jelző megelőzi jelzett szavát. Ezt látjuk a finnugor nyelvekben; pl. *jó napot*, osztj. *iantti náurèmet xoža* 'a játszó gyermekekhez' Pápay Fgr. F. 15:22, zürj. *med mišsa tšvetse* 'a legszebb virágot' Wichm. Toim. 38:15 stb. Így van ez pl. a török nyelvekben is: ótörök Orkh. *ädgü bilgä kisig* 'a jó bölcs embert' Thoms. I S 6; mis. *jäš kēzlarnj* 'a fiatal leányokat' Paas. Aik. 19, 2:13; kaz. *matır kızlar* 'szép lányok' Bál. Nyt. 39; oszm. *kara tašdan* 'fekete kőből' Kúnos OTNy. 234; csuv. *χurā t'šagēšvē* 'a fekete fecskében' Mész. 1:103, 2:137 stb.

A melléknévi jelzőnek ezt a szórendjét a fgr. nyelvekben általánosnak és kivételnélkülinek szokták tekinteni. Mégis már régóta ismeretesek a mn. jelzőnek olyan alkalmazásai is, amelyekben a jelzett főnév megelőzi mn. jelzőjét. „Az általános magyar szabály alól — mondja Simonyi »A jelzők mondattana« c. munkájának

10. lapján — kivételnek látszik ez a kedveskedő megszólítás: *anyám édes, apám édes* stb. Ez egészen egyértékű az *édes anyám* s *édes apám*-mal, 'annyi mintha az adjectivum a maga substantivuma előtt állana' (mondja Kazinczy Erd. lev. 123, Abafi kiad.). *Gyulám édes!* jaj tenéked! '(Kisf. S. Gyula 4: 64). *Klári édes!* (Jókai: Sárga r. ¹¹⁷). Igy mondja Gyöngyösi is: A' volt néha Ura *ez paripa kéknek* (Kemény János 3:3:7 = e kék paripának; l. Simonyi uo.); Aranyánál is: nem vagy mai gyermek, se *leányzó gyenge* (BH.). Épigy: Huszár vagyok, nem bakancsos, Nem kell nekem *csizma rongyos* (NyK. 33:411). Simonyi már más fgr. nyelveknek ezzel egyező, de szintén kivételes használatára is hivatkozik.

A rokon nyelvekben azonban kivételesnek ugyan igen, de ritkának egyáltalán nem mondható ez a rendestől eltérő szórend. Lásunk néhány példát: *vog sāli-uj ājkā kapaj ti narmatəs* 'hát ím egy rettenetes farkasöreg rontott be' Munk. 1:50; *jānj' xāp kapaj* 'idomtalan nagy ladik' uo. 211; *vojle-ōnle* 'nagyságos állatocska' 1:049, 3:133 (vö. Szilasi NyK. 26:147) | *votj. Marija motorlen kuaraiez vjuem* 'a szép Máriának hangja volt' Wichm. Aik. 11:74; *Gond'žo vostemlen mon val kenez* 'a békés Andrásnak voltam menyé' uo. 92; *Odokt'á motorez ad'zim* 'a szép Avdotyát láttuk' Munk. NyK. 17:285 | *zürj. starik koñer uši* 'der arme Alte fiel hin' Wichm. Toim. 38:5; *ñāzma lokte ñāz molodei orde* 'die Fürstin kommt zum jungen Fürsten' uo. 241; *sijl' suri baba tom* 'neki fiatal felesége akadt' FgrF. 19:182; *jen veššis zel mišša mort d'žol'a ñikes* 'Isten egy nagyon szép, kicsike embert teremtett' (kézirati gyűjt.) | *cser. Sapa'i mat'orēm puena* 'odaadjuk a daliás Sapai-t' Wichm. Toim. 59:457; *salda't mē'skōn toškà'lēn tàkārten* 'elende Soldaten haben sie getreten u. hart gestampft' uo. 446; *salda't mē'skōn kijaleš* '[so] liegt der arme Soldat' uo. 455 | *mordv. t'ejter paro da L'itovo* 'gutes Mädchen, Litovo' Paas. Aik. 9:88; *t'ejt'iriš parol' Uñaša, t'ejt'iriš vad'ra Uñaša* 'ein gutes Mädchen war U., ein hübsches Mädchen U.' uo. 76; *varma varmiñe, varma čoždjñe* 'Wind, Windlein, leichter Wind' uo. 16; *sajšt' urva vadra, mazij* 'vettek jó, csinos menyét' Klemm Mordv. 40; *säpälä uli otsuzar tsebär* 'là est un grand tzar bon' Mainof Toim. 1:67; *mon al'äs tsebärs i tin al'ätnä tsebärtñä* 'moi suis homme bon et vous êtes hommes bons' uo. 66; *Kato-mazai* 'Catherine la belle' uo. 70; Reg. *vaj ošoš paroš, Alatır ošoš* 'óh a szép város, A. város' Bud. NyK. 5:85; *pakšaš paroš, pokš pakšaš* 'a szép mező, a nagy mező' uo. 86 | finn: *emo-koito* 'szánandó anya'; *Timo-poloinen* 'szegény T.'; *näiltä paikoilta pahoilta* 'ezekről a rossz helyekről'; *minä tuon päivän lämpimän* 'hozok meleg napot'; *ukko-vanhan* (Kal.) 'öreg embert'; *tyttö raukalle* 'a szegény leánynak' (l. Setälä Laus.¹¹ 31, Sebestyén Irén NyK. 44:119—123, Kannisto Lánt. et.-Hämeen kielimurt. 45); *suuhun suen ulvovaisen* 'az üvöltő farkas szájába' Toim. 28:82, 131; *lyhyt akka lyl-*

leröinen 'eine kurze dralle Alte' uo. 90, 92 | lapp: *vēna'k pūr* 'jó barátom' (l. Simonyi id. h.)

Ez a használat a törökségben sem ritka. Így különösen a 'derék, jó' jelzővel kapcsolatban; pl. szag. *kör-turza alip čaqsı odır-čā, ilıab-odır alip čaqsı* 'als er nachsah, sass ein vortrefflicher Held da, es weinte der vortreffliche Held' Radl. Pr. 2:183; *abagai čaqsı kir-kāl-tir* 'ein vortreffliches Weib tritt ein' 187; *mal čaqsı kistāp čadır* 'egy jó ló nyerít' 162; *alip tjaqsınıñ altına* 'jó vitéz elé' 404 (tkp. 'vitéz jó-nak'); sőt előfordul mindkét szórend egy mondaton belül: ...*am tjaqsı at astııq, ... er tjaqsı am astııq* '... läuft jetzt ein treffliches Pferd ['derék ló],reitet jetzt ein vortrefflicher Held' ['vitéz jó'] 431 | kojb. *alip tjaqsı tıedip keldi* 'a jó vitéz oda ér' uo. 301 | kizil: *iki abagai jaqsını alip* 'beide treffliche Frauen nehmend' 625 | kacs. *alip tjaqsınıñ arıa-moinı* 'eines guten Helden Hals und Nacken' 534; *at tjaqsını as qamdıladi, abagai tjaqsını köp q.* 'sein treffliches Pferd schlug er wenig, sein tr. Weib schlug er viel' 509; *alip tjaqsılar arıa içip tıadır* 'die trefflichen Helden trinken Branntwein' 505. || Ugyanígy a 'rossz, hitvány' jelentésű melléknévi jelzővel is; pl. tel. *qudarı ab-aq poıımdı qusqun jam an qaqpazın! qardarı ab-aq ädimdi qarıa jam an tartpazın!* 'a hattyúnál fehérebb testemet a rossz holló ne vagdalja szét; a hónál fehérebb húsomat a rossz varjú ne tépje szét!' uo. 1:214—5 | szag. *adai tjaballarıa suıa parıp* 'für jene schlechten Hunde nach Wasser gehst du...' 2:463; *Solban Mergännıñ por' atı Aina jabalıa qubulup parıp* 'des S. M. Schwarzsimmel sich in einen bösen Aina verwandelnd' 428. || De más kapcsolatokban is; pl. kaz. *köčök mesken* 'a szegény kutyakölyök' (Bál.) | kel.-turk. *täbib bičarä qorqop qačıp ketip e(r)di* 'the physician, poor fellow, was terrified and had fled away' Raqu. Aik. 26,5:38 | oszm. *gül beja ze sarden-me?* 'rózsa fehért öleltél-e?' Kúnos OTNGy. 2:317; *čajır indže bičilmez, su bulanık içilmez* 'a fű vékony nem vágatik, a víz zavaros nem itatik (iható)' OTNy. 289.

Mi ennek a különös szórendnek a magyarázata? Simonyi egy régibb, eredetibb szórendi szokásnak a maradványait hajlandó e szólásokban látni (id. m. 10,114). Csakhogy kétségtelen, hogy valamennyi urál-alt. nyelvben a jelző megelőzi jelzett szavát; és mégis fel lehetne tennünk azt, hogy ezekben a nyelvekben egy ennél még régibb, más szórend járta és hogy ennek a másik szórendnek, bár évezredekken keresztül hatott rá az „újabb“, még az urál-alt. korban általánossá vált szórend, mégis valamennyi fgr. nyelvben, sőt a törökségben is megőrződtek ősi maradványai? Az, hogy a mai szórend általános és ősi urál-altaji sajátosság, még azt a lehetőséget is kizárja, hogy valamikor „szabad“ lehetett volna a jelző és a jelzett szó szórendje. Hisz ez megint csak azt jelentené, hogy a két szórend közül valamennyi urál-alt. nyelv, egymástól függetlenül ugyanazt a szórendet általánosította és mégis az általánosan egységesített

szórend mellett megmaradt a szórend régi kétfélesége is, de egybehangzóan csak csökevényeiben!

A kérdés megoldásához csak oly magyarázat vihet bennünket közelebb, amely figyelembe veszi, hogy a ma általános szórend e nyelveknek ősi, megállapíthatóan legősibb és általános sajátága.

II. A rendestől eltérő szórendet mutató esetek tüzetesebb vizsgálata mindenekelőtt arra a megállapításra vezet, hogy egy részükben csak látszólag van jelzői szerkezettel dolgunk.

1. Sokszor a m. *szemfájó*, *fejefájó* és *felemás* féle szerkezetek tűnhetnek fel jelzős kapcsolatoknak. (Az említett szerkezetekről l. Simonyi NyF. 47:3, 6, A jelzők 23, Szilasi NyK. 26:187, 178, Munkácsi Vog. Népk. 1:247, Kertész FgrF. 17:74, Beke NyK. 42:384, 386, Klemm Évk. 1912:277, 1916:183, 190.) Látszólagos jelzős szerkezetnek, amelyben azonban a főnév valójában alanya az utána következő melléknévnek (névszonak), tekintendők a következő kapcsolatok: vog. *an jäxemēn aləm jäxən-tiniŋ nurin ŋ tot-ta ünli* 'amely apánkat megölte — azt a drága apját! az a vérbosszúnkat kihívó állat im ott ül' Munk. 3:517; *jŋin-tiniŋ āmp-χum, āŋkwən-tiniŋ āmp-χum!* 'azt a drága apadat, te eb férfi, azt a drága anyádat, te eb férfi!' 471 (tkp. 'apád drága, átkozott'; jelzős szerkezetnek fogta föl Szabó NyK. 34:449.) | votj. *jŋr-biŋiŋ lok mi vellim, pirog pačkäs mi vellim* 'fürtös fej-jel (tkp. fejfürtösen) járunk mi, lapos „pástétommal“ járunk mi' Munk. Népk. 238. | A finnben különösen a népköltészetben gyakoriak az ilyen fordulatok: *hammas kolmi kolikkaeli* 'a három-fogú ráförmedt' (tkp. 'foga három') Kal. 8:252; *suu-levän levittelevi* 'a széles-szájút (tkp. 'a szája széles' halat) szétszakította' uo. 48:220; *tinarinta riutununna, sortunna hopeasolki, vyöva ski valahtanunna* 'a cin-ékű oda vagy on, az ezüst-csatosnak vége, a rézövű révbe tére' 4:428 (Vikár ford.; tkp. 'öve réz'). (vö. Sebestyén NyK. 44:121, Beke 42:383.) Ezeket a kapcsolatokat a nyelvérzék idővel jelzős kifejezéseknek fogta fel és így már kétségtelenül jelzős szerkezetet látunk pl. a következő mondatban: *kyll' on lapsia kylässä, paljo päitä pienosia* 'elég gyerek van a faluban, sok kisfejtű' Kal. 23:347 | lapp: *akta sijäst šattai juolake-käuran* 'egy közülük erős lábú (tkp. láb erős) lett' Hal. 5:92. || Ugyanílyen szerkezetek a törökségben: alt. *änäzi jamaniŋ qizŋn alba! äziŋi jamaniŋ üjünä kirbä!* 'das Mädchen, das eine schlechte Mutter hat, nimm nicht; in ein Haus, das eine schl. Tür hat, tritt nicht ein' Radl. Pr. 1:5 (szerkezetkeveredéssel: anyja rossz leányt X rossz anyának lányát = anyja rossznak lányát) | csag. *ha manglaj qara* 'szégyen, gyalázat! a nyomorúlt!' (Vámb.; tkp. 'homlok fekete'). (A 'fél' és 'tele' szóval alakult szerkezeteket majd más alkalommal tárgyaljuk.)

2. Igen gyakran valójában nem hátravetett jelzővel, hanem értelmezővel állunk szemben, nevezetesen természetesen olyankor, amikor a melléknév ugyanazt a ragot kapja, mint a megelőző főnév, (azaz egyeztetve van főnévével); pl. lsten adjon tanácsadót, *jobbat*,

mint én voltam (vö. Simonyi id. m. 113 s kk.) | zürj. *gírjś nívjas, maijbírjas* 'a nagy lányok, a boldogok' Wichm. Toim. 38:215 | cser. *šaryešto kəkəm užən jažom* 'az erdőben látott egy pompás madarat' Ramst. Toim. 17:160 | mordv. *pašiba pazn'en' paron'en'* 'Dank sei dem Gotte, dem guten' Paas. Aik. 9:118 | finn: *kuormat kuinka suuret tahansa* 'teheneket, bármilyen nagyokat' (l. Sebestyén NyK. 44:120).

Ha azonban a főnévnek nincsen semmiféle ragja, a főnevet közvetlenül követő melléknevet esetleg hátravetett jelzőnek nézhetjük olyankor is, amikor tkp. értelmezővel van dolgunk. Minthogy szövegeink — kevés kivétellel — ritkán igazítanak útba a jelzős v. értelmezős kifejezés hangsúlya tekintetében, néha nehézségbe ütközik annak a megállapítása, hogy a főnevet közvetlenül követő melléknevek külön hangsúlya van-e, külön szólamot alkot-e, vagyis értelmező, vagy pedig a megelőző főnévvel együtt egy közös hangsúlyt feltüntető egységes szólamba tartozik-e, vagyis hátravetett jelző. Értelmezős szerkezeteknek tekintendők minden valószínűség szerint pl. az ilyenek: mordv. *sajšt urva vadra, mazij* 'vettek jó, csinos menyet' (tkp. 'vettek meny[et], jó[t] csinos[at]') Klemm 40; csuv. *šitmöld'ē šid'žə tīn'əs ottin'd'žē xòrā làžā 'ən'ērlə, jəvën'lə, ilttem kōməl šērēbēllə* '77 tenger szigetén fekete ló.nverges, kantáros, arany-, ezüst-bojtos' Mész. 1:350; *xòrā šölən' 'ən'ērlə, jəvën'lə, . . .* 'fekete kígyó, nyerges, kantáros, . . .' 351.

Azonban azokat a kapcsolatokat, amelyekben a melléknév a megelőző főnévvel szinte összetélt alkot (az egész szerkezet csak a végén veszi fel a ragokat, pl. *paripa kéknek*, tör. *abaqai jaqsini* 'asszony jót'), nem tekinthetjük értelmezős szerkezeteknek. Az értelmezős szerkezetekre azonban alább még vissza kell térnünk.

III. Ha most már kirekesztettük azokat a szerkezeteket, amelyekben csak látszólag szerepel hátravetett mn. jelző, lássuk, mi lehet a már valóban idetartozó eseteknek a magyarázata?

1. Hátha idegen hatást kell látnunk a kivételes szórendben? Igaz, hogy ily mélyreható idegen hatás, mely valamennyi fgr. nyelvben és a törökségben is — bár mindegyikben csak szórványosan — a mn. jelző hátravetését eredményezte volna, már eleve valószínűtlennek látszik. Azonban tudjuk, hogy a finnben a mn. jelzőt egyeztetik a főnévvel (pl. *suuressa talossa* 'a nagy házban') és ezt az urál-altajitól oly feltűnően elütő használatot idegen hatásnak szokták tulajdonítani. Így azután, ha ez a magyarázat helyes, elvben lehetségesnek kell tartanunk, hogy a mn. jelző hátravételében is idegen hatás nyilvánul meg.

Csak hogy a finn jelenség magyarázata is téves. A mn. jelzőnek ma is akárhány esetben változatlan az alakja (vö. Setälä Laus.¹¹ 31, Sebestyén 118, Kannisto id. m. 44) és a *suuressa talossa* féle egyeztetés nem idegen hatás eredménye, hanem éppen a fentebb tárgyalt értelmezői használat hatása alatt keletkezett: az eredetibb **suuri talossa* és az értelmezői *talossa, suuressa* ('a házban, a nagyban') szerkezetek egymásrahatásából, keveredéséből lett a

suuressa talossa. Hogy itt csakugyan minden idegen befolyás nélkül létrejött természetes fejlődést kell látnunk, azt szépen bizonyítja az az egészen hasonló fejlődési folyamat, amely egy másik fgr. nyelvben úgyszólván szemünk láttára megy végbe. A következő votják mondatokban pl. világosan értelmezővel van dolgunk: *ta niljosleš odigezleš diššä-kutsä vat* 'ezen leányok egyikének rejtse el a ruháját' Munk. Népk. 69 (tkp. 'e leányoktól, egyiküktől'); *uan'ze robotn'ikjoste vaj* 'hole alle deine Knechte' Wichm. Aik. 19: 152 (tkp. 'valamennyit, a béreseidet'). De már a következő mondatokban, amelyek pedig egészen közel állnak az előbbiekhez, könnyen főnevükkel egyeztetett mellékneveket láthatnánk: *t'serekte anaize no kose soje salditez šudīnī* 'er ruft seine Mutter u. heisst sie den Soldaten bewirten' uo. 166 (tkp. 'azt, a katonát'); *kīktè'tijezlen kīšnojenzlen kuin' nīlīz vīlem* 'die zweite Frau hatte drei Töchter' 137 (tkp. 'a másodiknak, feleségének'); *kīksä-ik kizä gīr-puntiz vandilām* 'mindkét kezét levágta vállától fogva' Munk. 86 (tkp. 'mindkettejét, kezét'). (Vö. Beke KSz. 15:306.) — Ilyen, az egész nyelv szerkezetét megváltoztató idegen hatás felvételére tehát a finn mn. példája sem jogsít fel bennünket.

A melléknév hátrahelyezését tehát nem tekinthetjük idegen nyelvi hatás eredményének.

2. Vajjon nem gondolhatunk-e birtokos szerkezetre, vagyis arra, hogy itt olyan jelöletlen birtokos szerkezettel van dolgunk (vö. m. *atyafi* stb., továbbá a névutókat; l. Simonyi 137, Nyr. 48:53, Beke KSz. 15:21), amelyben a főnevet követő melléknév főnévileg van használva és a kapcsolat gen. partitivusi viszonyt jelöl? Más szóval, a zürj. *baba tom* 'fiatal asszony', oszm. tör. *gül bejaže* 'fehér rózsát' kapcsolatok eredeti jelentése nem lehetett-e 'asszonyok fiatalja', 'rózsák fehére', olyan szerkezettel, mint pl. *az embereknek az nagyja* stb. (l. Simonyi 148, Beke KSz. 15:29 és 310)?

Csakhoggy éppen a gen. partitivusi viszony rendszerint nem jelöletlen; pl. *napnak, éjnek a szépe*; votj. *pukšimī vāulen* *d'žētšiosaz* 'wir ritten die allerbesten Pferde' ('a lónak legjobbjaira') Wichm. Aik. 11:32 | tel. *äl jaqšizīn tabarīm* 'ich werde die Guten des Volkes finden' Radl. Pr. 1:202; szag. *alip tjaqsizi Qartaya Mergän* 'vortrefflicher Held, K. M.' uo. 2:255; jak. *džiä ürdügä* 'das hohe unter den Häusern, das höchste Haus' Böhtl. Gr. 339. Így ilyen magyarázat lehetősége is elesik.

3. Radloffnak az a magyarázata, amelyet Die alttürkischen Inschriften der Mongolei c. munkájában (Neue Folge 128. l.) ad (kaes. *abagai tjaqsi Sandži-Qō* 'S.-Ko, du, die Treffliche, welche ein Weib ist', szag. *alip čaqsi Qara-Qan* 'Kara-Kan, der Gute, er der Held'; azaz két mellérendelt jelző), magától megdől, mihelyt olyan mondatokra akarnók alkalmazni, mint pl. *alip tjaqsilar araya içip tjadır* 'die trefflichen Helden trinken Branntwein' Pr. 2:505.

A hátrahelyezett mn. jelző magyarázatát tehát másutt kell keresnünk.

(Folytatjuk.)

KÉT MAI NYELVÚJÍTÁS.

1. A török nyelvújítás.*

A régi politikai, vallási és művelődési korlátok közül felszabadult Törökország lázas munkássággal törekedett újjá teremteni a műveltség terjesztésének legfontosabb eszközét, a nyelvet is. Kezdetben csak az arab írás egyszerűsítésével próbálkoztak, ezzel azonban nem sokra mentek. Az igazi nyelvi forradalom az arab írás eltörlésével s a latin írás elfogadásával érezte hatását. 1932-ben határozta el a nyelvi kongresszus (*Congrès de la Langue*) a teljes szakítást a régi írással s Musztafa Kemal pasa a legrövidebb idő alatt kíméletlenül végrehajtotta ezt a határozatot. Ezzel megszakadt az a kapocs, amely a törökséget a Kelethez, az iszlám hagyományokhoz kötötte és közelebb hozta a nyugati kultúrához. Az írás-olvasás tudása most már nem egyesek kiváltsága, hanem minden emberé. Míg azelőtt évekig tartott az arab írásban való jártasság megszerzése, ma egy hétéves török gyermek 7—8 hét alatt megtanul írni, olvasni.

Az igazi nyelvi forradalomnak, a török nyelvújításnak célja az volt, hogy megszabadítsa a török nyelvet az idegen nyelvekből átvett szavaktól és nyelvtani szerkezetektől és helyükbe állítsa a nemzeti nyelvnek elfelejtett, használatból kiesett szavait. A török nyelv tanulmányozására alakult társaság első feladatának tekintette tehát összegyűjteni a nép nyelvében élő szavakat. A hivataltos kormányzat segítségével indult meg ez az óriási munka és kiterjedt a legkisebb falvakra is. Az eddig összegyűjtött cédulák száma 130.000; és ha ebből 90%-ot leszámítunk, még mindig marad 13—15.000 hiteles török szó, amelyet a nyelvújító mozgalom használhat. Ez a gyűjtés a török nyelv olyan gazdagságát tárta fel, amelyről a nyelvészeknek fogalmuk sem volt. Ezután egy lépéssel tovább haladtak és a társaság hozzáfogott a régi írott emlékek nyelvének vizsgálatához. Átkutatták a török nyelvenlékeket, kezdve az orkhoni és jenisszeji feliratokon; folytatva a göktörök, ujjúr és arab betűkkel írt régi török emlékeken. Ez a munka is meglepő eredménnyel járt. Körülbelül 35.000 cédulán 18.000 olyan szót gyűjtöttek össze, amelyek alkalmasak arra, hogy a felesleges idegen szavakat pótolják.

A török nyelvújítás arra törekszik, hogy a tudományos és technikai műszavakat is törökösítse. «Egy francia gyermek — írja Ibrahim Medzsmed —, aki tudja, hogy mit jelent a *trois* szó, nagyon könnyen megérti, hogy milyen összefüggésben van a *triangle* (háromszög) ezzel a számnévvel. Egy kis arab is megérti a *müselles* (háromszög) szó jelentését. De miért kényszerítsük rá egy török gyermekre e két szó bármelyikének használatát, mikor

* A török nyelvújítást Ibrahim Nedzsmi cikke alapján ismertetjük: *La révolution linguistique*, megjelent az *Ankara* c. hetilap 1934 március 22. számában. A cikk írója a *Société pour l'étude de la langue Turque* főtitkára.

megvan a saját nyelvében erre a fogalomra az *üçüzlü* szó, melyet az *üç* (három) számnév alapján világosan megért? Ezért tulajdonít a török nyelvet tanulmányozó társaság igen nagy fontóságot a műszavak kérdésének. Tizenhat szakosztályból álló bizottság foglalkozik ezzel a feladattal és rendkívül becses munkát végez.»

B. J.

2. A héber nyelvújításról.

A szemünk előtt lefolyó héber nyelvújítási mozgalom és a magyar nyelvújítás között annyi érdekes rokonvonást találunk, hogy érdemesnek látszik nyelvészeink figyelmét rá felhívni.

A palesztinai zsidó telepítés lendületével és gyors iramával párhuzamosan a héber nyelv is kilépett a lassú fejlődés medréből és a nyelvújítás élénk ritmusában gazdagszik és alakul át a modern élet hajlékony nyelvévé. Mint a magyar nyelvújításnak a nyugati műveltséggel való szorosabb kapcsolat adta meg a lökést és ösztökelte, serkentette alkotásra, épúgy a héber nyelvet is kapcsolata a modern étellel kényszeríti megújulásra. Mindkét nyelvújítást a nyelv elégtelensége, a szókincs szegénysége készteti mesterséges gyarapodásra, de anyagukat és feladatukat tekintve mégis bizonyos tekintetben különböznek egymástól. A magyar nyelvújítás célja és feladata az volt, hogy az élő, de elmaradt nyelvből hajlékony, szépen hangzó irodalmi, könyvnyelvet formítsanak, amely a nyugati kultúrának megfelelő kifejezője legyen. A héber nyelvújítás feladata ellenkező irányú. A héber nyelv a legújabb korig úgyszólván csak a könyvekben élt, a szellemi élet, az elméletek és elvont fogalmak kifejezésében csiszolódott könyvnyelv volt és hiányzott minden kapcsolata a nyüzsgő étellel. Nem volt holt nyelv, mert a zsidó nép ezrei olvastak és írtak állandóan héberül, de nem is volt élő nyelv, mert nem beszéltek héberül. A világ minden tájékáról Palesztinába került zsidóságnak azonban egy köznapi, érintkezési nyelvre van sürgős szüksége. Ez a szükség teremtette meg a nyelvújítási mozgalmat.

De bár a héber nyelvújítás tartalma és iránya más, mint a magyaré, módja és eszközei igen sok esetben azonosak.

A héber nyelvújítás legfőbb tárháza és forrása a régi irodalom, a biblia és a biblia utáni rengeteg irodalom (talmud, midras, piut, kommentárok stb.). Elfelejtett, meg nem értett, vagy elhasznagolt kifejezéseket felújítottak és új tartalommal töltöttek meg. Érdekes példa a törölógumi. A biblia héber (bh.) *machaq* jelentése: tör, zúz, a talmudi héberségben törlést (írás) jelent, egyik participiumával: *mochéq*, jelölték a stílusnak azt a részét, amellyel a viaszra írott betűt elsimították. Minthogy e szónak tartalma az eszközzel együtt elveszett, megtöltötték új, rokon tartalommal és lefoglalták a törölógumi elnevezésére. A kifejezések és elnevezések százai keltek így új életre.

A magyar nyelv gazdagodásának, gyarapodásának mai napig is egyik jelentős forrása: a tájszólások. A tájszó ad zamatot és ízt a nyelvnek. A héberben ez a forrás hiányzik, de némi kárpót-

lást nyujtanak a talmudi irodalom műkifejezései és aram szólás-módjai. A földművesnek bh. elnevezése *obéd adamah*, ami szószerint megfelel a magyar elnevezésnek, de ez a két szóban kifejezett fogalom, amely a héber nyelv természeténél fogva nem olvadhat egy szóvá össze, nem volt alkalmas a továbbképzésre, pedig az új élet egyik legfontosabb ágát érinti. Ezért a talmudi aram *chaqal* (szántóföld) szót vették alapul, ebből lett aztán *chaqlái* (földműves), *chaqláuth* (földművelés).

Igen termékeny eszköze a nyelvújításnak az analógiás képzés. Az asztalos műszótár első szava: *thamrut* = fényező folyadék. A bh. gyök *márat* = simít, ebből képezte már Maimonides a *mérut* = politúra szót. Az újhéberség pedig a *lámad* (tanul), *thalmud* (tanulás), *máraq* (csiszol, tisztít), *thamruq* (kenőcs) stb. analógiájára képezte a *thamrut* szót is.

Érdekes a képzések útját és sikerét is megfigyelni. Az *zon* képző a bh.-ben elég gyakori: *armon* = palota, *salmon* (*salam*) = fizetés, megvesztegetés stb. Ezt a képzőt most felújították, így lett a *qerach* = fagyból *qarchon* = gleccser, de felhasználták arra is, hogy már használt modern kifejezések helyett új és főképp rövidebb szót alkossanak. A havi lapnak még tíz évvel ezelőtt is *itton chodsi* volt a neve. Ehelyett a bh. *jerach* (hónap)-ból alkották a *jarchon*-t, ennek analógiájára *sabua* (hét), *sabuon* (hetilap), sőt a talmudi görög-aram *du* = dúo segítségével *dusabuon*-t (kéthetilap), de már a napilap elnevezésében nem tudott meggyökeresedni a *jomon* (*jom* = nap), az megmaradt *itton jomi*-nak.

A szóösszetételek minden fajtájával jelölik a legmodernebb fogalmakat, ezek az összetételek tükröztetik legjobban a héber nyelv szellemét. A mozi neve: *reinoa* (mozgó tükör), minthogy ebben a kifejezésben a *rei* tükröt, a *noa* pedig a mozgót jelenti, a köztudatban a *noa* szó a film fogalmával azonosult, ezért az első hangosfilm megjelenése alkalmával azt *qolnoa*-nak (*qol* = hang) nevezték. Sokszor egész mondatot fejez ki az összetétel: *madchom* (*madad chom* = méri a hőt) = hőmérő.

A természet jelenségeinek (állat- és növényvilág, ásványok) megjelölésénél sokszor az arab kifejezés szolgál forrásul vagy mintául. Ez a szóalkotás a lehető legmesterségesebb és mégis igen gyakori, mert szükséges. A tövises csabairjának neve nem fordul elő az ősrégi héber irodalomban, az arabban azonban *nathas*-nak nevezik, ebből aztán az arab és héber nyelv hangzóinak megfelelése alapján a héberben *nethes* lett.

Érdekes néhány idegen szó népetimológiai értelmezése; pl. a protocollumot *perotékol*-nak nevezik, jelentése pedig: mindennek részletezése.

A gyermeknyelv is nagy figyelemben részesül és a köznapi beszédben erősen érezteti hatását. Így pld. a gyermeknyelvnek köszönhető, hogy az igen hatásos rövid alakú imperativust alig lehet hallani a közbeszédben és helyette a hosszabb imperfectumot használják: *lékh* helyett: *thélékh*. De igen vigyáznak arra

is, hogy a gyermeknyelv hibáit kiküszöböljék. Mert ahogy a magyar gyerek ajkán hallható az «enyémé» alak, úgy mondja a tel-avivi gyerek is: *éléké lesamah* (oda megyek), amelyben az *l* praefixum és az *ah* suffixum egyaránt locativus.

A nyelvújítással párhuzamosan halad a nyelvtisztítás munkája is és Antibarbarusnak bizony elég dolga akad.

A héber nyelvújító munkát egy nyelvbizottság végzi, egymás után bocsátja közzé a különböző szakszótárakat és jegyzékeket, gondoskodik népszerűsítésükről és egy magas színvonalú folyóiratot (*Lesonénu* = nyelvünk) ad ki.

Widder Salamon.

NÉHÁNY SZAVUNK TÖRTÉNETÉHEZ.

Írta: Beke Ödön.

Halál-élesztő. A MTsz Esztergom m.-ből közölte egy adatban ezt a tájszót 'föltámasztó, föllevenítő, életrekeltő (orvosság)' értelmezéssel. Ez az értelmezés, mint már Horger (Nyr. 44 : 133) kimutatta helytelen, a példamondatból azonban kiderül, hogy tkp. annyit jelent mint 'orvosság', vagy esetleg, mint Simonyi (45 : 133) gondolja : 'méreg'. A példamondat így hangzik : Nem jól van rakva ez a fa ; sok közte a hézag. — No hát kipótolom ; egy-két darab nem *halálélesztő* : nem olyan drága, mint az orvosság. A szó a közelben, Vácott is használatos : *halálélesztő* 'vmi elérhetetlen drága dolog'. Écsnya, süssön má éccé málét! — Maj sütök fijam, haszén nem *halálélesztő* (NyF. 10 : 65). Dongó Orbán is közölte a *halálélesztőt* Kiskunfélegyházáról (Kiskunfélegyh. nyelvj. 15), de jelentés nélkül. Az kétségtelen, hogy itt a szó eredeti jelentése elhomályosult, de valóban az orvosságra meg a méregre mondja a nép, hogy drága. *Méreg drágánn árulni valamit* a NySz. szerint már B. Szabónál megvan. Erdélyben is elhomályosult a szó eredeti jelentése, de mégis közelebb áll az eredetihez. Így Tordán ijesztő szó a *halálélesztő*. Pl. Mi van a kosarábo Zsuzsa néni ? — *Halálélesztő*. (NyF. 32 : 48). Nagyon becses az a két adat, melyet Horger közölt az Aesopus-meséknek 1776-77-i kolozsvári kiadásából : a'hoz a fazékhoz ne nyúlna, mivel *halál-élesztő* volna benne, és ha ennék belőle, minden bizonnyal meg-halna ; a *halál-élesztőt* megevém hogy meghalnék. Horgernek kétségkívül igaza van, hogy ezekben a *halálélesztő* a. m. 'halálokozó', itt már kétségkívül 'méreg'. Azonban, mint Simonyi rámutatott, az *élesztő* itt nem az *éleszt* származéka, hanem az *eszik* igéé, s Heves m.-ben azt mondják : *halálélesztő* e. h. 'evesztő, evető, étető' (Hát mé nem iszol? isz' nincs ebbe *haláélesztő* ! MNGy. 9 : 360). A kifejezés tehát eredetileg azt jelentette, hogy akit avval az étellel megetetnek, azzal halált etetnek. Vö. a HB-ben : Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec. Az *l* analógiás úton került *v* helyébe, vö. *hajnyőlesztő* Sopron m. MTsz. *hajnövesztő* Komárom (saj. föl.) 'mócsing, széles, vastag fehér ín a marhahusban'; *bajsznyüöllesztő* 'bajusznövesztő' Bakonyalja NyF. 34 : 76.

Hólyag és hályog. Simonyi egy szerkesztői üzenetben (Nyr. 46 : 70) azt írta, hogy „a hályog neve azonos a hólyaggal”. Ezt az állítását két adatra alapítja. Az egyik egy nagyállói babona, amely így szól : „Ha valakinek *hályog* van a nyelvén, akkor csinál kilenc kis bábut ; mindegyikkel hétszer körüljár a *hályogon* ;

azután elviszi a keresztútra, ott ellöki és akkor az, aki ott reá lép, a *hályog* arra száll át" (Nyr. 12: 232). Ebből a babonából egyáltalán nem lehet megállapítani hogy szószerinti idézet-e a nép nyelvéből, s mivel arra nincs adatunk, hogy a nép valahol hólyag helyett minden esetben hályogot mond, ezt az adatot nem fogadhatjuk el hitelesnek. Azután arra hivatkozik még Simonyi, hogy „az epehályogot egy 16. századi szótárunk így nevezi: epének *hájoga*“ (NySz). Ez az adat azonban nem is a 16. sz.-ból való, hanem az 1629-i szebeni Nomenclaturából, ez pedig, mint Melich NyF. 46: 63 kimutatta, Szikszai Fabricius szójegyzéke alapján készült, s ennek első, 1590-ben megjelent kiadásában ezt találjuk: „Folliculus fellis — Az *epenek hoiaga* (88). Itt bizony *hólyag* van, nem *hályog*. *Hályoga* mindig csak a szemnek van, s ezt sehol sem találjuk *hólyag* alakban. A *hólyag* mindig ó-val van írva, már a legrégebbi adatokban: vesica: *hoyag* SermD. (a szójegyzékben: *holyagh*). Cuppa *hoyagos* 1497, *viza hójagot* 1545 OklSz. — Vesica — *Hójagh* (1572, MNy 26: 231). Ugyanígy a Gyöngyösi Szótártöredékben, Calepinusban, MA és PP szótáraiban. A *hályog* első tagjában sohasem találunk o-t: acrisia — *fekete halyog* SchlSz 2163. *homal* vel *halyag*: albugo est glaucitas vel albedo oculorum KolGl. Albugo: macula in oculo: *halyogh* GyöngySz. Tör. Albugo — *Hályag*. lema — *Halyag* Calepinus. Albugo — *Szõmõn valo halyog*. Glaucoma — *Feier halyogh*. Glaucomatus — *Halyogos szõmû*. Glaucomaticus — *Haliagos szemõ*. *Halyag* — albugo. BrassSzTör.

Valószínűleg a *hályog* szó van a következő növénynevekben: Kassai Hegyalján jegyezte föl a kandilla *hályog-fű* nevét (II 355), amely Jávorka Magyar Flórája szerint a *Nigella arvensis*, de a *Nigella damascena* népies neve is *hályog*- és *hályagvirág* (hol?). CzF szerint a kék kandilla *hályogfű* nevét azért kapta, mert „virága fejr-kékellő, mint a hályogos szem“. De nem lehetetlen, hogy orvosságul szolgált a *hályog* ellen. E növénynév már Szikszainál előkerül kétszer is: Ocy-mastrum — *Halyog fű*, *ragado vörös virag*. Benalbum — *Halyog fű*. Az utóbbi PP-nál is megvan: *Hályog-fű*: Benalbum. Az is föltűnő, hogy a *hályog* szót mindig *ly* (*li*)-val írják, ellenben a *hólyagot* régen általában *j* (*y i*)-vel írták. A fennebbieken kívül pl. Calepinusban: *Hoiag*, *Hoiagotska* 1117, *Hoyiagbau*[!] *valo kő termés* 609, *Hoiagos keles* 801, *Hoiagzás* 474; a Gyöngyösi Szótártöredékben: *hoyagh bely be(teg)segh* 2459, *hoyagochka* 1346, ellenben: *az forro uyznek holyag-laasa* 3369. Nagyon valószínű, hogy a *hólyag* eredetileg *j*-vel hangzott, s ez esetben nem is azonos a népies *hupolyag*-gal.

A *Staphylea pennata* *halyagfa*, -mogyoró, *halyogfa*, -mogyoró, *hályogfa* neve, melyet szintén mondanak *hólyagfának* és *hupolyagfának*, valószínűleg a *hályog* szóval sem függött össze eredetileg. Egy 1254-ből való adatban *hologos*-nak van írva (OklSz), s ez arra vall, hogy a későbbi adatokban *halag*, *halyag*, nem pedig *hályag*, *hályog* olvasandó.¹ Ezekkel csak később keveredett össze, mint még később a *hólyaggal* (vö. Nyr. 56: 155).

Ívott. Egy 1816-ban Pesten megjelent Szakács-könyvben melynek szerzője Cz[iffray] I[stván], fordul elő a következő mondat: Végy elő jó érett fris körtvélyeket, de a' mellyek nem lágyak vagy *ívottak* (92). MTsz szerint *ívott* (Hegyalja, Tiszadob), *ivett*, *ivett* (Heves és Gömör m.) 'érett, elérett'. Nyilván igeneve az *ivodik* (Heves m.), *mégivődik* (Palócság), *megéved* (Erdély) 'megérik, megpuhul,

¹ Valószínűleg ugyanez a *halyag* van a *halyag-cseresznye* és *halyag-meggy* nevében, melynek szintén vannak olyan változatai, melynek első tagja *hályog* és *hólyagos*.

meglevesedik; elérik (gyümölcs, kül. vad gyümölcs); megporhanyul (trágya) 'igének. Alapszava: *ivik*, *mégivik* 'érik, puhul, levesedik; elérik (gyümölcs, kül. vad gyümölcs); megporhanyul (trágya) (Palócság, Abauj m.) MTsz.² A CzF szerint *évik*, *ivik*, *évedik* 'igen elérik (mondják a gyümölcscről, melyek az érés idejét túl mulják, s megkásásodnak).' Ujabb adatok: *mégivedik* 'megpuhul, elérik (a körte, stb.), ha leszedve áll' (Sajógömör, Heves m., Szabolcs m.) MNy 6:239; „A vadkörtét a szalmába (vagy szénába) kell gyugni, ott énnéhány hét alatt megivégnyik, a bélyi barnás, puha levesős lesz; ilyenkor úgy híjják, hogy *ívéd*t-körte, egy kicsit kesernyés ugyan, de másképp elég jóízű“ (Heves m. Aldebrő, Nyr 32:513-4); *éved*, *ived*, *ivik* „a gyümölcsnek erjedésszerű megpuhulását jelenti“ (Gömör, Borsod, Nógrád, Heves, Bars és Hont, Nyr 32:513); *mégivik*, *mégivédik* (*ívégnyik*) „a gyümölcs megpuhul, szotykos, leves lesz, — de nem rothadt. Csakis olyan gyümölcscről mondják, amely megivédett állapotában a legjobb, vagy meg nem ivédett formájában épen nem jó, pl. Mégéhetéd m^a ezt a vadkörtét, mer megivédett (v. megivéd)t Palócság, Nyr 32:347; *mégivégnyik* 'megérik (körte, dinnye a padláson) Heves m. NyF. 16:50; *megéved* (megpuhul) a gyümölcs; ha rothadni kezd: *elévedt* (Tata, Nyr 32:347); *evedt* 'lággyá vált'. Pl. Ez a körte má egísszen *mégevett*, má meg se lehet ennyi! (uo. 513); *éved* és *eved*, pl. a lehullott v. megütött alma, körtve mindjárt *évedni* kezd és *éved* mindaddig, amíg rothadásnak indul; *évedt* az olyan alma, körtve, barack, amelynek a külsőjén egy v. több helyen többé-kevésbé mély, kisebb-nagyobb nyálkás v. kocsonyás foltocska van, amely kellemetlen kesernyés-ízű; *évedt* az olyan kívül szépnek, épnek látszó alma, körtve is, amelynek meg a belseje egy része ilyen nyálkás v. kocsonyás, v. nedves-reves és kellemetlen kesernyés-ízű; *éved* a seb: gennyed; *éved* a kelés (furunculus): érik, lágyul; *évedt* gané: olyan, hosszabb idő folytán egyenlően lággyá ért gané, mint amilyen a tapasztásra elkészített agyag (Maros-Torda m. Lőrincfalva) Nyr. 32:348; *éved* 'korhad (fa)' Szföld; *megéved* (a posztó) 'szétázik' (Szováta) uo. A fenti adatokból nyilvánvaló, hogy mind e szók az *ev* (*év*) 'genyedtség' szóval függenek össze (vö. MTsz). Ennek származéka az *eved*, *éved*, *ived* ige, melyek *evedt*, *évedt*, *ivedt* igenévi alakját *evett*, *évelt*, *ivett*-nek ejtették, s ebből kikövetkeztettek *évik*, *ivik* alapigét. A mélyhangú *ivodik* és *ivoll* alakok akkor keletkezhettek, mikor az igének a magashangú *ev* (*év*) szóhoz való kapcsolata a tudatban már teljesen megszűnt, s a nyelvérzék ingadozni kezdett, hogy a szó magas- vagy mélyhangú-e.³

Öltő, emberöltő. Arany János hozta be az irodalomba a 'kor, nemzedék' jelentésű *emberöltő* szót. A legtöbben az *öltől* az *ölt* igenevének tartják (CzF. Simonyi Nyr 37 [1908]:360, Melich MNy 13 [1917]:194), csupán Horger gondolt arra harctérről írt cikkében (MNy 13:106), hogy az *él* ige származéka lehet. Az bizonyos, hogy az *öltő* az *öltőruha* átvitt értelmű használata, de véleményem szerint a fejlődés nem úgy történt, ahogy Melich gondolta, sőt nem is egészen úgy, amint Simonyi megírta. Kresznerics az *öltő ruhát* így fordítja: *indumentum*, CzF szerint pedig az *öltő* 'aki vagy ami ölt, vagy amit öltének'. A szalontai nyelvjárásban azonban *éggy öltő ruha* 'egy rendbeli ruha' (NyF 69:37), ellentétben *éggy vátó gúnyá*-val, ami 'két rend ruha' (uo. 49). Egy öltő ruha tehát, amit

² Vö. A vadkörté csak akkor jó, ha *mégívósodik* (Zemplén m. Szürnyeg Nyr. 46:190).

³ Vö. még: *ivahodik* 'evesedik; korhad, pusztul' Bereg m. MTsz. *elivahodott* 'elrothadt' Beregszász Nyr. 36:94.

egyszerre felölt az ember, összetartozó ruhadarabok. Az öltözés fogalmának elhomályosodása folytán más összetartozó tárgynak is lehet *öteje*. Így pl. Beregszászon azt mondják: Vetettünk sok virágmagot; egy *öteje* már kel is. A tojásnak egy *öteje* kikőtt, a többi zápon maradt. Nézttem a csordát; egy *öteje* a kertek felé ment, a másik a faluházának tartott. Szatmáron is így beszélnek: Egy *öteje* ennek a libának rossz. Egy *öteje* ennek a hétnek esős volt. Ezt a fölfogást igazolja a moldvai csángó nyelvjárás, ahol először bizonyára csak azt mondták: egy *öllő bocskor*, *harisnya*,⁴ később azonban elhomályosodott e kifejezésekben, hogy az *öllő* azt jelenti: egyszerre fölhúznivaló bocskor, harisnya, s csak a pár képzete maradt meg, s akkor már azt is mondták: egy *öllő galamb*. *Emberöllő* tehát tkp. azt jelenti 'embercsoport, embercsapat, együtt, egy korban élő emberek', s ebből fejlődött 'nemzedék', majd 'kor' jelentése.

Putra és putri. Mind a két szó halmév. Herman Ottó A magyar halászat könyve c. munkájának Mesterszótárában írja, hogy a *putra* Petényi kézirata szerint a *Phoxinus laevis* (fürgeselle); erdélyi részekben a *Cottus gobio* (botoskölönte) is, s hozzá teszi még, hogy „oláhos“. Erre a közleményre a következő megjegyzéseket kell tennünk: Herman Ottó művének A magyarországi halak csoportos szótára c. részében (763–5) a *Cottus gobio* nál nem közli a *putra* nevet, a *Phoxinus laevis* nál pedig *putri* alakot találunk. Herman Ottó a Nyr 13. kötetében Petényiana címen kiadta Petényi halászati jegyzeteit, de azok közt nem szerepel a *Phoxinus laevis* szóban forgó neve, a *Cottus gobio* nevei közt ellenben ott van a *putra*, s már itt megtaláljuk azt a megjegyzést: „oláhos“ (552–3). Minthogy Petényi nem említi a följegyzés helyét, ebből az következik, hogy nem is saját följegyzése, hanem irodalmi forrásból merített. Valóban a *putra* a *Cottus gobio* neveként már Grossingernél előfordul (1794), majd Földi Természeti történetében (1801): *putra-hal* v. *fejes koltty*, s innen idézi Kassai és CzF. A *putri*-nak és annak, hogy a *putra* a *Phoxinus laevis* neve is, meg hogy *Cottus gobio* is az „erdélyi részekben“, sehol semmi nyoma nincs. Amikor Herman Ottó csak ilyen általános helyi megjelölést használ, akkor kétségtelen, hogy az nem saját följegyzése, hanem irodalmi átvétel. Ő pl. a *Cottus gobio* *koltty* nevénél is azt írja, hogy „erdélyi részek“, s a MTsz. tájszóul is közli, pedig ez a *koltz* sajtóhibás alakja, s Molnár Albert magyar-latin szótárának 1621-i kiadásából terjedt el, de minthogy Bielz Fauna der Wirbeltiere Siebenbürgens (Hermannstadt, 1858) c. munkájában is szerepel, Herman Ottó népies alaknak tekinti, s valóban Bielz nál ott van a *putra* is, de a *Cottus gobio* neveként. Ha azonban nem is tudjuk, honnan vette Herman Ottó a *Phoxinus laevis* jelentést és a *putri* változatot, hitelességükben nincs okunk kételkedni annál kevésbé, mert *putri* alakot a MTsz. is idéz a tolnamegyei Bátáról (Nyr. 18:334), igaz, hogy 'ponty' jelentéssel. Bihari János (MNY. 27:49) kételkedik a följegyzés helyességében, s azt állítja, hogy Tolnában is csak a *Cottus gobio* vagy a *Phoxinus laevis* lehet a *putri*. A ponty azonban egyike legismertebb halainknak, sokkal ismertebb, mint a másik kettő, tévedésről tehát nem lehet szó, legfőlegbe arról, hogy az értelmezés nem eléggé pontos. Szerencsére van még egy sárközi adatunk a szóra (mert Báta ott van), s eszerint a *putri* '1½ kg-os ponty' (Nyr 32:463). A ponty Brehm szerint elér 1 m hosszúságot és 15–20 kg súlyt, de vannak 1½ m hosszú, 60 cm széles és 35 kg sú-

⁴ Egy *öllő saru* már egy 17. szbeli irónál előfordul, de akkor valószínűleg még tudatos volt az *öllő* jelentése. (Az igazat pénzen eladták és a nyomorultat egy *öllő sarun*. Szokolyai István: Áhítatos Könyörgések 220. NySz. MNY. 13:264.)

lyú példányok is, a *putri* tehát csak 'apró ponty'⁵. S ez az adat teljesen igazolja Bihari föltevését, aki szerint a *Cottus gobio* és a *Phoxinus laevis* is azért *putra* (meg *putri*), mert nagyon apró halak. Az előbbi nálunk — Herman Ottó szerint — 10—12 cm, az utóbbi 6—8 cm, a 10 cm nagyságú már a ritkaságok közé tartozik. Eszerint a *putra* és a *putri* hangátvetétes alakja a következő szónak: *tupra* (Vas m. Kassai), *tupri* (Vas m. Kemenesalja, Veszprém, Fejér, Tolna, Somogy m. Kassai, MTsz.) 'kicsiny, törpe'. Ezekkel már Kassai szerint összefügg *topora* 'parvus, nanus' (Vas m.). *Topora fa* 'kisfajta fa' pedig BSzabónál (1792) is megvan. E szavakat már Kassai egynek vette a *törpé*-vel, s ezt CzF. és Bihari is elfogadja. Ez mindenesetre még alaposabb vizsgálatra szorul, mert igaz, hogy a *törpé*-vel összefügg a *töpöre* 'ráncos ábrázatú' (hol? MTsz.), *töpöri* 'összeszáradt testű' (Háromszék m. MTsz.), de akkor föl kell tennünk, hogy a fentebbi szók csak mélyhangú változatai a *törpé*-nek és a többinek. Amint azonban a *törpe* alapszavának, a *töpi*k igének van *köpi*k változata (Székelyföld), úgy a *törpe* családjába kell még sorolnunk a következő szókat is: *köpörü* (Csik m. MTsz.), *köpörü* (Nyr. 38:237), *küporü* (MTsz. Háromszék m.), *köpöreg* (Csik m.) 'száraz, vézna, összeaszott, összezsugorodott', *koporu* 'sovány' (Háromszék m. MTsz.). Hogy a *putra* és a *putri* csak alakváltozatai egymásnak, azt kétségtelenné teszi, hogy a *putri* (első adat BSzabónál — 1784 — 'hurúba, földben ki-ásott hajlék, kútya' jelentéssel) *putra* változatban is előfordul (*putra-szék* 'árnyékszék' BSzabó, Tsz. CzF.), de hogy a *putri-ház*⁶ tkp. annyi mint 'törpe ház', s eszerint ez a *putri* és *putra* azonos a hasonló hangzású halnevekkel, az még bővebb bizonyításra és több bizonyító adatra szorul⁷.

VIKÁR BÉLA HETVENÖTÉVES.

Egy gazdag tudományos és közéleti munkásság lankadatlan frissességében érte meg Vikár Béla ez év április 1-én hetvenötödik születése napját. A Nyelvőr olvasói nagyon jól ismerik Vikár Béla sokoldalú munkásságát. Ő még annak a gárdának tagja, amely Búdenz József, Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond köré csoportosulva kért részt a magyar és finnugor nyelvtudomány és néprajz műveléséből. Ezúttal sokirányú munkásságának csak két legfontosabb részét akarjuk kiemelni. Az egyik nagy érdeme, hogy gazdag finn nyelvtudásával és nagy verselő készségével a Kalevalának kitűnő fordításával ajándékozta meg irodalmunkat. Úgy tudjuk, hogy Vikár Kalevala fordítását a La Fontaine társaság a jubileum alkalmából díszes alakban, Jorma Gallén-Kallela finn

⁵ Nem ugyanaz a szó van-e a fiatal harcsa *harcsa-pundra* nevében (Bodrogköz HermO. HK, Nyr 44:334, Tokaj Nyr 23:384)?

⁶ Vö. *putriház* 1. 'alacsony, félig földbe épített ház'; 2. 'kicsiny, rozoga ház' (Szalonta Nyr 42:402); 'putri, földkunyó' (Borsod m., Fehér m. Kassai 4:165).

⁷ A tatatóvárosi *putrik* 'cigánylak' (Nyr. 39:78) nyilván a *putri* és *butik* keveredése; vö. *pálinkás putrik* 'pálinkamérés' (Nagyvárad MTsz.). Bakonyalján *putri* csak 'kunyó' (NyF. 34:62), Hajdu m.-ben 'ágásra épített szalmakunyó' (NyF. 65:37).

festőművész képeivel újra ki fogja adni. Munkásságának másik igen nagy érdeme, hogy csaknem egy fél évszázaddal ezelőtt ő kezdte meg a magyar népköltészet modern szellemű gyűjtését fonográf segítségével. Mint kitűnő gyorsíró pontosan feljegyezte a dalok, mesék és más néphagyományok szövegét, a fonográf segítségével történt felvételek által pedig úttörője lett az azóta oly nagyszerű eredménnyel járt dallamgyűjtésnek.

Vikár kiváló szervező tehetsége hozta életre az Országos Néptanulmányi Egyesületet, melynek ma is elnöke. A La Fontaine és a Goethe társaság is az ő agitáló és szervező munkájának köszöni megalakulását és tevékenységét.

A Magyar Nyelvőr munkásai szeretettel és ragaszkodással üdvözlrik Vikár Bélát életének e fordulója alkalmából.

BALASSA JÓZSEF.

IRODALOM.

Setälä Emil üdvözlése.

Setälä Emilt hetvenedik születésnapja alkalmából üdvözltek az Országos Néptanulmányi Egyesület és a Magyar Nyelvőr dolgozótársai. Erre az üdvözlésre Setälä a következő levéllel válaszolt:

Az Országos Néptanulmányi Egyesületnek és a Magyar Nyelvőrnek.

Kérem a tisztelt Egyesületet, fogadja szívből jövő köszönetemet azért, hogy az Egyesület olyan kitüntető barátsággal emlékezett meg rólam születésnapom alkalmából. Őszinte szívvel kívánok az Egyesületnek sok eredményt törekvéseihez.

Egyben hálával emlékezem meg a Magyar Nyelvőről, arról a folyóiratról, melytől annyit tanultam, annyi indítást kaptam.

Sok szíves üdvözlettel igaz hívük

Järvenpää, 1934 ápr. 16-án.

Setälä Emil.

A magyarság néprajza. Sajtó alá rendezte: *Czakó Elemér*. I. kötet. A magyarság tárgyi néprajza. I. rész. Írta: *Bátky Zsig-*

mond, Györffy István, Viski Károly. (Kir. magy. egyetemi nyomda, Budapest.) 435 l.

A szerkesztők négy kötetre tervezik ezt a nagyszabású művet. Az első és második kötet a magyarság tárgyi néprajzával foglalkozik, a harmadik és negyedik a magyar nép lelki világát, szellemi életét fogja bemutatni. A most megjelent I. kötet tartalma a tárgyi néprajz köréből a táplálkozás, építkezés, bútortat, fűtés, világítás, mesterkedés és viselet. Ezt a fontos anyagot a magyar néprajz három jeles munkása dolgozta fel. A tájékoztató bevezetést Viski Károly írta s ebben szól a néprajz összefüggéséről a vele érintkező tudományokkal, azután a néprajz munkamódjáról, segédtudományairól, megrajzolja a magyarság néprajzi képét és történeti alakulását, végül tájékoztat a magyar néprajz multjáról és jelenéről. Bátky Zsigmond a tárgyi néprajz részletes tárgyalása körében a táplálkozással, építkezéssel, fűtéssel foglalkozik. Ebbe a tárgykörbe vág Viski Károly munkarésze a bútortatásról és világításról. Igen érdekes

és fontos Bátky munkájának másik területe, a népi mesterségek. Ebben részletesen tárgyalja a magyar nép mesterségszerű foglalkozásának minden ágát: a fa, az agyag, a bőr, a gyapjú, a növényi szálas anyagok megmunkálását és feldolgozását, a gyertyamártást, szappanfőzést és bábosságot. Györffy István a népies viseletet dolgozta fel. Részletesen tárgyalja a régi magyar viseletet és szól a nép mai ruhaviseletéről is.

A magyar néprajznak ez a beható tárgyalása a nyelvtudomány művelőjét is közelről érdekli. Rendkívül becses az a gazdag népnyelvi anyag, a tárgyi néprajznak az a szókincse, amelyet a szerzők világos és minden tekintetben megbízható magyarázattal ellátva és a legtöbb esetben rajzzal is megvilágítva tárnak elénk. A második kötetbe ígért szómutató a Tájszótárnak nagyon értékes kiegészítőjévé avatja ezt a munkát.

A gazdag képanyagot legnagyobb részét a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának gyűjteménye szolgáltatta. A sajtó alá rendezést Czákó Elemér intézte kitűnő ízléssel és nagy szakértelemmel.

B. J.

Ludwig Karl: Hugo Schuchardt und die ungarische Sprachwissenschaft. (Különnyomat az *Ungarische Jahrbücher* XIII. k. 3—4. füzetéből.)

Schuchardt Hugó, aki a magyar nyelvtudomány iránt olyan nagy érdeklődést tanúsított és dolgozataival a Nyelvört is felkereste, könyvtárát és levelezését a gráci egyetem könyvtárára hagyta. Ez értékes kézirati anyag alapján, hozzávéve Simonyi Zsigmond hagyatékából Schuchardtnak öhözzá intézett leveleit, mutatja be Karl Lajos Schuchardt kapcsolatát a magyar nyelvtudománnyal. Az első érdek-

lődést Volf György tanulmánya keltette fel benne (Kiktől tanult a magyar írni, olvasni?). Ekkor már tanult magyarul, hogy gazdag nyelvismertetét ezzel is gyarapítsa és hogy alaposabban tájékozódhasson a finnugor nyelvtudomány körében. Így került személyes ismeretségbe Simonyi Zsigmonddal, s ezentúl egész életükön át tartó barátság kapcsolta össze a két tudóst. Schuchardt és Simonyi levelezése szolgáltatja a legtöbb anyagot a cikk megírásához. Gyakran beszélnek meg egy-egy magyar nyelvészeti kérdést, ő vetette fel egyik levelében, hogy dolgozza át Simonyi a német nyelvtudomány számára «A magyar nyelv» c. kitűnő munkáját. Schuchardt emberi és tudós egyéniségét a legrokonszenvesebb színben állítják elénk ezek a levelek.

B. J.

Magyar—finn zsebszótár. Weöres Gyula régóta érzett hiányon segített egy magyar—finn szótár szerkesztésével. (Unkarilais-suomalainen Taskusanakírja). A 277 lapra terjedő, szépen kiállított szótár futólagos áttekintés után már azt mutatja, hogy a szerkesztő feldolgozta a mindennapi élet és az olvasmányok szükségletének megfelelő szókincset. Nagyon jó volna egy hasonló finn—magyar szótár kiadása is. A szótárt az Otava Könyvkiadó Rt. adta ki.

B. J.

Két előadás.

A magyar népzene keleti vonatkozásai. (Szabolcsi Bence előadásának kivonata. Tartotta az Országos Néptanulmányi Egyesület f. évi közgyűlésén.)

Bartók Béla már a magyar népdalról szóló művében felhívta a figyelmet régi pentatonikus népzeneink és egyes cseremisz dallamok rokonságára. Szabolcsi ebben az irányban kutatott tovább és összegyűjtött adatait mély intuícióval sikerült csakhamar olyan természetes rendszerbe foglalnia, mely bevilágít a magyar népzene eredetének titkaiba, sőt általában a közép- és keletázsiai

népmuzsikák rendszeresebb áttekintését is előmozdítja. Szabolcsi népzeneinkben két ősrégi réteget különböztet meg. Az első réteg, melybe gyermekjátékdalok, sirató- és regős-énekek tartoznak, hatfoku hangsorával a finnugor népek régi dalaival mutat rokonságot, de egyúttal belekapcsolható — különösen a gyermekdalokon keresztül — egy egész Európára kiterjedő ősrégi indogermán tradícióba. Mégis, a finnugor népek strófikus szerkezetet nem ismerő ősi sirató- és «medve»-énekeinek egészen meglepő rokonsága, sőt azonossága a mi sirató- és regős-énekeinkkel, indokolttá teszi azt a feltevést, hogy az utóbbiakat a magyarok részben még az őshazából hozták magukkal. A másik jóval szélesebb, nagyobb réteg, mely a pentatónikus, strófikus szerkezetű, dallamsorai-
 raikban lépcsőzetesen lefelélejtő — nagyjából a székelység körében fennmaradt — dallamokat foglalja magában, szintén feltalálható a cseremiszeknél, helyesebben azoknál az ugoroknál, akik a régi nagy török-tatár (turk) kultúrával érintkeztek. Ez a dallamvilág ugyanis török-tatár tradíció, mely nemcsak nyugat felé, hanem kelet felé is terjeszkedett és Mongóliából juthatott Kínába, igazolva egy régi kínai mítoszt, melynek eddig semmi történeti alapot sem tulajdoníthattunk. Hangsorában a magyar moll-jellegű pentatónika és a kínai dur-jellegű pentatónika együtt uralkodnak és olyanféleképpen egészítik ki egymást, mint az egyházi hangnemek autentikus és plagális hangsorai. A török-tatár hatásból tehát, úgy látszik, Kína felé főként a dur-pentatónika, nyugat felé, nálunk magyaroknál,

viszont csak a moll-pentatónika maradt meg. Ezek szerint a magyar népzenenek legrégibb dallamkincse — a Bartók és Kodály által feltárt és összegyűjtött régi eredeti népdalokról van szó — tehát kisebb részben finnugor és ősi indogermán eredetű, talán az ugor őshazából magukkal hozott örökség, nagyobb részben pedig kétségtelenül török-tatár tradíció, azokból az időkben, melyekben a magyar nép ázsiai vándorlásai alatt «néppé» alakult. Szabolcsi előadása a magyar zenetörténettudomány szempontjából jelentősnek mondható, azonkívül általános kultúrtörténeti fontosságát is igen nagyra kell becsülnünk. Másrészt ez az előadás mindenél ékeesebben igazolja a Bartók—Kodály gyűjtés anyagának ősiségét, a minket ma környező népektől való független, eredeti származását is, egyben szép példája, hogy milyen hihetetlen messzeségbe nyúlik vissza a föld népének kulturális emlékezete, hiszen bármelyik székely parasztember egyetlen népdalban, népballadában elevenen őriz olyan kultúrákat, melyek különben már évezredek óta elmerültek a múlt homályában. (Pesti Napló.) TÓTH ALADÁR.

Csaba-monda, székely kérdés, ősvallás. Kallós Zsigmond előadásának kivonata. Tartotta a La Fontaine társaság márc. 25-iki ülésén.

Ha a rokon keleti pogány népek vallásának világánál vizsgáljuk számos Csaba-féle helyneveket, továbbá az effajta fogalmi neveket nyelvjárásainkban, felmerül a lehetőség, hogy a Csaba-monda eredetét és a csaba-ire rejtélyét is megfejtethetjük ősvallási eredetű helyneveink, és ez (ősvallási tartalmú) fogalmiszók jelentése által. Egy régi német szótár megőrizte «varázsol» értelemmel az *ungheren* igét és szócsaládját; ez a magyarok sa-

mánizmusának német emléke. Az őstelepedésű magyar helyek neveinek sok ezerében (az egész Trianon-előtti országon belül, sőt gyakran e határokon kívül is) a települők (ill. a szomszédság) az atyafiságok szerint gyakorolt vallás jellegző sajátásaiból igyekeztek összesűriteni annyit, amennyit egy név lehetőleg rövidre szabott természetű megbir. Ezek közt különösen jellegzetesek (mert páratlanul állnak) a tömeges számnévi helynevek, melyek éppen a vallási jellegű atyafiságok számát jelzik egy-egy telepen. Telepedéstörténeti fontosságukat már érintettem a Nyrben (62:97). Helynevek értelmezésének helyességére nincs döntőbb mérték, mint az idegen nyelvű szomszédság helynévfordítása. A magyar samáni őstelepek esetében ez legalább ezerszer mutatható ki a szomszéd *német* lakosság részéről, (kútfők és névduplumok tanúsítják, hogy a tévedés ki van zárva); és aránylag igen kevészer szláv elnevezésekkel. Bármily újszerű is a dolog, ez a körülmény döntő súlyú az őslakosság minősége szempontjából, még ha tekintetbe vesszük is a még nagyobbára *pogány* magyarokba olvadt Szt. István-kori német telepek nagy számát.

Helyneveinknek és szókincsünknek ily szempontú vizsgálatából kibontakoznak egyúttal az eddig ismeretlen ősvallásnak impozáns keretei és a kútfőinkből teljesen ismeretlen, 11-ik századi pogány-keresztény kulturharcnak megkapc története. A magyar ősvallás ismeretének hiánya menti az eddigi magyar helynévkutatás fogyatkozásait. Kutatóink 75%-ban (szláv és török) személynévekből magyarázzák helyneveinket. Az őstelepedésekre vonatkozólag e magyarázatoknál különb anakronizmust képzelni se lehet: a feudális kor helynévadási módjának anticipálása ez a honfoglalás korára (akár krónikásainknál). E magyarázatok számbeli többsége nem nyelvészekről, hanem etnografustól ered ugyan, de az ő fejtegetései is hallgatóságos helyeslésben részesültek. A végzetes hiba onnan is eredt, hogy kutatóink e neveket sokszor magukban, egyenként fogták szem-

ügyre, és alig vették észre, hogy úgyszólván az egész területen, még a mai változott nyelvviszonyok mellett is, következetesen visszavisszatérnek. Különben is az ország helyneveinek eddig elég csekély hányada került előtérbe. Végzetesnek kell mondani e tévelygéseket, mert ezek, idegen kutatókat is hasonló: pusztán hangtani úton való kísérletezésre csábítanak. A hangtan csak egyik eszköze lehet a helynévmagyarázatnak, döntő tárgyi alap nélkül a legtöbbször feltétlenül téves útra tereli a kutatót. A helyesen felfogott tárgyilagossá szempon-
tok *Elzasz* helyneveinek magyarázatában máris vállvetett, elfogulatlan kutatásra vezettek francia és német részről egyaránt.

A Csaba-mondának Anonymusnál található változatát még senki sem méltatta érdeme szerint. Pedig éppen nála kapjuk majdnem közvetlenül, első forrásából: a nép «badar» meséiből merítve, a mondának magvát, eredeti alakját. «Csaba», az óbajor *zabá'* (ófn. zoubar) szónak magyar reflexuma, rendkívül tág jelentéssel, mely magába foglalta a magyar pogány gyakorlatban feltűnt összes különösségeket. A monda hőisében a vallását védő, fellázadt, leverte és Dunántúlról duzzogva, keletre: Erdélybe vonult pogányság van személyesítve. Ez elköltözésről ugyan nem hallunk krónikáinkban; de a dunántúlival egyező tájnyelv és különösen az azonos ősvallási er. helynevek, Koppány somogyi volta, a csángók nyugati kereszténysége és sok más jel is mind arról tanuskodnak, hogy a monda a székelyek (és csángók) elszakadását beszéli. A samánjaik vezetésével elvonult testvérek magukkal vivén a kereszténység csiréit, csakhamar szintén áttértek és innen a monda csodákozása azon a «csába»-ságon (buzaság), hogy nincsen többé «kedvük útrakelni, hogy hazájukba visszatérjenek». Legfeltűnőbb vonása, gerince a mondának: a hő vágyakozás az elszakadt testvérek után. Ezt a 11-ik századi mondát valame-
lyik e korbéli Klingsor-féle magyar-német udvari költő (v. krónikás, latin nyelven?) mesteri módon hozzászabta a (szintén elveszett) és

ugyancsak 11. századi magyar udvaron könyvéposszá alakított Nibelungenénekhez (ez utóbbiról i. Hóman, Buchner és mások), melynek a magyar monda második (magyar-hún) befejezéseül volt szánva. A hún krónika sokat foglal magában a Nibelungen-ének tárgyából és átvette a fenti hún-magyar befejezést is.

De kitetszenek e könyvmondából a népmondának eredeti magyar vonatkozásai és különösen a «várakozás»-nak a székelyek közt is elterjedt motivuma.

Könyvek és folyóiratok.

Túróczy-Trostler József: A magyar nyelv felfedezése. Két tanulmány az európai és a magyar humanizmus kapcsolatairól. Budapest, 1933. (Legközelebbi számunkban ismertetjük.)

Robert Lach: Gesänge russischer Kriegsgefangener. I. B. 2. Abt. Mordwinische Gesänge. (Lewy Ernő mordvin dalgyűjtése fordítással és dallamokkal.)

Laziczius Gyula: Bevezetés a fonológiába. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 33. sz.) (Legközelebb ismertetjük.)

Gál János: Nyelvi és irodalmi régiségeink syllabusa. Budapest, 1934. Studium. (Legközelebb ismertetjük.)

Halmi Bódog: Írói arcképek. Budapest, 1934.

Moór Elemér: Helynévkutatás és nyelvészet. [Schwarz Elemér «A nyugatmagyarországi német helynevek» c. munkájának bírálata. Különnyomat a «Népünk és nyelvünk» 1934. évfolyamából.]

Zsoldos Jenő: A felvilágosodás német-zsidó írói és a magyar irodalom. Budapest, 1933.

Csokán Pál: A magyarság keletkezése, származása. Hódmezővásárhely. 1933.

A Magyar Irodalmi Ritkaságok (szerk. Vajthó László) újabb sorozata jelent meg: 23. sz. *Berzsenyi Dániel* A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól. Kiadta a kaposvári községi fiú felső keresk. iskola önképzőköre. — 24. sz. Régi magyar folyóiratok szemelvényekben. Kiadta a budapesti X. ker. áll. reálgymnázium. — 25. sz. *Barcsay Ábrahám* költeményei. Kiadta a budapesti I. ker. reálgymnázium VIII. A) osztálya. — 26. sz. *Riedl Frigyes*. Madách. Kiadta a budapesti községi Ráskai Lea leányliceum önképzőköre. (Kir. magyar egyetemi nyomda.)

Debreceni Szemle. 1933. szept.—dec. *Gatterer-Galgóczy Ferenc:* A sakk neve. — *Beke Ödön:* Kő mint súlymérték. Tó, amely folyik.

Bulletin de la Société de Linguistique de Paris. Tome 34. Fasc. 2. *A. Sauvageot:* L'alternance quantitative dans le vocalisme hongrois. — Fasc. 3. Comptes rendus. (A kötet gazdag tartalmában helyet kaptak Aurélien Sauvageot ismertetésében a magyar és finnugor nyelvtudomány termékei is.)

Beke Ödön: A magyar halnevek származása. (Halászat. 1933.)

Widder Salamon: A héber nyelvújítás. (IMIT. évkönyve. 1933.)

Kallós Zsigmond: A kazár probléma. (Magyar-Zsidó Szemle. 1933.)

Erdődi József: Finn. Sampo < ai. Skambha. (Indogerm. Forschungen, Bd. 50.)

NYELVMŰVELÉS

Nyelvünk ügye. Dr. Nékám Lajos egyetemi tanár a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat 70. közgyűlésén elnöki megnyitójában a magyar nyelvvel foglalkozott. A kivonatok, amelyeket a napilapok az előadásról közöltek, már ki-

nos feltűnést keltettek, mert ezekből is láthattuk, milyen megdöbbentő tájékozatlansággal szólt hozzá ez a maga szakjában olyan elismert, kiváló tudós a magyar nyelv és nyelvtudomány kérdéseire. Sajnos, hogy az előadás az Orvostudomány

c. folyóiratban egész terjedelmében megjelent. Kosztolányi Dezső a Pesti Hirlap három vasárnapi számában (március 4, 11, 18) részletesen foglalkozott az elnöki megnyitó képtelen állításaival és kimutatta az előadó sajnálatos tájékozatlanságát. Tudományos folyóiratban nem foglalkozhatunk ez előadás tévedéseinek cáfolatával, csak azon csodálkozunk, hogy egy tudós orvos nem látja-e, milyen veszedelmes dolog a tudomány ismeretlen területeire elkalandozni a készültség és tájékozottság teljes hiánya mellett.

A P. H. április 10. számában Nékám válaszol Kosztolányi cikkeire. Elkerülve előadásának kényes botlásait, jószándékát bizonyítja, amit senki sem vont kétségbe. Ez a szépen, jól és világosan megírt cikk maga legvilágosabb cáfolata Nékám vádjainak, hogy «a magyar nyelv rendkívül nehéz, pontatlan és csiszolatlan. Tele van felesleges szabálytalanságokkal. — Nyelvünknek ez a sok fogyatékosága nagyobb csapás, mint volt a mohácsi vész. — Nyelvünk elmaradt a kultúrnyelvek iramában».

B. J.

Móra Ferenc nyelvéhez. A magyar beszéd elhunyt nagy művészenek, Móra Ferencnek a *Literatura* számára írt utolsó cikkében olvasom a következő mondatot: Az csak a gazdám lehet, jön az olvasóteremből, a katalógusokat *tekintette föl*, hogy rendben tartom-e őket (Liter. 1934.51.1.). Ebben a mondatban a *föltekint* igének a *megtekint* helyett való szokatlan használata eszembe juttatta az elhunyt nagy író népies munkáinak azt a feltűnő nyelvi sajátosságát, hogy az egyszerű nép fiai beszédjükben az igeekötőket gyakran felcserélik. Ennek az állításomnak bizonyítására jegyzeteimből csak úgy kikapva

idézem az alábbi adatokat, melyek mind egyetlen munkájából, az *Ének a búzamezőkről* c. két-kötetes regényéből valók.

Azokban a külszágokban se így van, melyeket ő jártában-keltében *föltekintett* (= megtekintett, 1:149). — De csak meg mertük mondani, ű se, én se, inkább *fölkérdeztem*, hogy hát mit végzett (= megkérdeztem, 1:173). — Az igazgató úr azonban nemcsak barátságból *kérdezte föl* Ferencnek a családi állapotát (2:101). — Doktor úr, *gondolja föl*, mit tanált ki mögént az állam a tanyaiak sarcolására! (= gondolja el, képzelje el, 2:151). — Amit most mondott neki, azzal ő már sokat próbálta *elbékíteni* magát (= meg, ki, 2:146). — Ferenc egy kicsit *megszégyelte* magát és mentegődzött (= elszégyelte, 1:98). — Az Isten irgalmasságára kérek, édös gyerőkeim, *bocsássatok ki* nekőm (= meg, 2:88). — Etel nagyon örült neki, hogy Ferenc így *kibocsátott* a kis lánynak (2:71). — Aztán *belegyőződött* abba, hogy ez nagy tisztesség (= meggyőződött róla, 2:83). — Igen *nekiörülnek* egymásnak (= megörülnek 1:51).

A következők alakvegyüléssel keletkeztek:

Gazdája nehéz gondokba merülten *meg-megfelejtette* föltett szándékát (elfelejt × megfelelkezik, 1:17). — Ő maga se tudta, mért van olyan bizodalma benne, de nagyon *rákívánt* a keze szorítására (megkíván × rákíváncozik, 2:118). — Vasárnap óta nem látta a druszát, nagyon *rákívánt* (2:79). — Ferenc azt ajánlotta, hogy a földnek a víz felül való szélét paprikával kelene *behasználni*, az most ki fizetőbb lesz, mint a búza (beültetni × kihasználni, 1:129).

Azt hiszem, nem véletlen,

hogy a kiskunfélegyházi író nyelvének ugyanolyan jellemző sajátsága az igekötők felcserélése, mint a palóc nyelvjárása: *meglegelték, kivizsgányi, beeligennyi, megfuvákogyik* (fel), *éfizetyi* (ki), *befojtották* a tüzet stb. (Szücs István: Nyitravidéki palóc nyj. Nyr. 33:389). A népnyelvben ez különben másfelé is elég gyakori jelenség, különösen a *meg-* igekötőt szereti a nép másokkal fölcserélni; példákat l. Nyr. 38:4—5.

PROHÁSZKA JÁNOS.

Piszölös. Kodolányi János a dunántúli magyarság pusztulásáról szóló egyik cikkében (Magyarország, 1934. IV. 10) idézi egy ormánsági magyar szavait: «Most meg annyi a «piszölös», hogy elárasztja a falut. Dógoznak, kuporgatnak, osztán szaporodnak». A *piszölös* ezen a vidéken a bevándorló német neve. A szó onnan ered, hogy gyakran hallják a németek szájából: *ein pizl*. Ez az érdekes adat is egy példája annak a különböző nyelvekben megfigyelt sajátságnak, hogy a nép a vele érintkező idegent néha egy-egy kedvelt, gyakran használt szaváról nevezi el. Ilyen a magyarban a *vigéc*, a *digó* (Nyr 49:127), a katonanyelvben a *csues* (Nyr 49:44).

B. J.

A csengő kalauz. Szemem a villamos ablakába tett figyelemzetesen akadt meg: «A kalauz az érme bedobását a perselyen csengéssel jelezni köteles». A fölirat eszünkbe juttatja a «Szóló szőlő, csengő barack és mosolygó almá»-ról szóló mesét és várjuk, mikor kezd a kalauz csengeni, — de hiába! A kalauz mindig csak *csengetéssel* jelzi az «érme» bedobását.

J. S.

Miért érme a tantusz? A nyelvújításnak egyik rossz szóalkotása az *érme*, de a kereskedői és pénzügyi műnyelv elfogadta és ma is használja. Jelentése: nemes vagy nem nemes fémből készült pénz. A kiskassz használatára jogosító kis fémdarab csak pénzt helyettesítő valami, közhasználatú neve *tantusz*, s csak nagyzási hóbortból nevezheti magát érmének. A közönség nem is fogadta el ezt a nevet, hanem tantuszt vagy kisszakaszt kér a kalauztól.

B. J.

Lejtmeneti utazás. Evvel a szószörnyeteggel is a Beszkárt ajándékozta meg a magyar nyelvet. Budapest falain hirdetik, hogy a svábfegy fogaskerekű vasúton olcsóbb lett az utazás és közlik, hogy mibe kerül a «hegymeneti» és a «lejtmeneti» utazás. Hajóstársaságok menetrendjében láttuk, hogy «hegymenet»-et és «völgymenet»-et írtak, szolgailag fordítva a német *Bergfahrt* és *Talfahrt* kifejezéseket. De hogy kinek az agyában és hogyan született a «lejtmenet», azt nem tudjuk elgondolni. Milyen egyszerű és világos volna, ha érthetően és magyarul azt írnák: felfelé és lefelé.

B. J.

Új fodrázműnyelv. Szemöldökszedés. Ez egy nagvörűti úri fodrász kirakatában látható. Az árjegyzék elűzi a gyanút, hogy ez tán csak valami vendégfogó tréfa akar lenni. Csak nem rászánjuk magunkat a belépésre. Már-már győz a kíváncsiság ördöge, vajjon ez a cselekvés mennyiben rokon a krumpliszedéssel, tengerihántással, szőlőkapálással s más agrárműveletekkel? — Ekkor azonban őrangyalunk egy másik föliratra irányította csodálkozó tekintetünket: *Dauerolás*. S erre föleszméltünk. Hirtelen megvilágosodott előttünk, hogy új intézmények új szavakat tesznek szükségessé. S kétségtelen, hogy

a birkamódra nemcsak nyírt, hanem bodorított, hullámosított női hajzat úgy áhítja a dauerolást, mint tikkadt virág a harmatot. — Azonban magyarul is beszélhetnénk. Ami meg a szemöldököt illeti, szedni azt se szedik, még csak *ki* se szedik — de ez még mindig jobb lenne, aki szereti —, ha már egyetlen szépítő mesternek se ötlük eszébe a helyesebb szó: — *alakítás* vagy *formázás*.

JOZEFOVICS SÁRI.

Kifőzés vagy étkező. A kávémérők és kifőzők ipartársulata mozgalmat indított, hogy a magyarság szempontjából és tartalmánál fogva is rossz «kifőzés» elnevezés helyett az illetékes hatóság engedje meg a magyaros és helyes «étkező» elnevezés használatát. Prohászka János az ipartársulat hivatalos lapjában (13. évf. 4. sz.) kifejti, hogy a *kifőzés* a német *Auskochelei* szolgai fordítása és nem íedi ennek az iparnak fogalmát. Az *étkező* ellenben magyaros és a közhasználatban élnek is az ugyanígy képzett *borozó*, *söröző*, *falatozó* elnevezések.

Mikes-tallózás 1821-ből. Felmérhető-e, nyomozható-e Mikes Kelemen leveleinek nyelvi és stílusmódosító hatása az irodalomalatti kultúrélet területén? Ez a probléma egyelőre léghíjas térben mozog. Anyagismeret nélkül a kérdés nehezen közelíthető meg. Bizonyos azonban, hogy Mikes leveleskönyve nem maradt elidegeníthetetlen része az irodalomnak, tartalma átszivárgott a nép közé s nyelvének, stílusának átalakító befolyása érvényesült a magasabb művelődési körön kívül is.

Birtokomban van egy részben kézíratos könyv, amelybe egykori tulajdonosa, a Sárospatakon élő Kis Dániel, tallózó-feljegyzéseket irogatott. A kézírásos lapok Csécsi János *Aphorismi in quibus antiquitates veterum Hebraeorum...* (Bern 1726) című műve elé vannak kötve. A könyv kis 8° alakú. Tartalma: latin nyelvű héber grammatikai szabályok, nyelvtani paradigmák,

egyházjogi rendelkezések, magyar nyelvű statisztikai adatok, időjárási furcsaságok, naptári feljegyzések... A kézíratos könyvrész 202. lapján «Irtá — M.-ből K. D. 1821» felírás jelzi, hogy az öt lapra terjedő szöveg forrása Mikes leveleskönyve. A kijegyzések a 210. lapon folytatódnak, 13 lapnyi terjedelemben, ezzel a címmel: Irtam M.-ből K. D. 1824. Kis Dániel nem szószerint másolta le olvasmányának szövegét, hanem részben kivonatolta, átalakította, részben pedig idegen elemekkel toldotta meg. Érdeklődését Mikes ötletes megjegyzései, gáláns kiszólásai, jóízű hasonlatai, karakterológiai kitételei, szójátékai ragadták meg. A levelek fordultatos, eleven stílushangjának hatása alatt aztán a maga gondolatait és körülírásait is igyekszik hozzáidomítani Mikes előadásmódjához.

Igazolásul álljon itt egy-két példa:

Mikor jól foly dolgunk, repül az idő, mint a fetske, de ha rosszúl foly, úgy telik, mint a rák menése. — A fecske—rák hasonlat Mikesé, de az eredeti képek személyes jellegét Kis egyetemessé teszi anélkül azonban, hogy a nyelvi színezeten változtatna. (18. lev.)

A Szűts a róka bőrök közt ha n (nem) Fő ispán leg-alább V. ispán, de Restaoraokor (restauratiokor) még n (nem) tettek szűtsöt V. ispánnak, még tyukmony szedő Commissáriust sem. — Mikes csak annyit mond, hogy jenikői lakóháza nem főispáni birtok, jöllehet gazdája főispán «a rókák között: mert szöcs». Ebből a gondolatból kerekedik ki Kis Dániel megjegyzése. A tagadás fokozásával s az ellentétek kiélezésével Mikes stílusát utánozza. (19. lev.)

Ha a szerentsén n (nem) fekszem is, ts (csak) jól aludjam, jobb az egésség annál, mert mikor egésségem van, n (nem) tserélnék 30 Podagrás Báróval sem. — A szöveg első fele szószerinti idézet. A toldás tréfás hangjában tudatos utánköltés érzik. (32. lev.)

A kinaiaknál ha valakit meg kérnek, először is azt tudakozzák meg, ha nagy é a füle, az ott szép, és h (ha) kitsiny e a bimbótskája, mert ha nagy, ott vesz az eladó, ha tó-

dásba egy véka pénzt adnak is véle. — Mikes csak a kínai nők fülét és lábát említi. A tallózó gáláns elemet vegyít a gondolatba. Az egész bővítmény a törökországi levelek stíluszínéhez hasonul. (33., 59. lev.)

A tallózás időpontjával kapcsolatban talán nem lesz érdektelen megemlítenünk az 1821. esztendő irodalmi Mikes-vonakozásait. Kazinczy nyelvészeti ízlése merev idegenkedéssel fordul el Mikes stílusától. Ennek az ellentétnek a hangulata üli meg Kazinczy Dénes kíméletkérő sorait: «... a mi az Írásom módját illeti Schonung lieber Ferentz mit der Kritik, mert én a Levél írást is tsak Mikes Kelemenből tanultam». (Kaz. Lev. XVII: 406., 1821. 11. 10.) Döbrentey Gábor a nyelvtisztaság és a nyelvcsinosság példaadó írójának «egészen Erdélyi Székely nyelven» írt «enyelgő kedves» leveleiből mutatóványokat közöl a Tud. Gyűjt. hasábjain. (1821. XII. 44. l.) Ugyancsak ő Batthyány Lajos herceg véleményéhez: A németeknek «Mi-

kes Kelemen idejéből koránt sincsen olyan tiszta egyszerű kellemetes stylusok. A magyar nyelv sokra mehetne a mint látom, ha felvétetődnek» — azt a megjegyzést fűzi: «Fel van véve nyelvünk, de bár Írójink úgy maradtak volna meg lelke mellett, mint Mikes Kelemen». (Karaktert-festő s elhnés mulatságos anekdoták. Pest. 1826. 25. l. Döbrentei az anekdotákat javarészt a 20-as évek elején gyűjtötte össze. 50. l.) Tárgyi tartalmában érinti Mikes leveleit Mátyási József. A barátságról irt verses elmélkedésében a 7. törökországi levélből idézi a rakás-kenyérrel és az ember sorsáról szóló török példabeszédet. (A barátság és annak mestersége. Pest. 1821. 88. l. De már előbb is: Verseinek folytatása. Vác. 1789. 367. l.) Szép János szintén a rodostói bujdosó véleményével (62. lev.) támogatja a maga felfogását: a nők szellemi kiművelése ép olyan szükséges és hasznos, mint a férfiaké. (Tud. Gyűjt. 1821. IV. 53. l.)

ZSOLDOS JENŐ.

MAGYARÁZATOK.

Aki téged kövel dob, dobd vissza kenyérrel! Sirisaka Andor «Magyar Közmondások Könyve» (1891) c. műve 114. lapján szentírási helynek tartja azt a mondást, hogy «Ki téged kövel dob, dobd vissza kenyérrel!» Margalits Ede «Magyar közmondások és mondásszerű szólások» (1896) c. művében a «Kenyér» és «Kő» címszó alatt szintén szentírásból való mondásként idézi «Aki téged kövel dob, dobd vissza kenyérrel» — formában. A két közmondásgyűjtemény nyilván a köztudatot fejezi ki. Még pedig a magyar köztudatot, mert ezt a mondást sehol a világon másutt nem ismerik és nem tartják szentírásból való, illetve Jézustól származó mondásnak. A magyar köztudatban azonban annál biztosabban Jézusnak tulajdonítják s vannak egyházi emberek is, akik bibliai mondásként idézik. Azt, hogy ez a köztudat milyen multra tekinthet vissza, nehéz megállapítani, mikor olyan tudományos összeállítások sem nyújthatnak semmi felvilágosítást vagy út-

baigazítást régi előfordulási helyeiről, mint a Nyelvtörténeti Szótár.

Míg újabb adatra nem bukkanunk, Petőfi Sándort kell a mondas atyjának vagy legalább is első irodalmi megrögzítőjének tekintenünk. Petőfi «A szabadszállási néphez» intézett választási rópirata legelején hivatkozik reá: «Polgártársaim! ti ellenséges kezet emeltetek reám, én baráti kezet nyujtok tinektek, követem a szentírást, mely azt mondja: *«Aki kövel hajít utánad, hajíts te vissza kenyéret!»* Istenemre mondom, akkor se haragudtam rátok, mikor engem vadállatok módjára megrohantatok, hogy széttépjete, annál kevésbé haragszom most, de haragszom azokra, akik annyira elámítottak benneteket, hogy ellenem fordultatok, mint ellenségtetek ellen, aki legjobb barátotok vagyok széles e világon!... Titeket csak sajnálni tudlak, sajnállak szívemből!»*

* Közli Endrődi Sándor: Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842-1849. 446 l.

Következő idézete Berde Mária «A kereszt előtt» c. versében található. Még pedig nem gazdátlan mondásként vagy Jézus valamelyik beszéde részleteként, hanem abban a szélesebb beállításban, mintha a mondás egy történet részlete volna, mintha Jézus valaha valami kődobónak kenyeret kínált volna s mintha ennek a történetnek lenne az a tanulsága, hogy «kövel szemben kenyérrel kell kiállni». A versnek ez a része így hangzik:

A kereszt előtt.

Valaki egyszer Krisztusa elébe
ily szókkal járult imádság helyébe:
Uram. Én értem, mit üzen a péntek:
imádkozni értük, kik nekünk vétnek.

Tudom, mit mond a bűnösasszony-
példa:

fölemelni, ki elesett, ki céda.

S hogy ördögösből istenest csinált,
hogy kődobónak kenyeret kínált...

... És ládd uram, én felvettem a
vértet,

mely a te gunyád és harcoltam
érted.

A kövel szemben kenyérrel kiálltam

és méregért piros vérem kínáltam.

S bár vissza kő repült, fekete átok,
napnyugtán szóltam mégis: megbocsátok.

Reggelre ismét új kenyért szereztem...

én Krisztusom, beh hányszor újra-
kezdtém!

Seherezáde himnusza. Berde Mária versei. (Erdélyi Szépmíves Céh. Cluj-Kolozsvár. 198.25 —27. l.)

A gondolat széjjelhúzása tartalmának a mélységét és paradox-voltát szemlélteti.

Harmadik és legújabb idézete szakembertől fordul elő. Borsodi Emőd néven egy jugoszláviai magyar református lelkész «Fátyol» címen regényt írt (1933). Papregény, még pedig azért is, mert valamennyi főszereplője mind református lelkész s mert az írója is pap. Ebben a regényben a 273. lapon úgy fordul elő az «Aki téged kövel dob, dobd vissza kenyérrel»-

mondás, hogy mingyárt meg van rögzítve az állítólagos bibliai előfordulási helye is. A szóbanforgó hely így hanzgik: «Aki téged kövel, te azt kenyérrel, szeressétek még ellenségeiteket is, áldjátok azokat, akik titeket átkoznak, jót tegyetek azokkal, akik titeket gyűlölnék, imádkozzatok azokért, akik titeket üldöznek!» Az idézetből az látszik, hogy a mondást Jézus hegyi beszédéből valónak tartják, tehát vagy Máté ev. 5:43—48-ban vagy Lukács ev. 6:27—28, 32—36-ban kell az eredeti előfordulási helyét keresnünk. Ámde a mondás ezeken a helyeken sem a közkeletű kiadásokban, sem a kéziratokban nem fordul elő. A mondás tehát gazdátlan, még pedig, ha más eredetének a kinyomozása nem sikerül, olyan gazdátlan Jézus-mondás, amely magyar talajon termett.

Az első pillanatra nyilvánvaló, hogy csupa újszövetségi elemből tevődött össze. A kő is, a kenyér is többször előfordul az újszövetségben általános és sajátlagos értelemben egymás mellett és egymással szembeállítva is. Legrégibbnek az a hely tekinthető, ahol Jézus a kenyérrel való dobálásról szól s a kanaanita asszonyról szóló elbeszélésben (Márk ev. 7:23—30.

— Máté ev. 15:21—28.) azt mondja: «Nem szép dolog a gyerekek kenyerét elvenni és a kutyáknak dobni.» A kenyér és a kő egymással való szembehelyezéséről is van a hegyi beszédben egy Máté ev. 7:9 (...Lukács ev. 11:15)-ben olvasható Jézus-mondás: «Van-e köztetek olyan ember, aki követ ad a fiának, ha az kenyeret kér vagy kígyót, ha az halat kér tőle?!» Ezen kívül a kő és a kenyér még a kísértés elbeszélésében is előfordul, (Máté ev. 4:3 — Lukács ev. 4:3), ahol az ördög azzal kísérti Jézust, hogy változtassa a köveket kenyerekké (vagy változtasson egy követ kenyérré, mint Lukácsnál olvasható). Az újszövetségi tényállás tehát azt mutatja, hogy kenyér helyett az atya nem ad követ fiának s hogy a kenyérnek a gyermekektől való elvevése és a kutyák elé dobása helytelen, olyan mondása azonban nincs, amely azt mondaná,

hogy a kővel dobást kenyér vissza-dobásával szabad vagy kell viszonozni. Nem is valószínű, hogy ilyet mondott volna. Mert bár őskeresztény axióma az, hogy «nem csak kenyérrel él az ember» (Lukács ev. 4:4), «hanem Istennek minden igéjével is, amely az ő szájából származik» (Máté ev. 4:4.), egyébként azonban a kenyér Jézus érzése és hite szerint is szent dolog, amit imádság kíséretében fogyasztott s ha az élet kenyeréről beszélt, az volt véleménye, hogy az nem való a kutyáknak, amint hogy a gyöngyök sem valók disznók elé (Máté ev. 7:6.) Utolsó vacsoráján pedig testét és életét is a kenyérhez hasonlította s tanítványaiért, tanítványainak adott áldozatnak tekintette.

Mindebből az látszik, hogy az újszövetség nemleges tanúságának a számba nem vétele mellett a mondból magából kiolvashatóan sem valószínű az, hogy Jézus helyeslőleg vagy parancsolólag beszélt volna arról, hogy hívei kenyér viszdobásával viszonozzák a rájuk hajigált köveket — akár képletesen is. A mondás durvaságát nem enyhíti s Jézustól való származását nem teszi valószínűbbé az, hogy a formája paradox és hogy a hegyi beszédnek az ellenségek szeretetéről szóló paradoxonai közé beillik. Azt meg kell engednünk, hogy a tartalma megfelel a «Szeressétek ellenségeiteket! Imádkozzatok üldözőitekért!» (Máté ev. 5:44.) és a «Jót tegyetek gyűlölőitekkel! Áldjátok átkozókat! Imádkozzatok gyalázkodóitekért!» (Lukács ev. 6:27—28) — elveknek és követeléseknek. A kifejezés formája azonban annyira ügyetlen és durva, hogy hitelessége szóba sem jöhet s származása is alighanem népies lehet. Mint népies eredetű agrafon azonban becsületére válik szerzőjének, mert az ellenség szeretetét, a rosszért is jóval való fizetés jézusi paradox-elvét szemléletesen és hatásosan foglalta össze és sorakoztatta negyedik párhuzamos tagnak Lukács mondásához. Magyarul van értelme a kenyérrel való dobásnak is. A keleti kenyér csak vékony lepény, ami dobásra nem alkalmas és nem hívja ki a képet. A magyar agrafon

az evangélium magyar életének és magyar hatásának az örvendetes jele. Nyilván azok közé a Jézus-elbeszélések közé sorozandó, amelyek a nép ajkán éltek és élnek. Csak az kevésbé vagy egyáltalában nem örvendetes, hogy a bibliát általában olyan kevésbé ismerjük, hogy ennek a mondásnak a gazdátlan volta már régen fel nem ötlött s hogy ez a mondással együtt vagy a mondás mellett nem ment át a köztudatba vagy legalább a szakirodalomba. SZIMONIDESZ LAJOS.

Az «erény — rény» szó történetéhez. Szily Kálmánnak a Magyar Nyelvújítás Szótára c. művéből tudjuk, hogy Baróti Szabó Dávid Kisded Szótár-ának 1792-ös kiadásában szerepel az erény szó a virtus fogalmára. Kazinczy e fogalomra valami magyarázhatatlan okból egytagú szavat akart — s kezdte a «csány» szót használni De később belátva, hogy hasztalan erősködik — belenyugodott az «erény»-nek csonkított alakjába: «rény»-be, melyet Szemere Pál talált ki, s amire Kazinczy, Horváth, Kovács és Vitkovics ígéretet is tettek, hogy minél többször használva polgárjogosítják az irodalomban.

Minderről úgy látszik Kölcsey keveset tudhatott, mert 1833 január 28-án ezt jegyzi fel Országgyűlési Naplójában: «Azonban a nyelvtudós mosolyogva fogja az első magyar izenetben a táblától, mely mellett Cziráky ül, a gyűlésből, mely századok óta mindenben a régít védi, több új szavakkal a rényt is olvasni. Mondjátok meg: mikor e szó legelőször Daykában megjelent, sejdítettétek-e, hogy huszonkét év múlva politikai pályát járandó leszen?» — Kölcseynek tehát úgy látszik, hogy az erény rövidített alakja tetszett jobban — Horváth Istvánnak a hosszabb. Kölcseynek van is egy verse e címen, melynek első három rövid sora így hangzik: «Magasan, magasan — Ó Rény veled — Röpüljön a dal.»

Daykára való hivatkozása pedig téves, mert az Olcsó Könyvtárban Dayka versei elé írt bevezetésben Gyulai azt mondja, hogy az első kiadásban, melyet Kazinczy 1813-ban adott ki Pesten «némely változtatá-

sokat tett, mindjárt az első költeményben Virtus helyett Óh Rény stb.» Toldy a második kiadásban 1833-ban az eredeti szöveget állítva vissza, az első vers címe újra: «A virtus becse» lett. Közben a közizlés Berzsenyi és Széchenyi hatása alatt az erény szót fogadta el véglegesen. Tévedett Kölcsény a 22 évben is — 20 helyett.

ORAVECZ ÖDÖN.

Az és kötőszó eredetéhez (l. Nyr. 63:14). Finnugor és török szerkezetek alapján bebizonyítottuk, hogy a nomen possessoris képző (*ház : házasság*) eredetileg az egyenlőrangú névszói mondatrészek összekapcsolására is szolgált. Láttuk, hogy az olyan kifejezések, mint pl. 'férjes feleség' úgy vették fel a 'férj és feleség' jelentést (sőt a magyarban egyenesen ebből fejlődött az *és* kötőszó), mint a 'férj a feleségével' féle kapcsolatok, és rámutattunk arra is, hogy e kapcsoló szerepből magyarázandó a *-stul, -stül* rag is (*családostul* = családossal, családosan, mint családossal = családjával együtt). Hogy a nomen possessoris képzőnek e jellemző fgr. és török alkalmazásában valóban ősi uráltkodási sajátosságot kell látnunk, azt meggyőzően bizonyítja a mongol nyelvnek egy egészen hasonló szerkezete.

A mongolban van egy *-taj, tej* nomen possessoris képző; pl. *saxal* 'szakáll': *saxallaj* 'szakállas', — *gerel* 'fény': *gereltej* 'fényes' (Budenz NyK. 21:278), *morin* (n) 'ló'; *moritai* 'ein Pferd habend' (Poppe KSz. 20:113); a burjátban is *-tai, -tái* (Bálint NyK. 13:211), pl. *nēge maxalai, nēge šuhatai* 'egy húsupak, egy verűek' (uo. 189), *χoloi* 'torok': *χoloitoi* 'torkos' (238), *mū z a η t a i b o r ű j a b a d a l t a i u l a h i* 'a rossz erkölcsű és helytelen magaviseletű népeket' (191); a khalkhában; *džārgvl* 'Freude, Vergnügen': *džārgvltē* 'freudig, angenehm' (Ramstedt Toim. 19:41); a kalmük nyelvjárásában: *negtsar teraktā oros jomnā* 'ein Russe mit einem Ochsenwagen fährt (vorbei)' ('ökor-szekeres orosz') Ramst. Toim. 27, 1:3. *jisn köwnūtā sandži* 'sie hatten neun Söhne' ('kilenc-fias') uo. 5. Mármost ugyanez a képző szolgál a komitativusi viszony jelölésére is, úgyhogy pl. a burjátban Bálint szerint (id. h. 210) „a comitativus ragja *lai, lät, toi, löi*, mely volta-képen nem egyéb, mint a birtokos melléknév képzője“, pl. *Jisus χristostoi*

öhöntöi 'Jézus Krisztussal magával' (181), *Noigi geri ulattain* 'Noét ház-népestől' (191); khalkha: *axxvā* 'mit dem älteren Bruder' (Ramst. Aik. 21,2:43), *nöxxörtē* 'mit Kameraden' (Toim. 19:40) (l. még Ramst. uo. 101—2 és Aik. 23, 4:58, Ligeti Lajos NyK. 48:333-4, Poppe 123); kalmük: *kūtā* 'mit dem Menschen' (Poppe 113), X. X. *egätšitā, G. T. dūtā, erdeni*; *χongor mōrtā, M. X. B. gedag bāt*; *sanaži* 'mit seiner älteren Schwester Ch. Ch. und mit seinem jüngeren Bruder G. T. lebte der Held M. Ch. B. mit dem edlen hellroten Rosse' (Ramst. Toim. 27, 1:104), *neg arwn oros bütā selmtā χandžältā džitlā* 'eine Gesellschaft von 10 Russen mit Flinten u. Schwertern u. Dolchen u. Lanzen' (uo. 74). (L. még Ligeti Lajos NyK. 48:157.) A jelentésfejlődést az e kötet 18. lapján felhozott példákön kívül maguk az itt közölt mongol adatok is megvilágítják (utolsó mondatunkban pl. 'puskás', 'puskásan' = 'puskástul, puskaival együtt').

De még érdekesebb és nevezetesebb az, hogy a mongolban a komitativusi viszonyt jelölheti annak a török nomen possessoris képzőnek a megfelelője is, amelynek kapcsoló szerepét a törökben is kiemeltük (cikkünk 17—18. lapján): a török *-lîç* stb. nomen possessoris képzőnek a mongolban a komitativusi *-luya, -lüge* (> *-lā, -lē*) rag felel meg (l. Poppe 123—4; más-kép Ramstedt Toim. 19:144. De vö. még Radloff Alttürk. Inschr. Neue Folge 52 és Phonetik 182, Thomsen Toim. 5:209, Németh KCsA. 1:154. A csuvasban is *-lā*, pl. *üllä tirlä χuššändžen* 'teste s bőre közéből', tkp. 'testes-bőrös közéből' Paas. 121). Pl. *axa-luya* 'bátyjával' (Budenz 283), *namaluya učirabai* 'velem találkozott' (287); kalm. *maxān enə maxvlā χamtŋ' tšantŋ* 'kocht euer Fleisch mit diesem Fleische zusammen' (Ramst. 23), *enə χōyān manā χōnlā nülūd χonoχvn-tonā* 'lass dieses euer Schaf mit unseren Schafen zusammen u. übernachtet' (24); mogol: *tonlzi kelānā* 'spricht mit Ihnen' (Ramst. Aik. 23, 4:58), *bōbō köwnlējān taxta dērā jobudže* 'der Vater mit seinem Sohne ging über eine Brücke' (uo. 21).

FOKOS DÁVID

Tősgyökerez. (Nyr. 62:39.) A *tő* és *gyökér* összetétele közelebbi rokon nyelveink közül nemcsak a cseremiszen

van meg; egészen hasonló kapcsolatot találunk az osztjákban is: *voš kültepnā āl tūrum līvem tālna līvem nēr-nānk, nēr-χūl. Tūne teret puidat noχ ātmāi, teŋer oxleja panāi, togoi tāvāi...* 'a város közepén fekszik egy a világ keletkezése idején teremtett vörösfenyőgerenda, lúcfenyőgerenda. Gyökereivel, tövével (törzsökvégeivel; a német fordítás szerint: samt der Wurzel und dem Stammende) fölemelte, vállára tette, tova vitte...' Patk. 2:104 (*pui* 'far,... hátsó rész, törzsökveg', Ahlqv. 'das dicke Ende (eines Baumes)...'). Az osztják szólás jelentése nyilván ugyanaz, mint a cseremiszé: 'teljesen, mindenestül'. FOKOS DAVID.

Harmadfű ló. A ló kormeghatározásának ezzel a jellemző ősi kifejezésével (l. OklSz., NySz., MTsz., Nyr. 40:356, MNy. 12:191 stb.) már igen sokszor foglalkoztak. Amióta Munkácsi az Ethnographiában (16:72) és a Keleti Szemlében (6:198) rámutatott a *másodfűlő* és *harmadfű ló* szószerinti vogul megfelelőire (*kit pum lūw* 'kétéves ló; tkp. két fű ló', *χūrām pum lūw* 'hároméves ló; tkp. három fű ló'), azóta „ennek a kifejezésnek ősi volta már benne van a tudományos köztudatban“ (Kertesz MNy. 10:65; l. pld. Szinnyei NyH.⁶140, Simonyi Nyr. 48:52 stb.). Újabban ismét sűrűn emlegették ezt a jelzést abban a vitában, amely a magyar lovasélet ősiségének kérdése körül támadt. Mészöly is (Mióta lovas nép a magyar? c. cikkében Népünk és Nyelvünk 1:210, 211; l. még Ethnogr.-Népélet 41:125), továbbá Németh Gyula (A honfogl. magyarság kialakulása 125) és Munkácsi is (A magyar lovasélet ősisége Ethnogr.-Népélet 1931) hivatkozott e szólás vallomására, mint az ősi magyar lovasélet egyik fontos bizonyítékára (Munkácsi még a következő vog. szólást idézi: *kit pom tēm lū* 'két füvet evett ló', azaz 'másodéves'). Ezzel szemben Hóman nem tulajdonított kifejezésünknek döntő fontosságot a lovasélet ősiségének a kérdésében (Magy. Tört. 1:17, 19) és gr. Zichy István is (elentétben régibb felfogásával; l. A magyarság őstört. 4, 30, 50) úgy nyilatkozott, hogy ezt a kifejezést eredetileg talán nem csakis a lóneveléssel kapcsolatban használták; „ezt az életkorjelölést — úgymond — a magyarban a régiségben és a népnyelvben egyaránt többféle háziállatra alkalmazzák“ (Mióta

lovas nép a magyar? MNy. 27:12). Legutóbb Moór Elemér foglalkozott ezzel a kérdéssel és a Munkácsi—Mészöly—Németh-féle felfogáshoz csatlakozott; szólásunkról az a véleménye, hogy „a *másodfű-harmadfű* kifejezés az obi-ugoroknál csupán a lóra használatos, így tehát semmi kételyünk nem lehet abban a tekintetben, hogy eredetileg is csupán a lóra vonatkozhatott“ (A magy. nép eredete 14).

Új megvilágításba helyezi kifejezésünket egy olyan adattal való kapcsolata, amelyre — a magyar szólástól függetlenül — Ramstedt hivatkozik az Aikauskirja 38. kötetében. Egy régi kínai adat szerint — mondja Ramstedt az idézett helyen (26. l.) — a *nomádok* az évet a fű szerint különböztetik meg. Idézi Vasziljev (Trudy Voszt. Otdél. Imp. Archeol. Obšč. IV, 1:217) szavait: „Az ő szokásuk szerint az évet a fű kinövése szerint számítják; ha valakitől azt kérdezik, hogy hány éves, akkor azt felelik: ennyi fű“. Ramstedt még megemlíti, hogy ugyanazt olvassuk a *hunokról* is. (Ezen az alapon egyeztet azután Ramstedt egymással 'év' és 'zöld' jelentésű szavakat.) E szerint az életkornak itt tárgyalt megjelölése nem szorítkozik csak a magyar-vogul (osztj.) nyelvközösségre; de ú. l. valóban nem vonatkozott kizárólag a lóra, hiszen a felhozott példában az ilyenfajta jelzés mint általános életkormeghatározás szerepel.

FOKOS DAVID.

Ív és íj. Már Balassa megállapította (Nyr. 24:245), hogy e két szó eredetileg azonos volt. A régibb alak az *ív*, s 'ij' jelentésben is magashangú volt. A Schlägli Szójegyzékben az arcus — *jw*. A 16. sz. első feléből való Gyöngyösi Szótártöredékben számos adat van az eredetibb alakra: *yū* 1908, 2075, *kisded yū* 1900, 1906, *yu modra* 1905, ezüst *Iueth* hordozo 2000, Zamzeryg auagy *yu tekeruenj* 2795, *Iues*, *yo yū gyarto*: mester 1895, *yues Lōuō* 1886, *yues* 2077, *yuesek* 2076. A kódexekben is: *yuet* EhrK. *ywelh* JordK. *yuemeth* NagyszK. Még Molnár A. bibliafordításában is: *iuem*. Oklevelekben: *Ywgyartho* 1482, *Inggyartho* 1520. Vannak azonban *v*-telen alakok is: *ynel kūl* 'íj nélkül' BécsiK. *yek* DöbrK. *yebdl* Apost., *ynek* KulcsK. *y*. Sylvester, *Igyartho* 1446, 1460, *Ygartho* 1464, *Igyartho* 1475, 1498 NySz. OktSz. Az *íj*-nak is van magashangú alakja, s a *j* eredetileg hiátustöltő hang volt benne

Szinnyei, MNy. 11 : 49, az *ív* *v*-jét is anorganikus hangnak tartja, s szerinte *i* volt a szó eredetibb alakja. E nézetét arra alapítja, hogy az *ív* (*ij*) hangtani párja a magyar *máj*, melynek *j*-je, miként a *száj*, *fej*, *háj* szavaké, a 3. személyű birtokragos alakból vonódott el. Azonban a *máj* nem hangtani párja az *ij*-nek, mert a *máj* és finnugor megfelelőinek ősében szóbelsei *-ks* hangcsoport volt, az *ij* (*iv*) szóében ellenben *-ŋs*, vagy esetleg *-ŋks*, de valószínű, hogy itt a *k* már későbbi fejlemény, s nem eredeti hang, s ahol nincs meg az *ŋ*, az utólag tűnt el. Nem lehet tehát az *ív* (*ij*) megfelelői közül azokat elhagyni, amelyekben az eredeti orrhang megvan. A két szó csak annyiban egyezik, hogy volt bennük *-s* hang, s úgy látszik, a szóbelsei *s* hang épügy viselkedett nyelvünkben, mint a szóeleji: eltűnt. S eltűnt nemcsak magában, hanem *-ks* kapcsolatban is. Már most az *ív* (*ij*) esetében az eredeti fgr. *-s* előtt *ŋ* hang volt, ennek pedig igenis megfelelhet a magyarban *v* is, mint ezt az *avik*, *avat* ige megfelelői kétségtelenné teszik (vö. Paasonen, Beiträge 238, 30, Setälä FUF. 2 : 253). BEKE ÖDÖN.

Sívó-homok. Az Alföldön a 'futó homok' neve *sívó-homok*, *sivány-homok* és *sivatag*. A *sivány-föld* Erdélyben szintén 'rossz, terméketlen föld'. A *sivány* az Alföldön magában is 'terméketlen homokföld, homokbucka, futóhomok'. A *sivatag* is eredetileg melléknév volt, s a népnyelvben ma is mondják: *sivatag-hely*, 'puszta, kietlen hely', *sivatag-szél* 'zord szél' (Székelység), 'hideg szél' (Mezőtúr), *sivatag kenyér* 'ízetlen, gyenge gabonából készült kenyér' (Nagyszalonta). Itt azt is mondják: *Olyan hideg a keze, mint a sivatag jég*. Tiszadobon pedig: *Ojjan vót a feje, mint a pártúz, keze-lába mint a sívó jég*. A *sivatag*-nak a régi nyelvben csak melléknévi használata volt, s B. Szabó Kisded Szótárában 'iszonyú, rettenetes, zordon' a jelentése. A *sivatag* az Alföldön azt is jelenti: 'sívó-rívó', nyilvánvaló tehát, hogy mind a három szó a *sí*, *siv* ige származéka (Beke, Nyr 53:67, 58:154, 61:42). Ma a *sí*, *siv* igét magában nem használjuk, csak a *sí-ri* iker-szóban, s ennek *sívó-rívó* igenévi alakja régen szintén használatos volt 'zord' jelentésben, mint egy

1627-ből való szövegben találjuk: ez mi mesterségünk nem olyan, mint egyéb mesterségek, hogy az esztendőnek minden részeiben folyvást procedálhatnánk abban, hanem valamit az egy rövid nyáron találhatunk sok szakadásunkkal, csak azzal kell az nagy hosszú és sötét *sívó-rívó* télben minden cselédünkkel contentusoknak lennünk, vagy sok lészen vagy kevés lészen az (TörtTár 1895: 189). Kisújszálláson *sívó tők 'éretlen dinnye'* (MNy 14:212) s itt éppen olyan jelentésváltozással van dolgunk, mint a *sivatag* népies jelentéseinél.

B. Ö.

Sudárfa. Fehér és Somogy megyében ez a neve a kútgémről lefüggő rúdnak, amelynek a végére a vödör van akasztva. Csallóközben *sudarléc*-nek is mondják (MTsz). Ismeretes, hogy *sudár* helyett több esetben *sugár*-t is mondanak (vö. Beke, Népünk és Nyelvünk 4:70), s egy nyittravidéki népdalban is *sugárfa* van a fenti jelentésben: «Jéges a *sugárfa*, nehéz vizet huzni (Kolon, Nyr 29:140). B. Ö.

Bimbó. Már több ízben említettem, hogy e szó, melynek a régi nyelvben *bombó* változata is van, a *gomb*-bal azonos (Nyr 61:18, 62:23). A *gomb* a Székelyföldön, s Rubinyi szerint a csángóknál is hangátvetéses *bong* alakban használatos. Mármint Csüry B. a moldvai csángó Bogdánfalváról ezt a becses adatot közli: *bong*, *bongosz*, 'bimbó, bimbós' (MNy 29:249). A bimbónak különben Székelyföldön és a moldvai csángóknál *bingó* alakja is van, lehetséges tehát, hogy a *bimbó* ily hangátvetéses alakból fejlődött, tehát a *g > b* hangváltozás nem a szó elején ment végbe. A 16. sz. első negyedéből származó Wessprémi-Kódex lapjai között egy hosszában összehajtott csík papiros van bevarrva, melynek egyik belső oldalán ez áll fölülről lefelé írva: *síuem lolköm l'iragom czinigem*, a másikon pedig: *araniom gombom agom leuelem*. Véleményem szerint a második sorban a *gombom* annyi mint 'bimbóm' (másképp Mészöly, MNy 6:122). B. Ö.

Örv. V-töví névszóinknak egy külön csoportja az, amelyben a *v*-t mássalhangzó előzi meg (vö. Simonyi TMNy. 332, Beke Nyr. 58:155, 59:15). Az idetartozó szók *v*-jüket általában megőrizték ragos és képzős alakban, ha a *v* után magánhangzó következett, ellenben ragtalan alakban *u*, *ü*-re változtatták, pl. *hamu*: *hamvas*, *telü*: *telves*. Néha azonban analógia folytán ragtalan alakban is *v* van, pl. *könyv*, *nyelv*. Vannak azonban olyanok is, melyek köznyelvi alakjában *v*-t találunk, azonban magánhangzós végű változatukat is ki lehet mutatni a régi vagy a népnyelvből. Ilyen az *örv* is. A NySz. szerint Calepinusnál és Decsinél ennek *örü* változata van. Azonban Calepinusnak Melich által kiadott 1585-i kiadásában kétszer is *v*-s alak van: *collare* — *örv* 214, *milus*, *siue milum* — *örw* 662. A NySz. a források jegyzéke szerint egy 1592-es kiadást dolgozott föl. A népnyelvből azonban a TMNy. nem mutatta ki *ü*-s változatát, pedig már közöltek ilyent Beregszászról: *örü* 'örv, kutya nyakában' (Nyr. 26:523).

B. Ü.

Veszprém < Weissbrunn. A Veszprém névnek a német «Weissbrunn»-ból származtatása (vö. NMy 30:57.) régibb keletű a tizenhatededik századnál, sőt régibb a tizenhetediknél is. Minden bizonnyal humanista — (német) — hagyomány. Egyik első, de semmiesetre sem legelső lelőhelye Bonfinius, aki a Kalocsa név megfejtése (Coletia a Coletianis) után a következőképpen értelmezi Veszprém nevét: «... Hinc e conspectu ad occasum Vesprimiensis est, ab episcopali civitate nominatus, quondam civitas ab Albo fonte, Alamannia lingua nomen accepit» Ant. Bonfinii *Rerum ungaricarum decades*... ed. J. Sambucus. Francofurti 1581, 24 l.). Bonfinius a forrása minden későbbi írónak és könyvnek. Tőle kerül át G. Wernhernek Magyarország csodáshatású vizeiről szóló munkájába. Itt a Buda ~ német Bada-etimológia után következik: «Nec ita multum dissimili mutatione vocarunt Hungari Vesprimum, quod Germanis fuit Weisprun, hoc est fons albus, qui loco nomen dedit et etiamnum ibi sub arce, quae sedes est episcopi,

ostenditur» (De admirandis Hungariae aquis hypomenation. Basileae 1549. ed. Schwandtner: *Scriptores rerum hungaricarum*. Bécs 1746 I. 851 l.) — Természetesen megvan Heltai Krónikájában is, amely lényegében Bonfinius átdolgozása: «11. vármegye az veszprimi, mely ellenébe vagyon Kalocsának napnyugatra. Neveztetett ez vármegye is az Veszprim várostól, mely püspökség hely vala. Az Veszprün pedig német név, és fejez ki kutat teszen az szép és jeles forrásokért». (Tizenhatodik századbeli magyar történetírók. Szerkeszté Toldy Ferenc. *Ujabb nemzeti könyvtár*. Harm. folyam. Pest 1854, 76 h.). A 17. sz. magyar vonatkozású történeti-földrajzi irodalmában közhely számba megy. A század egyik legtermékenyebb kompilátora, Martin Zeiller, a Veszprém névnek öt változatát közli: Wesprin, Weissbrunn, Vesprimium, Wesprimium, Besprimium. (Neue Beschreibung dess Königreichs Ungarn. Ulm 1646, 301. l.). S végül hadd idézzünk a századvég barokk városszemléjéből, Joh. Christoph Wagner *Staedt- und Geschicht-Spiegel*-éből (Augsburg 1687 I. 37 l.): «Wesprin oder Weiss-Brunn, von einem sehr schönen lebendigen Brunnen, welchen man seiner Klarheit halben, den weissen Brunnen zu nennen pflegen, also benennet.» A sor természetesen kiegészíthető s folytatható a 18. századig: sehol semmi hézag. A két század között Bél. Mátyás áll összekötőként s közvetítőként. Az itt leírt történeti út egyúttal legtöbb hasonló etimológiánk útja.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF.

Ad-vesz. Az ad-vesz és Adász-vétel kifejezésekre vonatkozólag éppen most bukkantam Maurois könyvében hasonló angol kifejezésre (VII. Edward és kora, 237. o.): «a certain amount of give and take» amit a magyar fordító így ültet át: «egy kis adsza-nesze». Mindenesetre érdekes, hogy az angol nyelvben is megvan ez a szókapcsolat.

EDELSTEIN BERTALAN.

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára az 1934. évre 5 pengő. Félévi előfizetést nem fogadunk el. Külföldi előfizetők számára az előfizetési díj 5 német márka, 40 cseh kor., 160 lei.

A legközelebbi szám 1934 szeptember elején jelenik meg nagyobb terjedelemben.

A MAGYAR NYELVÖR szerkesztősége és kiadóhivatala

Telefón: 22-2-29.

Postatakarékpénztári számla: Dr. Balassa József 2560

STEMMER ÖDÖN

könyvkereskedés tudományos antikvárium

Budapest, V, Gr. Tisza István u. 14.

V á s á r o l v a g y c s e r é l

könyvtári másodpéldányokat:

Nyelvtudomány — Néprajz — Régészet —
Történeti forrásművek — Folyóiratok stb.

Kívánatra árajánlatok.

TARTALOM:

<i>Balassa József:</i> A magyar és francia nyelv kölcsönös hatása . . .	33
<i>Fokos Dávid:</i> A melléknévi jelző szórendje I.	35
<i>B. J.—Widder Salamon:</i> Két mai nyelvújítás	41
<i>Beke Ödön:</i> Néhány szavunk történetéhez	44
<i>Balassa József:</i> Vikár Béla hetvenöt éves	48

Irodalom: Setälä Emil üdvözlése. — A magyarság néprajza (B. J.) — L. Karl: Schuchardt und die ungarische Sprachwissenschaft. (B. J.) — Weores Gy.: Magyar-finn zsebszótár. (B. J.) Két elő- adás: Szabolcsi B. A magyar népzene keleti vonatkozásai. (Tóth Aladár.) Kallós Zs. Csaba-monda, székely kérdés, ősvallás. — Könyvek és folyóiratok	49
--	----

Nyelvművelés: Nyelvünk ügye (B. J.) — Móra Ferenc nyelvéhez. (Prohászka János) — A csengő kalauz. (J. S.) — Miért érme a tantusz? (B. J.) — Lejtmeneti utazás. (B. J.) — Új fodrász- műnyelv. (Jozefovics Sári.) — Kifőzés vagy étkező. — Mikes- tallózás. (Zsoldos Jenő.)	53
---	----

Magyarázatok: Aki téged kövel dob, dobd vissza kenyérrel. (Szimo- nidesz Lajos) — Az erény — rény szó történetéhez. (Oravecz Ödön) — Az és kötőszó eredetéhez. (Fokos Dávid) — Har- madfű ló. (Fokos Dávid) — Ív és íj. (Beke Ödön) — Sívó homok. Bimbó. Örv. (B. Ö.) — Veszprém, Weissbrunn. (Túróczi-Trost- ler József) — Ad-vesz. (Edelstein Bertalan)	57
---	----

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként a nagy szünetet kivéve	Felelős szerkesztő és kiadó BALASSA JÓZSEF	Szerkesztőség és kiadóhivatal Budapest V. Klotild ucca 10/A.
--	--	--

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

ROPPANT.

(A magyar katonai nyelv történetéből.)

Írta: Kertész Manó.

Ez a szó ma a nagyságot jelentő melléknevek fokozó jelzője, vagy magában is a nagyság kifejezője; beszélünk *roppant nagy* hegyekről, *roppant erős* emberről, *roppant magas* toronyról, *roppant* vagyonról, *roppant* sokaságról. Első tekintetre nyilvánvaló, hogy a *roppant* a *roppan* igének melléknévi igeneve, de még eddig senki sem vizsgálta meg, miképpen jutott ez az igenév alapszavához viszonyítva rejtélyesnek tetsző mai jelentéséhez. Sohasem találtunk magyaráznivalót Balassa Bálint szavain, amelyekkel magasztalja a végbelieket, akik «*roppant sereg* előtt távol a sik mezőt széllal nyargalják s nézik»; a szó mai rejtélyes jelentését visszavetítettük a XVI. századba és úgy véltük, hogy a költő *roppant* nagy seregről énekel és eszünkbe sem jutott, hogy bár tüzetesen ismerjük a török idők fegyveres küzdelmeit, végvári vitézeink *roppant* nagy seregben való harcairól alig tudunk. Pedig gondolkodóba ejthetett volna bennünket e szónak Molnár Albertnél felbukkanó első szótári értelmezése is, amely szerint a XVII. század elején 'fragosus, densus, frequens' a jelentése. A 'fragosus' *robajjal* járó, *ropogó* még világosan mutatja a *roppan* alapszóval való jelentésbeli kapcsolatot, ám a másik két értelmezés, a 'densus', *sűrű*, 'frequens', *zsúfolt*, az alapjelentéstől akkora távolságra van, hogy azt a jelentésváltozások lélektani törvényeinek legtüzetesebb ismeretével sem tudjuk áthidalni. Valahányszor csak nyomozó munkánkban ilyen jelentéstani rejtéllyel találkozunk, mindig bizonyosak lehetünk, hogy a titok zárját valamelyik osztálynyelv vizsgálata révén lehet felpattantani; például a ró ige alapjelentéséből hiába próbálom megmagyarázni ezt a kifejezést: *egész nap a falut rója*; ám ha tudom, hogy hajdan az adószedő, a róvó, *rótta* a falut', mikor házról-házra járva felrótta az adó alá eső porták számát, akkor a kifejezés tüstént világos lesz; a *cserben hagy* 'cser' szavának eredeti jelentése és e szólásban való jelentése között is csak a cserzővargák munkájának és szóláskincsének ismerete révén tudunk hidat verni.

Ez a meggondolás arra irányította figyelmünket, hogy a

roppant jelentésváltozásának útja-módját is annak a társadalmi osztálynak a nyelvéből próbáljuk megfejteni, amelyhez Balassa Bálint verse utasít bennünket. És ebben az irányban elindulva, sikerült is a rejtélyt megoldanunk. Először is azt tapasztaltuk, hogy a *roppant sereg* kifejezés a mindennapi katonai beszédből szökött a költő tollára; a török-magyar küzdelmekről szóló prózai és verses művekben egyaránt gyakran találkozunk ezzel a kifejezéssel s ha még azt is tudjuk, hogy a *roppant* a XVI. században csak a *sereg*, *had* jelzőjeként használatos és *m á s k a p c s o l a t b a n e l ő n e m f o r d u l*, akkor egészen kétségtelen, hogy valami katonai szakkifejezéssel van dolgunk. De hát mi volt az a *roppant sereg*? Egy bizonyos: a *roppant* szónak Molnár Alberttől megállapított jelentéséből nyilvánvaló, hogy itt nem 'nagy sereg'-gel van dolgunk; hogy milyennel, az majd adataink elemzéséből ki fog derülni.

Heltai krónikájában kétszer él e kifejezéssel; egyszer Mátyás királynak a katonai szemlét írja le ilyenformán: «Es ennec az egész *roppont seregnec* az ő formáia és képe szinte olyan vala mint egy scorpionak. Es ezeket ugy indita mint hogy szinte az ütközetnec mennénec. Es Beatrix királyné asszony, és mű minnyáian vele egyetembe, el csodálkozunc vala rayta». (181); más helyütt meg a «közepső *roppant gyalog sereg*»-ről emlékezik (84). A mezőkeresztesi csatának (1596) egy résztvevője az ellenséges hadsereg rajzában a többek között ezt mondja: «Az török előttünk valóban nagy *roppant sereggel*, előtte 4 falkony» (Hadtört. Közl. 5:262). Az egyik budai basa a magyarok támadása miatt így panaszkodik: «az ti kapitánitok 50 zaszloual nagi *roppant sereggel* eözve giöllének, es az Mura vizen ket heliön hidat cynaltanak» (Bud. Bas. Lev. 1:177). Jeruzsálem pusztulásának XVI. századi éneke szerint Vespasianus

«Fiának Titusnak ő parancsola,

Nagy *roppant hadval* ötet indíttatá» (RMKT. 6:156).

És még egy kései adat: Babocsay Izsák Fata Tarczaliensia c. emlékiratában Sobieskyről mondja, hogy Bécs alatt «a törököknek rettenetes táborára és *roppant seregére* reáment» (Rumy: Mon. Hung. 1:77). Vizsgáljuk meg először is Heltai adatait; ismeretes, hogy a Krónika Bonfini művének fordításszerű kivonata; az első idézet megfelelője Bonfininél így hangzik: «Ego autem, Beatricem sequutus, dum ad spectandum *instructum exercitum* me converto, tamquam manum collatis signis jam jam cum hoste consorturum, maxima sum continuo admiratione correptus, nam veri scorpionis imaginem praeferibat» (1771.-i lipcei kiadás, 660. l.). Látnivaló, hogy Heltai nem fordít szóról szóra; de az is kétségtelen, hogy a *roppant sereg* megfelelője az *instructus exercitus*, a 'csatarendbe állított sereg'. A második Heltai-idézet latin eredetije Bonfininél ez: «in medio agmine *milites gravis armaturae*», a «középső»-nek az «in medio agmine» felel meg; itt tehát a krónika

a «*milites gravis armaturae*» magyarjául alkalmazza a «roppant sereg»-et.

Nincs is tűzetes hadtörténeti ismeretekre szükségünk ahhoz, hogy a két különböző latin kifejezés egyforma értelmezése megvilágosodjék előttünk; csak néhány csatát ábrázoló XVI. és XVII. századi metszetet kell szemügyre vennünk s tüstént látjuk, hogy kifejezésünkben a *roppant*-nak a Molnár Albrt feljegyezte, 'densus', 'frequens' a jelentése. Látjuk ezeken a képeken, hogy a nagy csatákat javarészt zárt, sűrű tömegben felállított hadseregekkel vívták; különösen a nehéz lovasság és gyalogság valóságos mozdulatlan ércfalat alkotott, amelyet az ellenségnek mint valami várat kellett megostromolnia. Heltai tehát, aki nem pontosan, hanem csak értelem szerint fordítja Bonfini, mindkét esetben helyesen alkalmazza a *roppant sereg* kifejezést; az 'exercitus instructus', a csatarendbe állított egész had, de még inkább a nehéz lovasság és gyalogság valóban 'sűrű sereg' volt.

A mezőkeresztesi csata leírásából fentebb idézett mondatnak vizsgálata ugyanezzel a tanulssággal szolgál. A csata részese először megállapítja, hogy a magyar had előtt áll a török «roppant sereggel», azután így folytatja: «jobb szárnyul mellett az tatár, bal szárnyul lovas puskások, nyilasok, mik elegy, háta megett is voltak seregek, de nem igen láthattuk». Ebből a leírásból az az érdekes dolog világlik ki, hogy a «nagy roppant sereg» nem az egész török had, hanem annak csak egy része, amelynek a szárnyain is, mögötte is még egyéb, könnyű fegyverzetű csapatok állnak. Tudjuk, hogy a középen a legnehezebb fegyverzetű, legtömöttebben elrendezett derékhad állott, mikor tehát a kortárs ezt a derékhadat *roppant sereg*-nek nevezi, akkor világos, hogy a *roppant* jelzőnek itt is, mint előbbi példáinkban, 'sűrű' a jelentése. E megállapításunknak a csata leírásában egészen kézzelfogható bizonyítékát is megtalálhatjuk: az író a török had *roppant sereg*-nek nevezett fő részét így is emlegeti: «Király Albert az ágyukat az mi seregeink eleiben vonatá, lőtetni kezdé az *sűrű törököt* velek» (Hadtört. Közl. 5:260); «nem mehettünk, mert túl *sűrű török* állott» (uo. 263). Ez adatok és fejtegetések tehát igazolták a *roppant* szóról Molnár Albert megállapítását: a XVI. század katonai nyelvében, de csakis ott, még pedig a *roppant sereg* kapcsolatban 'sűrű, zsúfolt' a jelentése.

De még nem oldottuk meg a rejtélyt, mert hiszen még az is nagy kérdés, hogyan jutott szavunk ehhez a 'sűrű' jelentéshez. Ám ez a rejtély is megoldódik, hogyha tudjuk, hogy a *roppant* ige-név alapszava, a *roppan* szintén katonai műszó a XVI. században: az *egyberoppán*, *összeroppán* igékkel fejezik ki ez időtájt a hadak összeecsapását: «És mindiarast *egybe roppona* a két sereg, és víni kezdénec egymással (Heltai: Krón. 119); «*egybe roppant* a két sereg» (uo. 158); «annac vtánna mindiárt dobót ütteté és trombitákat futatta az ütközetre és nagy merészséggel *egybe roppona* a két sereg» (uo. 84); «es hertelen *egybe roppona* a két sereg»: colla-

tis utrinque signis concurratur (Bonf., uo. 87); *egybe roppona* ez okaért a két vízi erő es erős viadalón közetec: collatis in Danubio signis fluvialis pugna conseritur. Effertur immensus utrinque clamor, et crepantium fragore tormentorum Danubius intonat (Bonf., uo. 105). «Gyorsan nagy vakmerőn *öszveroppanának*, nagy erős viadalt akkor es tartának» (Tinódi, RMKT. 3:67). «Rettenetes nagy sikoltás indula, a két tábor mihelt *öszveroppona*» (Hunyadi Ferenc, uo. 8:55). «Az görögek ottan megfutamának, az két tábor hogy *öszveroppanának*» (uo. 8:65). Két táborok hogy *öszveroppanának*, jeles urak földre levágatának» (uo. 8:62).

Hogy miért lett ez a hangutánzó szó a hadak összeadásának állandó kifejezője, azt a sűrű tömegekben való elrendezés mellett a fegyverzet minémősége magyarázza. El lehet képzelni, micsoda fülsiketítő láрма kísérte a sisakos, páncélos, kardos, kopjás lovas hadat, mikor sűrű tömegben, kengyel kengyel mellett megindult, hát még mikor az ellenséges haddal összeütközött! Nincs igaza Takáts Sándornak, aki azt tanítja, hogy a magyarságból 1540 után csak könnyű háti lovasok kerültek ki;¹⁾ még a XVII. század hadfogadó intézkedéseiben is többször találkozunk azzal a kívánsággal, hogy a lovasoknak «jó lova, *sisakja, páncélja* hegyes töre vagy pallosa (Hadtört. Közl. 1:603, 1620-ból), «*fegiuerderkoc, panczeryok, sisakok*, kopiaiok, zablaiok, hegiestörök, bottiok avagi szekerczeiek s emellett felkez pusakaiok» legyen (uo. 4:148. 1616-ból). De meg aztán a magyar földön vívott nyílt csatákban nem csak magyarok, hanem nehéz fegyverzetű német hadak is részt vettek. Bethlen István is «erős német gyalogot», azaz vértéseket kívánt zsoldba fogadni, Esterházy Miklós pedig II. Ferdinándnak «vasaslovasok» fogadását ajánlja. (Hadtört. Közl. 1:604).

De nemcsak a *roppan* ige, hanem főnévi származéka, a *roppanás* és az ugyanazon töről fakadt *ropogás* is rendszeresen használt kifejezője a sűrű tömegű vasas hadak előnyomulását és összeadását kísérő rettenetes zajnak: «A király is meg indita a gyalogokat . . . es nagy *roppanással* rohan(n)anac rendekben az ellenségre» (Heltai: Krón. 49). «Egy félmélföldnyire egymástul valónak, hogy ők mindkétfelől szembe állhatnának, seregüket szépen megállathatnának és nagy *roppanással* szembe ők víhatnának» (RMKT. 8:38). «Azonközbe Memnon hadát indítá, nagy haraggal görögökre zúditá, túl másfelől Achilles is indula, *roppogással* az két had szembe juta» (uo. 8:76). «Azonközben görög had is indula, *roppogással* trója felé tart vala» (uo. 8:82). A hadaknak ezt a robaját nem egyszer a zörgés szóval fejezik ki: «Az hadnagyok görög népet indíták, egy szép sereget ostromnak indíták, *rettentes zörgéssel* kiindíták, külön az leseket helyekre oszták» (RMKT. 8:82). «Az trombiták mindenütt zengnek vala, erős kapukat le bocsáták vala, *szörnyű zörgéssel* kiindultak vala» (uo. 8:87). «Az

¹⁾ Emlékezzünk eleinkről 7. és 88. l.

két tábor elegyedett vala, szörnyű zörgés, roppogás köztök vala» (uo. 93). «E rős fegyvereseket készítenek, nagy zörgéssel kapuhoz eredének» (uo. 90). A 'fegyveres' a szó XVI. századi értelmére szerint mindig nehéz fegyverzetű katonát jelentett, e mondatunk tehát egész világosan megmondja azt, amit most már egyébként is tudunk, hogy a 'ropogás', 'zörgés' valóban a nehéz fegyverzet robaja. Hogy milyen egetverő lehetett az egymáshoz ütdő fegyverek lármája, azt szinte hallhatóan érzékelteti Ilosvai, aki Nagy Sándor hadairól azt mondja, hogy «Dárius népével öszveérének, nagy *mendörgőképpen megütközének*» (uo. 4:95).

Fejtegetéseink eredményeit összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy a XVI. században az *egyberoppan*, *összeroppan* ige volt a hadak összecsapásának szokásos kifejezése; vonulások, menetelésük is nagy *roppanással*, *ropogással*, *zörgéssel* történt; ezek a hangutánzó szavak azért válhattak katonai kifejezésekké, mert a sűrű tömegbe rendezett nehéz fegyverzetű seregek mozgulatai, harcai rettentő robajjal mentek végbe. A *roppant* sereg tehát 'robogó, ropogó', amely sűrűsége következtében jár ilyen nagy zajjal; a zárt tömegekben álló vagy menetelő hadak szemlélete adta az akusztikai érzékterületre vonatkozó *roppant* szónak a 'sűrű' jelentést.

Ezek után most már világos, hogyan kell Balassa Bálint szavait értenünk: a végvári vitézeknek legkedvesebb szolgálata az volt, hogy mint «mortalék», vagy «előljáróban», «száguldóban» az ellenséget ingereljék, megtévesszék, megosszák, lesre csalják, míg a 'derék sereg' az ellenség előtt elfedezve közeledik, vagy valahol erdők mélyén, szoros utak mentén lesre várja az ellent. Száguldóba a vitézek legjavát küldték, akik nem sűrű csapatban, «roppant sereg»ben, hanem egyenként, egymástól néha igen távol nyargalták a sík mezőt.

Balassa versében a XVI. és XVII. század szokásos taktikai elrendezéséről van szó, amelyet más kifejezésekkel más íróink is gyakran emlegetnek; íme néhány példa régi magyar írókból: «*Előljáróban száguldót* bocsáta, az *derék sereg* utánna indula» (RMKT. 3:75). «Még az *derekát* ő nem látja vala, az *száguldóra* öklelni akara» (uo.) «*Előljárót* ötszáz huszárt bocsátának, aztán az *lovag fegyveresek* valának» (uo. 3:98). «*Előljárót* rablani bocsátának, *derék erő* az lesben maradának (uo. 8:202). «*Előljáróban* az lovasoknak javát, hatvan lovast eresztettem... Magam az körmendi lovassal *dandárban* maradtam» (Francsics Gáspár jelentése 1649-ből; I. Takáts Sándor: Emlékezzünk eleinkről 167). Ez idézetekben a *derék sereg*, a *lovag fegyveresek*, a *dandár* mind tömör alakulatok, «roppant seregek» voltak.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy a *roppant sereg* hajdan nem volt okvetlenül nagy sereg, de ha az volt, akkor az író külön kiemeli, amint példáinkban is látjuk, ilyen formán: *nagy roppant sereg*, ami nyelvtanilag, értelmére szerint egészen más, mint ha ma *roppant nagy sereg*-ről beszélünk; bár kétségtelen, hogy mivel

ez volt az ellenség felé vonuló, vagy már harcra kész hadnak a magja, a *roppant sereg* fogalmában már eredetileg is benne rejlik a viszonylagos nagyság képzete. De hogy a *roppant* mint katonai műszó még a XVII. század végén sem „nagy”-ot jelent, azt világosan bizonyítja Lisznai Kovács Pál Magyarok Krónikája c. művének (1692) következő helye: «*Igen igen nagy roppant táborok*» (150. l.).

Úgy látszik, a XVII. század első negyedében lép ki a *roppant* eredeti használatának köréből, de ekkor még nem éri el jelentésének mostani terjedelmét, mert a Nyelvtörténeti Szótár adataiból kitetszik, hogy a *roppant* a katonai használaton kívül csak városok, épületek jelzőjeként szerepel: «Az egész nagy *roppant városnak* Babylonianak mesterséges alkotmányát a ki akarja, meg láthatja» (GKat: Titk. 80). «Nagy *roppant épületek*» (Biró M.: Préd. 11.). «A nagy *roppant hajók* az ablakom előtt mentenek el» (Mik: TörL. 225). «*Roppant épületeket* eregettek isten tisztességére» (Fal: NU. 269). «Babilon városát *roppant épületek*, tornyok és kastélyok szépítették» (Moln.: JÉpül. 209). «Mit irjak a *roppant tikornyás városból*» (Orczy: KöltSz. 201). «Pozson nevededik, *Buda roppant* lészen» (uo. 206). Szavunknak a XVII. század második negyedében fellépő *roppantott* alakja ugyanilyen használatú: «*Roppantott* szép fényes *templomok*» (Pázm.: Luth V. 271, NySz.). «Nagy *roppantott várasnak* iriák lenni» (Lép: PTük. 3:38, 1:405).

A jelentésbővülésnek ez az útja a szemléletből könnyen érthető: hogyha egy ilyen nehéz, sűrű tömegű, szabályos négyszögben felállított hadnak csak a képére is rátekintünk, úgy tetszik, mintha szilárd épület, vagy az épületek egész sora állna előttünk, az «álló sereg» pedig mozdulatlanságával harc közben is ezt a benyomást tette. Mátyás király a Veronai Gábor egri püspökhöz intézett híres levelében meg is mondja, hogy a «fegyveresek» valószínűsége falat, erősséget alkotnak és inkább halomra ölelik magukat, de helyükről el nem mozdulnak²⁾. Kétségtelen, hogy a XIX. század közepén ezt a jelentést még elevenen érzi a magyar nyelvtudat, mert a szóhasználat tekintetében teljesen megbízható Czuczor-Fogarasi ezt mondja szavunkról: «A maga nemében igen nagy terjedelmű, nagyszerű, temérdek nagy. *Roppant város, ház, templom. Leginkább épületekről, vagy épületekből álló egésztől mondják*, szélesb. ért. más nagyságokról is... *Roppant erő, erőlködés. Roppant birodalom, hatalom. Roppant gyülekezet*» Az is érdekes, ami a használatnak ebből a megállapításából hiányzik: a *roppant nagy, roppant sok* kapcsolatot nyelvünk hetvenöt esztendővel ezelőtt még nem ismeri.

²⁾ «Armigeri apud nos muri loco habentur, qui nunquam se loco movent, etiamsi ad unum in sua statione trucidantur.... Clipei namque maiores ad invicem positi per circuitum formant effigiem castelli et parietes representant» (Mátyás Lev. 2:107, 1481-ből).

A MELLÉKNÉVI JELZŐ SZÓRENDJE.

Irta : Fokos Dávid.

— Második közlemény. —

IV. Már fent (38-39. l.) rámutattunk arra, hogy értelmezős szerkezeteknek csak azokat a kapcsolatokat tekinthetjük, amelyekben formailag mellérendelt alkotó elemekkel van dolgunk; ezek külön hangsúlyt kapnak és külön szólamot alkotnak (l. még Klemm MNy. 23 : 334). Viszont, ha a melléknév az őt közvetlenül megelőző főnévvel szinte összetélt alkot, amely csak a végén veszi fel a ragokat, hátravetett melléknévi jelzővel állunk szemben. Ez az utóbbi nem is származtatható az értelmezős kapcsolatból. Hiszen ez azt a fejlődést tételezné fel, hogy az értelmező először is elvesztette a maga külön hangsúlyát és beleolvadt az értelmezett főnév szólamába, másodszor pedig a ragtalan *asszony* 'jó' féle kifejezések állandósulása után ragos alakokban is *asszony jót* kapcsolatok keletkeztek. Ha elfogadjuk is azt, hogy az értelmező bizonyos esetekben elveszíthette eredeti külön hangsúlyát, ez a jelenség nem lehetett oly általános, hogy a mn. jelző hátravetését eredményezte volna és így alapot szolgáltatott volna az *asszony jót* féle szerkezetek keletkezésére. Hiszen éppen ellenkezőleg azt látjuk, hogy az igazi értelmező mind a mai napig megtartotta különállását és formai mellérendeltségét, azaz nem *asszony jót*, hanem *asszonyt, jót* az általánosan használt alakja az értelmezős szerkezetnek. A hátravetett mn. jelző tehát nem is fejlődhetett az értelmezőből.

Van azonban a jelzős szerkezetek körében még egy jelenség, amely közel áll a mn. jelzőnek itt tárgyalt szórendjéhez, nevezetesen a birtokos jelzőnek a hátratétele. Tudjuk, hogy az a szabály, hogy a jelző megelőzi jelzett szavát, a birtokos jelzőre is áll (*apám háza*); és mégis, itt még gyakoribb a birtokos jelzőnek a hátratétele. Pl. a kezdetiben *e résznek* így szól; ez rövid summáját *az bűnöknek* tarts mindenkor eszedbe; csak vagy felét vitték el *az ílisnek*; E' mellett szemérmét *a' Szűz Diánának*, Életét, erkölcsét *szerzetes Vestának*, Magaviselését *gyors Athalantának*, Szép keze munkáját *elmés Arachnének* (Gyöngy. Kemény János I. 1. 16.); Azon vala első gondgya *elméjének*, Mi uttyát találja *dolga kezdésének*, Nem kis öröme azomban *szívének* Érkezik levele *Veseléninek* (uo. I 2. 71) (vö. Simonyi 166. s kk.¹) | zürj. *mužikjes munin jage babajeslen* 'az asszonyok férjei elmentek az erdőbe' FgrF. 19:175 (tkp. 'a férjeik elmentek az erdőbe az asszonyoknak') | votj. *šedě so pallanpal keturdeskž jul to šez len kot* 'észreveszi, hogy bal oldala a társának nedves' Wichm. Aik. 19:119 | mordv. *avazo kuloš tejterneňt* 'anyja meghalt a leánykának' Paas. Aik. 12:80 | finn: *suuhun suen*

¹ Érdekes és talán nem is véletlen, hogy a fent idézett kifejezés: *ez paripa kéknek* ép ilyen összefüggésben, rímben szerepel. Az egész versszak így hangzik: „Ha hallottad hírét amaz Rabló Béknek, Ki rontó meny köve vala sok vidéknek, Bars, Nyitra Vármegye, s'- Verebéli széknek, A' vólt néha Ura ez paripa kéknek.“

ulvovaisen 'az üvöltő farkas szájába' Toim. 28:82, 131; *tässä asuu Syöjätär, maammo niiden käärmeiden, kut tapoimme* 'itt lakik S., anyja azoknak a kígyóknak, amelyeket megöltünk' Satuja² 2:11 (vö. Beke KSz. 15:313; l. még Setälä Laus.¹¹ 140). || Ugyanígy a törökségben is; pl. szag. *sirajin körzöm pu qıstın* 'als ich des Mädchens Gesicht ansah' Radl. Pr. 2:188; *tijnmni mänin sala-pär!* 'lass meine Seele frei' 138 | csuv. *sükker küžə vat šinnən sävəndaχ ūžəlzā kājne* 'a vak szeme az öreg embernek itt (nyomban) megnyílott' Mész. 2:362.

Bár Simonyi (id. h.) a birtokos szerkezet e megfordított szórendjében idegen hatást lát, itt kétségtelenül eredeti fejlődéssel van dolgunk. A birtokos jelző hátrátételének ugyanaz lehet a magyarázata, mint a mn. jelző hátravetésének. Itt t. i. egy igen elterjedt nyelvi jelenséggel állunk szemben: az ú. n. uralkodó (domináns) képzetnek (l. Wundt, Die Sprache 2:259, 262, 350) az előbbrevitelével. A domináló képzet („diejenige Wortvorstellung des Satzes, die beim Sprechen desselben im Blickpunkt der Aufmerksamkeit steht“ 262) előbbre, hangsúlyosabb helyre kerül; így a birtokos jelzős szerkezetben előre kerül a birtok, viszont a birtokost „mint már említett és ismertet“ (Simonyi 166) kevésbé hangsúlyozzuk, csak utólag hozzáfűgesztjük. Az uralkodó, kiemelkedő képzetnek ez az előbbrevitele, amely más nyelvekben is gyakori (vö. ném. *ein Eichenkranz*, ewig jung belaubt, *den* setzt die Nachwelt ihm aufs Haupt (Goethe); und *die Treue*, sie ist doch kein leerer Wahn (Schiller); gör. ἐξεῖνος δὲ οὐ δῶσω αὐτῷ οὐδέν; l. Paul Prinzipien⁴ 285; vö. még pl. héb. *tōv 'ājin hū' jəvōrāk* 'az irgalmas szemű ember, [az] megáldatik' Példabesz. 22:9; l. Brockelmann Grundr. 2:103 s. kk., 222, 439),² nemcsak a birtokos szerkezetekben figyelhető meg. Ezt látjuk a következő kapcsolatokban is, amelyeket Simonyi értelmezős szerkezeteknek fog fel (és valóban, közel is állnak ezekhez): *a lovat* is azt ütik, aki legjobban húz; *török* három ezer elveszté életét; *debreceni kerek erdő*, vagyon abban *szarvas* kettő; *gabonát* 12 köblöt adnak; van a nagy alföldön *csárda* sok; *madarat* nem egyet, százat is meglőnek; terem rajta *piros alma* savanyú (Nyr. 11:228); *hó* esett nagy (Esztergom). (l. Simonyi 117-8, 124-5, 134-5, Lehr Toldi 205; l. még Alföldy Nyr. 38:90, Kertész FgrF. 17:74, Fokos Nyr. 60:46, 133-4). Egészen hasonló kifejezések a rokon nyelvek köréből: vog. *pērnä-ke jāməs pērnä ti pinnuwəmən* '(ami) keresztvetést (illet), jó keresztet veténk mi' Munk. 4:65 | osztj. *īma tu-kemna sēmet noχ fogatāi* 'jetzt wurden die Augen der Alten ausgewaschen' Patk. 2:130 (tkp. 'az asszony — ekkor mosatott meg a szeme'); *nē-matti orten tur-χari vosti χul lu ant χāχrital* 'egyik fejedelemhősöd se, torok köszörülő zöld turhát ő nem köhög föl' Pápay 162 | votj. *mon tīnīd šin pono kīk* 'én neked szemet csinálók kettőt' Wichm.

² A kérdéshez l. még Paul Prinzipien⁴ 124, 284. — L. még pl. NyK. 13:213, 21:300, KSz. 18:131 stb.

Aik. 19:132 | zürj. (Prup) *j o ś - b e ž e s kujimes ješli vijan* 'gyíkot hármat ha megölsz'; *vi ž l a - p i ž a n kujimes vajis* 'vizslak ölyköt szült hármat'; *t e v a r i š j a s e s stavse šojis* 'társait mind(nyájukat) megette'. || A török nyelvekben is; pl. ötör. Orkh. *ä r i n - q o p ö l ü r m i š* 'il tua beaucoup de leurs hommes' Thoms. I N 1 | tel. *p a l i q köp alip kaldi* 'halat sokat hozott' Radl. Pr. 1:111 | mis. *s u d a b a l â k k u p b u l â r* 'a vízben hal sok van' Paas. Aik. 19, 2:48 | csuv. *p ô l â t i d e r - t e l - i l d e m x o b e l l e* 'halat fogjatok — mondja — aranypikkelyeset' Mész. 2:340; *š i r a t š i r a t, x ö r t o b e m a š l â j e x x i n e* 'keres, keres, leányt nem tud találni szépet' uo. 244.

Igen jellemzők a személyes névmással kapcsolatos idetartozó szerkezetek: votj. *t i e š j o s m e n o ü j - k â a d d ž e* 'ha benneteket, társaim, nem látalak' Munk. Népk. 297 (tkp. 'ti, társaimat'); *t i t u g a n â n i m t o d â m - b e r â . . . k i m â š o t s a l* 'miután veletek atyámfiaim megismerkedtem, . . . kezemet adnám' 296 (tkp. 'ti, atyámfiaival'); *t o n a n a k a j l i š t i ü s j o s t â k a y a z - v e l j o s â ü š k e t e s a l* 'neked anyuskának vonásaid papírra vetetném' 289 ('te, anyámnak vonásaidat'). Hasonlóan a törökök ségben is: mis. *m i n j e r l i m â n s â s d u s l a r n i s a y â n y a n y a* 'ich singe, weil ich mich nach euch sehne, o Freunde' Paas. Aik. 19, 2:44 (tkp. 'ti, barátaimat'); és már az ötörökben is: *s i z b â l i m â . . . s i z i m â a l t m i š j a š i m d a [a d i r i l t i m]* 'von euch, meinem Bäl, . . . von euch, den Meinen, (habe ich mich) im 60. Jahre (getrennt)' Radl. UjTa 1; *s i z, â l i m â* 'von euch, meinem Volke' MM II 1; *s i z i m o y l i m q a b ü k m â d i m* 'bei euch, meinen Söhnen, konnte ich nicht verweilen' UTsch I 2.

De ha az uralkodó képzetnek ez a kiemelése, a hangsúlyos helyre való előbbrevitele lehetséges a birtokos jelzőnél, és különösen a névmásoknál és a számneveknél gyakori, akkor lehetségesnek kell tartanunk, hogy olyan kapcsolatokban is, mint amilyen pl. a votj. *M a r i a m o t o r l e n k u a r a j e z v i m e m*, 'a szép Máriának hangja volt', hasonló jelenséggel van dolgunk. Ezt a mondatot tehát így is értelmezhetjük: 'Mária (ami Máriát illeti), (annak a) szépnek a hangja volt'; az *O d o k l a m o t o r e z a d d ž i m* jelentése 'Avdotya, — azt a szépet láttuk', a cser. *S a p a j m a l ô r â m p u e n a* jelentése pedig 'S (ami S.-t illeti), (azt a) daliásat odaadjuk'.

Az itt tárgyalt szerkezetek tehát olyan kapcsolatoknak foghatóak fel, amelyekben az uralkodó képzet, a jelzett szó, a hangsúlyos első helyre került, viszont a kevésbé fontos (logikai szempontból fölösleges, csak díszítő, nem pedig megszorító, megkülönböztető) mn. jelző ered. a rákövetkező szólamban követte. A mondatbeli viszonyt nem a mondatból kiemelt részen, hanem a mondatnak továbbra is szerves részén jelölték meg, vagyis a melléknév vette fel a ragokat. Idővel ez a mn. a közvetlenül előtte álló főnévvel egy szólamba olvadhatott és ilyen kapcsolatokból (de — ismételjük — nem a rendes értelmezős szerkezetekből) azután valóságos hátravetett jelző fejlődhetett.

Lehetséges azonban a mn. jelző hátravetelésének egy másik magyarázata is, amelyet az alábbiakban fejtünk ki.

V. Tudjuk, hogy a fgr. nyelvcsaládnak egyik jellemző saját-sága az, hogy „a főnevet valóságos melléknévi értékkel tulajdonság-jelzőül alkalmazza“ (Kertész id. m. 3 s kk. gazdag fgr. példatárral; l. még Simonyi id. m. 32 s kk., Nyr. 48:51, Sebestyén NyK. 44:135 s kk., Gombocz Syntaxis 2:56). Ugyanazt mondhatjuk a török nyelvekről is.

Így jelzőileg használatosak: a) az anyagnevek: pl. kőszent; vagyon egy ezüst két fele nyiló piksisem || ótör. Orkh. *tāmir-qapyr* 'la Porte de Fer' Thoms. I E 2; alt. *aγiš sōnbila* 'mit einem hölzernen Pfeile' Radl. Pr. 1:20; csuv. *īldem köbēr* 'arany híd', *kōmāl k.* 'ezüst híd', *jās k* 'sárgaréz h.', *toχlan k.* 'ólom híd' stb. Mész. 1:319, 320; jak. *tās džiā* 'ein Haus von Stein' Böhtl. Gr. 326; — b) a mértékjelölő főnevek: pl. egy csöpp méz, három pohár piros ó bor || szag. *qırq put qum* '40 Pfund Sand' Radl. Pr. 2:42; csuv. *ikə pāt šānāχ* 'két pud liszt' Ašm. Mondattan 15; jak. *ūs kōs siri* 'eine Strecke Weges von drei Kōs' Böhtl. 339; — c) a nemet jelölő főnevek: pl. fiú-gyermek, leány-gyermek, nőstény-oroszlán || ótör. Orkh. *bāglik ury-oγly(n) qul-boldy, silik qyz-oγlyn küñ boldy* 'les fils des nobles devinrent esclaves, leurs pures filles devinrent ses serves' Thoms. I E 7; baskir: *āta urdāk* 'hím kacsá', *āna u.* 'tojó kacsá' Pröhle KSz. 4:202; miser: *ir bala* 'fiú', *kās bala* 'leány' (tkp. 'fiú-gyermek', 'leány-gy.') Paas. Aik. 19, 2:35, 18; jak. *ār kisiäχä* 'der Manns-person (dem Mann-Menschen)', *džaxtar kisiäχä* 'dem Frauenzimmer (dem Weib-Menschen)' Böhtl. 337; — d) a jelzettnek állapotát, korát, szerepét, foglalkozását jelölő főnevek (e kapcsolatok nagy része már valóságos összetétel): pl. gyermek leány, halász legény, bíró uram || ótör. *qulim küñim budunıy* 'das Volk, das meine Sklaven u. Sklavinnen war' Ramst. Aik. 30, 3:17; alt. *ajig qainızi kalgän, ajig anazi k.* 'der Schwiegervater Bär (medve apósa) war gekommen, die Bärinmutter (medve anyja) war gekommen' Pr. 1:262; tel. *pir it qarındaş par* 'einen Bruder Hund habe ich' 106; kirg. *aiγır kisi* 'ein wollüstiger Mensch' ('csődör-ember') Wb. 1:15; csuv. *vūrę xorolā* 'a tolvaj őrt' Mész. 2:444, *χenā-χēr* 'vendég-leány' 49. — e) Sőt a tulajdon-név is valóságos jelző és ezen alapszik a tulajdonneveknek az a nyelvünkre jellemző sorrendje is, hogy a vezetéknev megelőzi a személynévet; pl. Mátyás király, István öcsém, Borsod vármegye — Mihályfya Isthwan, Arany János || ótör. Orkh. *Elteriş qayanıy* 'E. kagan' Thoms. I E 11, Turc. 35; alt. *Qulum Qara sināzibilä Qara Tas anazibila alıp saldıım* 'seine Schwester K. K., seine Mutter K. T. habe ich geheiratet' Pr. 1:270; szag. *Kizikäi alıptıñ qızı, Altın Čüstük abaquaidı* 'des K., des Helden Tochter, das herrliche Weib A. Tsch.' 2:19; balkár: *Aliulu Ali* 'Ali fia Ali' Pröhle KSz. 15:199; csuv. *pēdər vęrę* 'a Péter tolvaj' Mész. 2:414 stb.

Mármost a gyakori jelzői használat következtében a főnév kiszakadhat a főnévi kategóriából, egészen elveszítheti eredeti főnévi

természetét és megtörténhetik, hogy valóságos melléknévvé válik. Számos melléknévünk a nyelvtörténet tanúsága szerint eredetileg főnév volt; így pl. *ravasz* (ered. 'róka'), *fiatal* (ered. 'junger Baum, neuer Stamm'), *jámbor* (ered. 'homo bonus, vir probus'), *hős* (ered. 'iuvenis; heros; futurus sponsus, procus'; a rokon nyelvekben is főnév; l. Toivonen FUF. 19:142), *dús* (ered. 'Doge; senator...') stb. (L. Simonyi Nyr. 4:106, A jelzők 33, Szilasi Nyr. 33:486, Kertész 12, Gombocz Synt. 2:58). Hasonlót látunk pl. a finnben is (pl. *mainio* 'hír' → 'híres' Rapola FUF. 21 Anz. 56; *leski* 'özvegy (fn.)': *leskeen akkaan* 'az özvegyasszonyhoz' Sebestyén 138; *nälkä* 'éhség': *nälkä repo* 'egy éhes róka' uo. 139; *riepu* 'rongy': *äijä-riepu* 'szegény öreg', *raiska* 'aprólék, hulladék': *tyttö-r.* 'szegény leány' Szinnyei. Vö. még Setälä Laus.¹¹ 31, Kannisto id. m. 45, Sebestyén 124) és megvan ez a fejlődés a törökségben is (pl. *küç* 'erő' → 'erős'; sör: *küüzü köp, tädir, küs kižizü, tädir* 'deine Kraft ist gross, du bist ein starker Mann' Pr. 1:316; *alip* 'hős, Held' → 'hősies').

Természetesen az ellenkező irányú fejlődés, amely általános nyelvi jelenségnek mondható, a melléknévnek főnévvé válása is gyakori (pl. *jó* 'bonus' → 'salus, commodum; bonum' l. pl. Szilasi Nyr. 33:482; votj. *ar šekit, arliš šekitse pi todor* 'das Jahr ist schwer, die Schwere des Jahres fühlte der Bursch wohl' Wichm. Aik. 11:48 | miser: *jäs maturlar* 'die jungen Schönen' Paas. Aik. 19, 2:47; csuv. *purdi mugünē pəlməšə* 'a balta tompa (voltát) nem tudják' Mész. 2:104).

A főnévnek fentebb tárgyalt melléknévi használata oly sokféle és oly gyakori, hogy bizvást állíthatjuk, hogy legalább is minden konkrét jelentésű főnév jelzőileg is alkalmazható. Ez azonban más szóval azt is jelenti, hogy sok kapcsolatban, amelyben főnévi jelző szerepel, ugyanúgy a jelzett szó is előfordulhat jelzőül és megtörténhetik, hogy a főnévi jelző és a jelzett főnév szerepet is cserélhet. A szerepek cseréje természetesen sokszor lényeges jelentésbeli különbségre vezet; így pl. más a *barátasszony* 'apáca' és más az *asszonybarát* 'barátnő'. De akárhányszor a kétféle szerkezet között csak az lesz a különbség, hogy a képzet mely jegyét tartjuk kiemelendőnek, vagyis a jelzős szerkezet melyik alkotó elemét akarjuk hangsúlyozni és a hangsúlyos helyre tenni. Így csak árnyalati különbség van a *gyermekleány* ('leány, aki még gyermek') és a *leánygyermek* ('gyermek, aki leány') között; a *barát-asszony* 'apáca' mellett van *asszony pap* is (NySz.); a NySz.-ban olvasunk *cserfa fiatalról, barack fiatalról, fűz fiatalról* (1:848, 175) és *fiatal fáról* (1:847); beszélhetünk az *ördög vendégről* (NySz. 3:1055) és a *vendég királyfőről, gyermek-lőről és ló-fiőről* ('lófiú vagyis csikó'; Csűry MNy. 25:14, Mészöly NNy. 1:210); alig van különbség *kecske-bak* és *bak-kecske* között. Szólhatunk *János kovácsról* (melyik kovács? — János) és a *kovács Jánosról* (melyik János? — a kovács). Az utóbbi kapcsolatból fejlődtek, mint tudjuk, a *Kovács János* féle nevek, de éppen ezek a személynevek mutatják, hogy

régebben általánosan *kovács János*ról, *szakács Bálint*ról, *az madarász Ferenc*ről beszélhettek (és valóban így emlegették őket) olyankor is, mikor ma — ha a mesterségnév még nem vezetéknév — *Bálint szakács*ról, *János kovács*ról beszélünk (l. Kertész 41). Ilyen használatnak vehetjük a *Geyssa herczek* (ÉrdyK.) és *Zrinyi gróf* kapcsolatok szabályos sorrendje mellett a szintén igen régi *gróf Miklós*, *gróf Katalin asszony* sorrendet (vö. Simonyi 41-3) stb. Arany János is nagy költőtársát, kedves *Sándor barát*-ját „kedves *pajtásom Sándor*“-nak szólította levelében.³

A rokon nyelvekben is akárhányszor kimutatható az efajta jelzős szerkezetekben a két főnév szerepcseréje. Az osztjában pl. *ázəm-igi* 'apám-ur[am]' Pápay FgrF. 15:163, *àngəm-imi* 'anyám-asszony' uo. 115 mellett van *χàn-ázəm*, *tōiəm-ázəm* 'fejedelem-atyám, isten-atyám' 102 és *naj-anken* 'asszonyanyád' ONGy. 183 | a vogulban van egyfelől *upä χum* 'ipa ura' Munk. 1:121, *āsəm χum* 'apám uram' 4:47, 3:153, *šānim ēkwä* 'anyám asszony' 2:273, *opi nāj* 'nénédasszony' 3:204, másfelől viszont *nāj-šānin* 'asszony-anyád' 2:134, *nāj āyi* 'úrnő-leány' 4:152, *jāni χum āšä* 'öreg ember atyja', *jāni nē šānā* 'öreg nő anyja' 4:75 (vö. Kertész 33, Szilasi NyK. 26:158) | votj. *adami urom* 'ember barátom' Wichm. Aik. 19:52 és *urom-nijwiz* 'barátnője' 74 | cser. Ramst. *ozógofi* 'der Kater' ('hím-macska') és *kombozä* 'der Gänserich' ('lúd-hím'); *äβä yesä* 'die Ziege' ('anyakecske') és *kombäβä* 'die Gansmutter' | finn: *Matti pastoria* 'Mátyás papot' és *Paimen Jussi* 'Pásztor Jancsi', *Jänis Jussi* 'Nyúl Jancsi' Sebestyén 141, 144; *isäntä-suutari* 'a házigazda-varga' és *seppo veikkosen* 'kovács-barátocskám' 138; a *kolme tynnyriä ruista* 'három tonna rozst' féle kifejezések mellett van *ruistynnyri* 'rozst-tonna' is (Sebestyén 153, 157; a zürjénben is *vina-grapin* 'palack pálinka', a lappban is *tärve-tuđno* 'egy hordó szurok' UF. 3:105). || A törökségben is: ótör. Orkh. *Elteriš qarqanij* 'E. kagan' Thoms. I E 11 és *inim kül-tigin birlä* 'avec mon frère cadet K.-t.' I E 26 | tel. *pir it qarındaš* 'ein Bruder Hund' ('egy kutya-testvér') Radl. Pr. 1:106 és *māniņ aγam it* 'Bruder Hund' ('bátyám-kutya') 111 | szag. *iki qusqun pala* 'die beiden jungen Raben' 2:193 és *iki pala qusqun* 'zwei junge Raben' uo. | oszm. *Osman paša* 'Oszmán pasa' Kúnos OTNGy. 2:351 és *kež Eminem* 'lány Eminém', *kež Emine* 'lány E' 313 | csuv. *pēdər vεrε* 'a Péter tolvaj' Mész. 2:414 és *vūrε χorolā* 'a tolvaj őri' 444.

Nem ritka az az eset sem, hogy ami az egyik nyelvben jelző, az egy másik nyelv megfelelő szólásában jelzett szó; pl. a magy. *leánygazda* a vogulban *kušej-āyi* Munk. 4:41 (tkp. 'gazda-leány'); a m. *leánypajtás* a lappban *radna näita* Hal. 6:77; a m. *király*-

³ Rendkívül érdekes, amit a jelző és a jelzett szó szerepcseréjéről Paul mond: „Es ist nun zweifellos, dass jetzt in *Karl Müller, Max Östreicher, Paul Mendelssohn* etc. der Vorname das Bestimmende, der Familienname das Bestimmte ist; aber ebenso zweifellos, dass das Verhältnis anfangs umgekehrt war. Es hat also eine Gliederungsverschiebung stattgefunden . . .“ (Prinzipien⁴ 289).

uram, *király-apámnak* megfelelő kapcsolatok az osztjákban is *ort-akijem* 'fejedelemlhős bácsikám', *ort-imem* 'fejedelemasszonyom' Pápay 36, *ḡān-āzēm* 'fejedelem-atyám' FgrF. 15:102, a mordvinban *paru bojar tetätiñ* 'deinem Vater, dem angesehenen Herrn' Paas. Aik. 9:78, de már a törökségben ilyen kifejezéseket találunk: ötör. Orkh. *äčim-qayan* 'mon oncle le kagan' Thoms. I N 3, I E 17, *aqanīm qayanqa* 'à mon père le kagan' Il S 14, *ögām qatunıy* 'ma mère la katoun' I E 25 (l. Inscriptions 196); az asszonypadisah a csuvasban is *majrā patša* Mész. 2:307, a *leány-király* meg (Reg.) *hir patša* Bud. NyK. 2:67, de már az alt. *qān qis* 'der Mädchenfürst' Radl. Pr. 1:176 az ellenkező szórendet mutatja. Az *anyaföld* az oszmánliban is *aṇa jer* Vamb. Altosm. 32, de a votjákban *mužiem-mumı* Wichm. Aik. 11:124, Wasiljev Toim. 18:5 és a cseremiszbén *mlandə-aṣa* 'föld-anya' Porkka 20. A cser. Ramst. *kombäṣä* 'die Gansmutter', a tör. (mis.) *kas-ana* 'Gänseweibchen' Paas. 58 mellett a tel. törökben *ada qas* 'der Gänsevater' ('apalúd') van (Pr. 1:182).

VI. A most tárgyalt jelenségek alapján már nem lesz nehéz a hátravetett mn. jelző kérdését most már ebből a szempontból is megfelelő világításba helyezni. Egyfelől t. i. egymás mellett éltek a *János kovács* és a *kovács János* féle szerkezetek, másfelől a jelzőileg használt főnév igazi melléknévvé válhatott, a melléknevet viszont főnévileg is alkalmazhatták; így azután megvolt a lehetősége annak, hogy olyan kifejezéspárok keletkezzenek, mint *cserfa fiatal* és *fiatal cserfa*; *vendég vitéz* és *vitéz vendég* (NySz. 3:1055); *János vitéz* és *vitéz János*; *Góliát óriás* és *óriás Góliát* (Ő, aki a *pásztor Dávid* kezével sujtotta le az *óriás Góliátot* Kossuth lev; l. Simonyi 119); *fogoly keresztyén* (NySz. 1:877) és *keresztyén fogoly*; *pap iambor* (VirgK.), *ez nagy zent iambor*, *egy zerzetes yambor* (Érdy K.) és *iambor ember* (uo.); *az romay dwsok* (uo.), *few dwsok* (Érsk.), *Mathé duzs* (Heltai) és *dwz polgár* (Érdy K.); *kölyök-kutya* és *kutya-kölyök*; *koldūs nyomorék* és *nyomorék koldūs* (NySz. 2:334); *vak szegény* és *szegény vak* | cser. *patēr saltak* 'ein tapferer Soldat' Ramst. Toim. 17:97 és *Aləm batēr* 'A. der Starke' Gen. Aik. 7:17 (ered. 'A. hős'); vö. *kiñer-γut patēr* 'der ellenlange Starke' uo. 12 és 'ein starkes ellenlanges Männchen' uo. 12, 13. E szerkezetekben a két szó sorrendje aszerint váltakozott, hogy a képzet melyik elemét akarták kiemelni, melyik jegyét tekintették ismertnek és melyiket ismeretlennek s ezért hangsúlyozandónak, azaz a szólam hangsúlyos helyére teendőnek. Idővel a gyakori jelzői használat következtében egyes főneveket már mellékneveknek érezték és akkor ezeket a szerkezeteket, amelyeket a közös hangsúly szoros egységgé fűzött egybe, a nyelvérték olyan kapcsolatnak fogta fel, amelyekben a mn. jelző a jelzett főnevet követi: 'cserfa új', 'szerzetes vallásos', 'pap vallásos' stb. Így magyarázhatók a rokon nyelvek megfelelő szerkezetei is; itt is a hátravetett jelző eredetileg főnév volt, amelyből idővel melléknév vált. E szerkezetek analógiájára azután már eredeti mellékneveket is alkalmazhattak ily kapcsolat-

ban és a szerzetes jámbor, cserfa fiatal mintájára mondhatták ezt is: *anyám édes*. A finn *isä vanhansa* 'öreg atyját' (Sebestyén 120) alig különbözik az *isäntä-ukko* 'a gazda-öreg' 138 vagy az oszjtj. *äzäm-igi* 'apám-uram' Pápay FgrF. 15:163 (tkp. 'apám-öreg') kapcsolattól. A finn *miesvainaataan* 'boldogult férjét' (Sebestyén 119) ugyanolyan kifejezés, mint a zürj. *Matvei pokonik* 'a boldogult Mátyás' (N'obdinsa Vittor: *Inaštem lov* 46; < or. покойникъ 'a halott'). Igen tanulságos példa a következő votják mondat: *Estek šogollen sinmiz Odokta motor palä beriktem* 'Nyalka Eszteknek (tkp. 'E legénynek') szeme szép Avdotya felé van fordítva' Munk. NyK. 17:286; itt az *Estek šogol* második tagja főnév, de már az *O. motor*-ban hátravetett mn. jelző van. Az oszjtják (Paas.-Donner) *paχ-malä* 'kis fiú', *ewä-malä* 'kis leány' hátravetett mn. jelzővel szinte ugyanolyan szerkezet, mint a votj. (Munk.) *pi-nunij* 'fiúgyermek', *nyl-nunij* 'leánygyermek', vagy a tör. (mis.) (Paas.) *ir-bala* 'fiúgyermek', *käs-bala* 'leánygyermek', amelyeknek második tagja főnév. — L. még Szilasi NyK. 26:148.

De ha a régibb szerkezetek mellett, amelyekben a második tag főnév volt, idővel keletkezhetek is újabb kapcsolatok, amelyeknek második tagja már kezdettől fogva melléknév volt, viszont nem is válhatott szokásossá és még kevésbé általánossá ez a szórend, mert ellentétben állott a szórendnek megszokott, általános szabályával. A hátravetett mn. jelző használata tehát szűk körre szorítkozott és nem fejlődött tovább. A kétféle szerkezet, a rendes és a fordított szórenddel szereplő mn. jelző, — mint már említettük — abban különbözött egymástól, amiben a *leánygyermek* és a *gyermekleány*-féle főnévi kapcsolatok tértek el egymástól. Az új jegyet hozzákapcsoló, megszorító, megkülönböztető mn. jelző a hangsúlyos helyre, a hangsúlytalan, mert új jegyet nem tartalmazó mn. jelző a hangsúlytalan helyre került. Jellemző egyébként, hogy a mn. jelző ú. n. fordított szórendje abban a fgr. nyelvben terjedhetett el leginkább, amely a melléknév használatában már egy másik sarkalatos pontban is eltávolodott az ősi urál-alt. nyelvhasználatától; a finn nyelvben, amely a mn. jelzőt főnévével egyezteteti, találjuk a hátravetett mn. jelzőnek aránylag szélesebb körű használatát is.

VII. Fejtegetéseink eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

Az urál-alt. nyelvekben a mn. jelző megelőzi jelzett főnevét. Sok esetben csak látszólag van eltérés ez ősi szórendtől; így olyan kapcsolatokban, amelyekben a főnév az utána következő melléknévnek tkp. alanya, továbbá a tkp. értelmezős szerkezetekben. De számos kapcsolatban kétségtelenül hátravetett melléknévi jelzővel van dolgunk. Ez a feltűnő szórend semmi esetre sem magyarázható egy eredetibb „szabad” szórend felvételével, sem pedig talán egy még az urál-alt. korból származó eredeti vagy éppen a másiknál eredetibb szórend feltevésével. A hátravetett mn. jelző szórendje a hangsúly kérdésével függ össze. Az *édes anyám*-ban

megszorító, megkülönböztető, hangsúlyos jelző van (ellentéte: *mostoha anya*), az *anyám édes*-ben pedig logikai szempontból fölösleges, hangsúlytalan díszítő jelzővel van dolgunk. A hátravetett mn. jelző fejlődését kétféle módon képzelhetjük el. Vagy — tisztán pszichológiai alapon — az történt, hogy a jelzett szó, mint hangsúlyozott uralkodó képzet a melléknévi szólam elé került és a hangsúlytalanná vált melléknevet a maga szólamába olvasztotta bele, vagy pedig — nyelvtörténeti alapon — egy jellemző urál-alt. nyelvsajátság alapján kell a fejlődés menetét elképzelnünk. Az urál-alt. nyelvekben t. i. a főnév igen sűrűn tulajdonságjelzőül is használatos és így gyakran valóságos melléknévvé vált; mármost számos kapcsolatban a melléknévvé vált főnevet nem jelzett szónak, hanem új szerepének megfelelőbben a megelőző főnév mn. jelzőjének érezték és ezeknek a kapcsolatoknak a mintájára fejlődött az egyes nyelvekben — de többnyire csak szórványosan — a főnevet követő mn. jelző használata. Az első magyarázat mellett szól talán az az idg. nyelvekben észlelhető, bizonyos tekintetben hasonló jelenség, hogy eredetileg ott is hangsúlyos volt a főnevet megelőző mn. jelző (Brugmann KVglGr. 686), de „sicher ist aber das Attribut in uridg. Zeit oft auch schon nachgestellt worden, wenn das Substantivum den Nachdruck hatte“ (uo. 685; l. még Wundt 2:352), a második magyarázatot pedig az teszi valószínűvé, hogy az eszerint feltételezett fejlődés nyelvtörténetileg szinte lépésről lépésre nyomon követhető.

A MAGYAR KÁRTYÁRÓL.*

Irta : Zolnay Vilmos.

Magyarországon manapság háromféle kártya használatos, az 52 lapos francia kártya, a 42 lapos tarokk és a 32 lapos magyar kártya, mely utóbbit kártyagyártóink svájci kártyának nevezik. Ez a 32 levelű ördög bibliája se nem magyar, se nem svájci, de még csak német sem, mint azt annyian állítják, hanem csak Németországon át hozzánk jött ősrégi kártyaalaknak hosszú átalakulási folyamatokon átesett formája.

A mai 32 levelű kártya első magyarországi alakja 52 levelű volt. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őrzik egy 1570-ből való lenyomatát ennek az 52 levelű kártyának. De ez sem a legrégebb, mert ezen is már láthatók a kártya szokásos fejlődési jelenségei. Amíg ugyanis az 52 levelű kártyában a rangsor 1, 2, 3....10, alsó, felső, király, addig ennél a kártyánál már 2-sel kezdődik a sor és a király után következő, mint legmagasabb értékű lappal az ásszal — melyet itt az 1-es helyettesít — végződik, éppen úgy, mint a mai francia kártyánál. Hogy ennél a kártyánál az egyes az ászt helyettesíti, bizonyítja az említett kártyaképen

*) Koháry Istvánnak 1683-ban írt: «A MeggyVkerezet rabságos bánatnak keserVes bVsVLással eLterleDet ágaIn klnött fVzfa Versek» című írása nyomán.

látható nyomtatási sorrend. Ott ugyanis egy lapon vannak nyomtatva az alsók, felsők, királyok és mint utolsók az egyesek.

Még nem is olyan régen — legalább is a kártya történetét tekintve nem is olyan régen — divatban volt egy játék, melynél a legnagyobb ütőértéke a királynak volt. Ez volt a «királyosdi» játék, hol az ász ismeretlen fogalom volt. Idővel egy újabb játékban, a preferánszban, v. ahogy nálunk nevezték, a «felsős»-ben, a felső veszi át a királynak ezt a mindenütt hatalmát. A ma játszott játékok egyikében, az «alsós»-nál, pedig már rangvesztett a felső és ott trónol mint legfőbb lap az alsó. Amint az egyes játékokban változik a kártyalapok uralma, úgy változik az egyes lapok rangsorbeli helye is. Az említett 1570-beli kártya már változott alakja az eredetinek, de a változás nem áll meg itt. Az ásznak előlépett egyes elveszti hatalmát és a rangsorban utána jövő kettes kerül fel helyére. Ez a kettes tartja uralmát ma is, de valószínűleg csak azért, mert a hármas és a többi a hatosig végkép eltűnt. A mai kártya ászán még ma is ott a kettesre emlékeztető két szem. Az 1-es úgy válhatott legjobb kártyává, hogy játékosaink visszaemlékezve az évszázadokig játszott kockajátékokra — lévén a kockánál a legrosszabb dobás a két pont — nem tudtak mit kezdeni az egyessel, azt hitték, hogy a legrosszabb lap a kettes. Így azután feltették az egyest legjobbnak.

A magyar kártya átalakulásának következő lépése volt a hármas, négyes és ötös elmaradása. Ekkor — az ász helyére lépett volt már a kettes — egy játszma 36 lapból állott. A hatosnak mint legkisebb lapnak mivoltára céloznak az abból a korból maradt közmondásaink is, pl. az «olyan, mint a kártya közt a hatszem» és hasonlóak.

A 18. század elején eltűnik a hatos is és a mai 32 levelű kártyával kezdenek játszani.

De nemcsak a kártya rangsora változott meg, hanem nagyot változtak az egyes lapok nevei is. Amíg ma az egyes lapok nevei: hetes, nyolcas, kilences, tizes, alsó, felső, király, ász, addig régi neveik egyszem, kétszem stb., alsó, felső, király voltak. De ezek az elnevezések is gyakorta változtak korok és vidékek szerint.

Koháry István 1683-ban királyokról, klopcekről, alsó legényekről, asszonyokról és szemekről beszél. (M. N. Múzeum kéziratára. Quart. Hung. 193.)

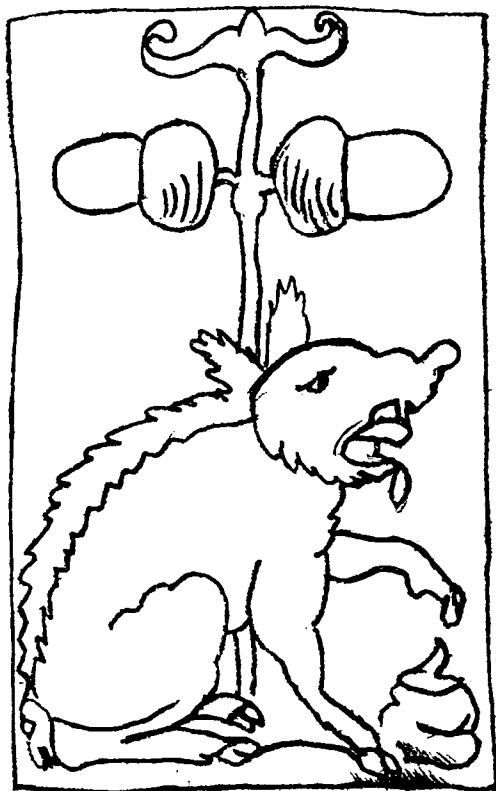
«A kártya levélre királyokatt irnak
Ugyan arra írják képétt asszonyoknak,
Az alsós Legényt, felsőnek Klopcezét.»

Királyokról, alsós legényekről nincs mit mondanunk. Ezek ma is ismertek. De nem úgy a klopce és az asszony. A klopce a mai felső. Ez a klopce és az asszony nevű kártya szerepe, — melyről lentebb lesz szó — arra engednek következtetni, hogy bár a kártyák képei határozottan német eredetre vallanak, a velük játszott játékokat Lengyelországból hoztuk. A klopce szó a lengyel eredetű «chlop»-, «cholop»-ból lett. Idegenből származik a «tökfilkó» szavunk is és pedig a cseh «filek»-ből, mi pedig nem más, mint a «Fülöp» kicsinyítése. Ezt a tökfilkót, ha kártyára értik, még ma is «tökkolop»-nak mondják a Felvidéken. Az «asszony» az első

pillantásra a francia kártya «dames»-jának látszik, de valójában nem az, csak a helyét foglalta el. «Asszony»-nak nevezték a «tizest». Ezt a nevét onnan kapta, hogy a «lengyel» nevű játékban, melyről ugyancsak Koháry tesz említést, mondván:

Pigétet, Quindecit csendesen játszottak
Gazda, Lengyel, Páson nagyokat zajongtak»

a királlyal együtt alkotta a mai «bélá»-t. A «máriás» őse volt ez a játék (máriás — fr. mariage, házasság), hol a király mellé asszony kellett és nem lévén a magyar kártyában *dames*, megtették annak a tizest. Ez a régi alakja a bélának (fr. belle, szép) még a mai alsós ősenél, a «színes preferánsznál» is előfordult.

A tök és makk kétszem a 16. századból

Igen érdekes a mai «ász»-nak névváltozása. Ezt a lapot ma háromféleképpen is nevezik. «Ász»-nak, «disznó»-nak és elvétve még «kétszem»-nek is. Az «ász» elnevezésénél ismét a kockajátékokra kell visszatérnünk. A kétkockás játéknál a legkisebb dobás 1—1 volt. Ezt latinul *assis*-nak mondták, ebből származott a francia *as*, melyet a németsegen át mi is átvettünk. A «kétszem» elnevezés szintén ilyen régi eredetű. A német a legkisebb kockadobást *zwei Augen*-nek nevezte, vagy a görög-latin *dias* után *daus*-nak. (Ófelnémet *dus*, középfelnémet *tus*, később *taus*, majd *daus*.) Itt említjük meg, hogy volt az ász-nak egy régi, ma már kiveszett neve is,

a *túz*. Így mondták, hogy *makktúz*, *zöldtúz* stb., ez a középfelnémet *tus* átvétele. Sokkal érdekesebb ezeknél a «disznó» elnevezés eredete. Régi kártyában a «kétszemen» mindenütt ott látjuk a disznó képét. De hogyan került ez a rajz éppen erre a lapra? Hiszen a többi lapokon, hogy csak a már említett 1570-ből való kártyát nézzük, ott látjuk pl. a makk háromszemen a küldött farkast, a vörös hármason egy szarvast és hogy többet ne említsek, a vörös kilencesen egy pelikánhoz hasonló madarat. Amíg a többi lapokon ötletszerűen vannak az egyes állatok felrajzolva, addig a kétszemen célzatosan a disznó. Régente a céllövő versenyeken díjak voltak kitűzve, melyek közül a legkisebb díj egy malac volt. A sok közt 1666-ban találkoztunk egy ilyen díjnak kitűzött malaccal. 1666 július 5-én és 6-án Hain Gáspár és Laudinus (Laudine) András Budán lövészünnepeket rendeztek, melyen 78 lövész vett részt. Az első díj 21 forint értékben «nagy aranyozott csésze» volt, második díj 20 forint értékben «egy tucát tal» és a végén mint 21. díj 1 forint értékben «a malac a tálacskával». Ez volt az a disznó, melyet az kapott, ki legrosszabbul lőtt és ekkor mondták tréfásan a rossz lövőnek, hogy «disznaja van». Minthogy a kártyában a leghitványabb lap ekkoriban a «kétszem» volt, sietve rápingálták a «disznót». Innen a mai ász «disznó» neve. A név megmaradt, de az eredet kiveszett a nép emlékezetéből. A «kétszem» elnevezést még csak megérti valahogy, mert hiszen ma is ott az ászon a szín két szeme, de a «disznó» elnevezés eredetének tudata már rég kiveszhetett. Erre enged következtetni legalább is az, hogy amíg az 1570-es kártyalapon még ott a disznó, addig a 18. század elejéről származó kétszemen már csak egy tengeri szörnyet látunk, nem is beszélve a mai ászokról, hol nyoma sincs semmiféle állatnak. Megemlítjük végül az ásznak még egy ötödik nevét is: Kassai Szókönyve szerint a tőkász neve «töktsákó» is. Azt hiszem onnan, hogy a király fölé kerülve, fejére kerül, mint egy csákó. A mai «ász» elnevezésünk először a 19. század elején bukkan csak fel.

A kártya neve, a rangsor sokszor változott, de megmaradt mindaddig a kártya négy színe. Már Koháry is «négy színyű festék»-ről beszél és megemlíti a tők-nek «sárga» nevét, mely még ma is használatos.

Egyebekben nem igen változott a kártyanyelv. Egy-két érdekesebb változatot felemlítünk; ilyenek:

Klopce = felső.

Asszony = tizes.

Kétszem = ász.

Túz = ász.

Kártyalevél = kártyalap.

Alsó legény = alsó.

Pásolni = passzt mondani.

Képes levél = a kártya képes oldala.

Kártyatyükör = a kártya képes oldala.

Panfilus = szerencsés kártyajárás.

Canis filius = rossz kártyajárás.

Allyas kártya = alsóbb lapok.

Fő kártya = ütőlap.

Kolop = fölső.

Ezek legtöbbjéről már beszéltünk, de nem említettük meg, mi a «pan-filius» és a «canis filius» eredete. A rómaiak négy kockával kockáztak, mikor is a legrosszabb dobás az 1+1+1+1 volt, ezt nevezték «canis»-nak. (Innen ered talán a mi közszólásunk is, hogy «kutyának való», a «kutya rossz», vagy a «kutyaliter» és a kártyában a «kutyakefe», vagy «kutyát keféltek ezen a helyen».) Ennek a rossz dobásnak a nevét vitték át a rossz kártyára és lett a rossz lap neve «canis filius», «ebkölyke». A «panfilius» a bohó, jókedélyű, pogány istentől ered. Ezért írja a kártyasokról Koháry:

«...egyedül barátok volt a Panfilius,
Noha megösmerék, hogy canis filius...»

Ismeretes a kuruckori verssor:

«Kártya, labét, pikét, tersak véget érnek
Az még a kakasok hajnalt énekelnek»

és ismert ennek a nyomán a labét-kártya, de nem ismert az ugyancsak Koháry említette «kaf-labét».

«Oly kártyára Pásol, mellyekre nyerhetne
És a Kaf-labéton kétszer is vehetne.»

Ez a «kaf» nem egyéb, mint a német «kaufen» venni ige magyarosított alakja, nem is volna semmi érdekes rajta, ha rá nem vezetne, hogy milyen játék is lehetett ez a «kaf-labét». Semmi egyéb, mint a mai «ferbli», vagy ahogy magyarul nevezik, a «hazai csöndes». Még ma is használatos a kártyanyelvben a *kauf, bekaufol*. Ugyancsak német eredet a *pásol* is, mely szintén megvan még ma is a *passz* alakban. Hogy ez az említett *kaf-labét* ferbli volt, bizonyítja Koháry leírása:

«Egy-egy feltételre hántak talérokat
S az játék tartásra sárga Polturákat
És a jobításra dupla Aranyakat
S — fel fordult kártyára Lysimachusokat.»

«S másokat mingyárt száz aranyra híta
Ki is aztat tartván kétt százzal toldotta
Ó de még ezerrel azt is jobbitotta
S sok Pénzett fel vetvén magátt megtrifálta.»

Nem szándékozom a mai «ferbli»-t itt ismertetni, de aki játszani tudja, az rögtön ráismerhet ennek a játéknak ösére.

Fentebb említettük a *pigét*-, *quindec*-, *lengyel* és *gazda*-játékokat. A lengyelről már szólottunk, most nézzük a többiekét. A «pigét» ma is ismert játék és ma «piké»-nek hívják. A «quindec» azonban ma már ismeretlen; ez a mai huszonegyeshez hasonló játék volt, csak hogy ebben nem 21 volt a cél, hanem 15. A «gazda» egyszerű, a mai «máriáshoz» hasonló játék volt.

Az egyszemélyes játékokat, a passzianszokat, a 17. században még nem ismerték. Koháry sem ismeri, mert így ír:

Szükséges legalább kétt személy osztáshoz
 S nem is kezdhet ember magán az játékhoz.
 Nem lehet társ nélkül játékhoz mulatny
 S maga jókedvére, ideit töltény.

Ezek csak a biedermeier korral lépnek fel és terjednek el hazánkban.

Ki hinné, hogy a ma nagyon elterjedt bridgejáték őseit valahol a 16. századbeli *tersak*-ban kell keresnünk. Ez a *tersak*- vagy *trizák*-játék a spanyol *tressillyo*-ból származott, melyből később a *l'hombre* lett (elmaradhatatlan neve előtt a névelő). Ebből fejlődött a *whist* (melyet magyarul az első magyar kártyakönyv *csitt*-nek nevez. A *Vhyst*, vagy-is *Csitt Játék*. Posonban 1824. Wéber) és ennek újabb alakulata a *bridge*.

A *pás* nemcsak *passz*-t jelentett, hanem valamiféle kártyajáték is lehetett, mert különben nem írna így róla Koháry:

Osztják de a kártyát kettőnek, háromnak
 Némelykor pediglen négynek, ötnek, hatnak
 Annyiszor egygy szóval, a mennyin kártyáznak
 Midőn Pást s Trizákot, vagy hogy mást jádzanak.»

De hogy ez miféle, nehéz lenne megállapítani.

KÉT RÉGI NÖVÉNYNÉV.

Írta: Beke Ödön.

1. *Bajfű* vagy *bájfű*. Jávorka Magyar Fiórája a *Laurus nobilis*nek *bájfűfa*, a *Chenopodium botrys*nak és *Ruscus hypoglossum*nak *bájfű* nevét közli a régiségből. Adataim e névre a következők: *granobacca* — *bay phyn* BesztSz. *gariopaca* — *bay fiw* Schlägli Sz. *gariobaca* — *bay fw* SoprSz. *bayfw faya* Casanate-glosszák (MNY. 1:252). *Laurus. Bayfű fa*. Lorbeerbaum (Melius: Herbarium 1578, 70 l.). *Laurus Alexandrina* — *Bây fű* Szikszai Fabricius 1590. *Bayfű* ua. Molnár A. 1604. Az első á-s alak Molnár A. szótárának 2. kiadásával kezdődik, ahol ez csak sajtóhiba lehet: *Bây fű* 1611, *Bây fű* 1621. Innen került át Pápai Páriz szótárainak összes kiadásába. Megtalálták azonban Páriznak 1706-ból való feljegyzéseit, s ebben is ezt találjuk: *Baj fű* Rosa: nerium (Nyr. 29:364), tehát itt az oleander neve. De népnyelvi adattal is lehet igazolni ezt a kiejtést: *bajfű-mag* 'babérmag' (Székelyudvarhely, Nyr. 30:444). Van azonban Páriznak egy orvosi munkája, a *Pax corporis*, melynek 1. kiadása 1790-ben jelent meg, itt a babérmag *Bál-fű mag* alakban szerepel (pl. 58, 155, 311. l.). A többi kiadásokban szintén ezt a változatot találjuk, csak az 1701-es kiadásban van egyszer *Bal-fű-mag* (134), de a többi helyen itt is *Bál-fű mag* fordul elő (pl. 48, 273. l.). Amint a *bájfű* sajtóhibából keletkezett, véleményem szerint még kevésbé lehet hiteles a *bálfű* változat, hiszen, ha ez valóban létező szó lett volna, akkor Pápai Páriz szótáraiban is meg kellene lennie. Csapó (1775) és Veszelszki (1798) is *bajfűvet* idéz, az előbbi a *Chenopodium botrys* és a *Ruscus hypoglossum* neveként, az utóbbi csak a második nevéül, de Csapó és Kassai ezt egynek veszi a *Laurus Alexandrina*val. Kassai Magyar-deák Szó-könyvében (1833, I 233) már rámutatott,

hogy a *báj-fű* hibás alak, a helyes a *bajfű*, s meg is magyarázza: „mertt a' bajnokok nyernek baj-koszorút“. Kassai föltevését igazolja Sándor István Toldaléka (1808), ahol a *Bajfa* mellett *Bajnokfa*¹ is van, továbbá Karlovszkynak A gyógyszerek magyar tudományos, népies és tájelnevezései (1887) c. munkája, amely a *Folia Lauri nobilis*nek *bajfa levél* és *bajfű levél* néven kívül *bajnokfa levél* változatát is közli. Karlovszkynál a *bajfű* még a *Herba Betonicae officinalis* (*Stachys officinalis*) és a *Herba Chenopodii Botrys*, a *Fodorkás bajfű* a *Herba Chenopodii ambrosioides*, de van nála *Báj fű* *Herba Uvulariae*, sőt *Bánfi mag* *Bacca Lauri nobilis* is. Ezek már megint hibás alakok átvételei, melyek úgy látszik Mátyus István Ó és új *Diaetetica* című művéből terjedtek el. Nála u. i. a változatoknak egész sora található. Megvan a helyes *Baj-fű mag* a *Cardamum* neveként (1789, IV 348), 'babérmag' jelentésben pedig a következő alakokat idézi: *Bay-fű mag* (436), *Báy-fű mag* (440), *Bál* vagy *Bán-fű mag* (437). Enyedi János Falusi emberek patikája c. 1801-ben megjelent munkájában pedig már a teljesen eltorzított *bálffi-mag* van (92. l.), s úgy látszik ebből székelyesítette Kassai az ő *Bálfi* és *Bálfi-bors* (I 226, 245) szavait a *fenyő-bors* mintájára, amely Mátyus szerint (4:433) Csík megyében a 'fenyő-mag' neve. Ezt a MTsz. is megerősíti, amely Háromszék megyéből közli ennek *fenyő-boss* változatát. Ez a sok változat tehát mind a *bajfű* eltorzítása, s egyedül ezt tekinthetjük hitelesnek. Fontos végre, hogy a *Ruscus hypoglossum baj-fű* névének szinonimái Csapónál: *Földiborostyán-fű* és *Diadalmas-fű*.

2. **Fulák.** Diószegi és Fazekas Magyar Fűvész Könyvében a *Convolvulus arvensis* nevei: *kis szulák*, továbbá *kis fulák*, *folyófű*, *iszapfű*. Jávorka Magyar Flórája *apró szuláknak* nevezi, s közli más neveit is, de a *fulákot* nem említi, bizonyára azért, mert nem tartotta hitelesnek. Pedig meglétében nem kételkedett Benkő és Földi sem. Benkő a Magyar Könyvházban 1783-ban megjelent Fűszéres bővebb nevezetiben első helyre teszi a *Kis (Kissebb) Fulák*-ot, s csak azután említi a *Szulák*-ot, sőt a *Calistegia sepium*, vagyis a *sövényszulák* neve is nála első sorban *Nagy (nagyobb) Fulák*, s azután *Fel-fuló* (336), de ő még *Convolvulus sepium*-nak nevezi. Földi János 1793-ban megjelent Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról c. művében szintén említi a *Fulák*-ot (54), s Beythe Istvánra hivatkozik. Valóban e név forrása a Beythe-Clusius féle *Stirpium Nomenclator Pannonicus* (1584), ahol ezt találjuk: *Conuoluolus minor. fulák, zulák* és *Conuoluolus maior. feyer venijt, nagob fulák, vt clematis altera*. Kevés növénynév adott annyi vitára alkalmat, mint éppen ez a *fulák*. Legkiválóbb botanikusaink és nyelvészeink szálltak síkra pro és contra. A természettudósok, mint Mágocsy-Dietz Sándor és Csapodi István, kétségbe vonták az adat hitelességét (MNy. 8:94), s azon a nézeten vannak, hogy a *fulák* sajtóhiba *szulák* helyett. Ez a vélemény egészen megokolt, mert a *fulák* másutt sehol sem fordul elő az irodalomban, illetve azok az adatok, melyeket főntebb idéztem, egyszerűen Beythétől vannak átvéve. Másik érvük a természettudósoknak, hogy a népnyelv is csak *szulákot* ismer, ellenben a *fulák*-ra nincs népnyelvi adat. A *fulák* hitelességét azonban mégis el kell ismernünk, amint ezt Melich (MNy. 8:28, 122, 231) és Simonyi (Marianovics Milán álnév alatt, Nyr. 41:186) megállapította. Hogyan lehetne a

¹ A *bajnok(fű)* Gömör megyében népies növénynév, de más jelentéssel ('sás, szittyó; vékony, hosszú, hengeres, fölül a végtől nem messze csomós sás' Nyr. 22:528, 512). Nyilván a *Calamagrostis epigeios*.

fulák sajtóhiba *szulák* helyett, mikor mind a két név egymás mellett foglal helyet egy és ugyanazon növény nevéként, s azonkívül a másik sorban még egyszer előfordul mint egy másik növény neve. De a *fulák* kezdő betűje már azért sem lehet hiba *sz* helyett, mert a nevezett műben az *sz* jele mindig *z*, nem pedig a német *ſ*, ami valóban gyakran okozója a két betű fölcserélésének. A vita már több mint két évtizede elült, de a kérdés nem juthatott megnyugtató elintézésre, mert nem tudták a nép ajkáról kimutatni. A szó magyarázatával Melich próbálkozott meg első cikkében, s arra hivatkozva, hogy a növénynek egyik neve *folyófű*, mert *foly*, vagyis fut, a *fulák*-ot a *foly* ige *ful* hangváltozatából származtatta. Ebben azonban már a nyelvészek sem értettek egyet, mert a *foly* igének ilyen alakja csak igen kis vidéken járatos, s nem valószínű, hogy a Beythe adata éppen onnan való lenne, de ott sem lehet ilyen szót sem ebben, sem más jelentésben kimutatni.

Fulák valóban nincs sehol a népnyelvben, de van egy olyan változata, amely nemcsak igazolja Beythe adatának a hitelességét, hanem kétségtelenné teszi származását is. A MNy. 24. kötetében egy népnyelvi közlemény a szatmármegyei Tunyogról és Csekéről leírja a kender feldolgozásának módját, s mindjárt a közlemény elején a következőket olvashatjuk: „*Fulánk*os a kender, ha felfutó növény csavarodik a szárára. Ettől a *fulánktól* még a törés sem tudja egészen megszabadítani, s az a *fulánk*os kenderből szőtt vászonban fekete kis csomók alakjában mutatkozik“ (218). Hogy az itt említett *fulánk* azonos Beythe *fulák*-jával, s a *szulák*kal, arra két bizonyítékunk is van. Ugyanezen folyóirat 29. évfolyamában Csűry Bálint moldvai csángó növényneveket közölt Bogdánfalváról, s többek közt ezt írja: „*szulák*, *szulāk* *fulánk* (növény)“ (320. l.). Csűry Bálint, mint az említett közlemény, szatmármegyei származású, s ő az ő anyanyelvjárásában — úgy látszik — ismeretlen *szulák* növénynevet a náluk ismert *fulánk* szóval értelmezi. De megvan nála tudományos neve is a *szulák*nak: *pujszulák* *Convolvulus arvensis* (*puj* 'kukorica, tengeri') és *mezeji-szulák*, *Convolvulus* (*Calystegia*) *sepium* uo. 320, 318). De Beregszászról is van adatunk: *csúszófulánk* 'folyófű, *szulák*' (Nyr. 27: 95). A szlavóniai Kórógyon *fullánk* vagy *szulák* 'a szőlő kacsá' (a 'fulánk' itt *kovány*) Nyr. 45: 43.

Már most tudni kell, hogy a régi magyar nyelvben a méh *fulánkját* is *fulák*-nak mondták, s mindkét szó a *fúr* ige származéka, amely régen szintén *fúl*-nak hangzott, s a Döbrentei-Kódexben a *fulánknak fuldalag* neve is van, s ez ma is megvan Göcsejben *furdalék* változatban. De hát mi köze van a *Convolvulus*nak a *fulánkhhoz*? Valóban semmi. S mégis úgy áll a dolog, hogy a székelyek szerint nemcsak növény a *szulák*, hanem a méhnek meg a kígyónak is van *szulák*-ja. Baranya megyében pedig *szulánk* a *fulánk*. De a *Convolvulus arvensis* is *szulánk* Győr megyében Duna-Szt.-Pálon, *szulánk* a Székelyföldön, *szulánk-fű* a Csallóközben és Borbás szerint a *Fagopyrum convolvulus* (nála *Polygonum* c.) Arácson Zala megyében *szulánka* (Fölldr. Közl. 22: 75). De már a régi nyelvben is megvolt a *szulák*-nak 'lüske' jelentése. Pl. Apáczai Csere János 1655-ben megjelent Magyar encyclopaediájában ezt írja: „A sűl diszno, ha valami gonoszságra való dolgot veszen eszébe, gőmbölyeggé lészen, úgy hogy az ő *szulákjinál* senki egyebet ne foghasson meg“ (21). „A mirha leveleinek szelyei *szulákosan* és tővissessen nőnek“ (213b). Nagyon érdekes Debreczeni Ember Pál Garizim és Ebal c. 1702-ben Kolozsvárt megjelent művének az a részlete, amelyben egymás mellett fordul elő *szulákos* és *fulákos*: „A praedestinationak az a neme, melly

elhagyásnak neveztetik, *szulákosabb és fulákosabb* mint az elválasztásról szóló való tudomány" (18. l.) NySz.²

Tudvalevő, hogy a *Convolvulus szulák* neve szláv eredetű (vö. szlovén *slak*, horvát *svlak*, tót *sulak* stb.). A 'fulánk' jelentésű *szulákot* Czuczor-Fogarasi a *szúr* ige származékának tartotta, ennek azonban a régi irodalomban nincs *l-es* változata, mint a 'fúr' jelentésű *fúl* igeének, azért ennek a feltevésnek semmi valószínűsége sincs. Már Simonyi rámutatott arra a lehetőségre, hogy két teljesen különböző jelentésű, de hasonló alakú szó felveheti egymás jelentését. Amint tehát az eredetileg növénynévül átvett *szulák* fölvette a hasonló alakú *fulák* 'fulánk' jelentését, úgy lett megfordítva a *fulák* és *fulánk*-ból növénynév. Ha a *fulák* (és *fulánk*) növénynév valóban a *foly* ige származéka volna, akkor annak *foják*-nak (illetve *fojánk*-nak) kellene hangzania, mert az északkeleti magyar nyelvjárásokban az eredeti *ly* nem *l*-lé vált, mint a Dunántúl, hanem *j*-vé.

Annak bizonyítására, hogy hasonló alakú szók mennyire hatással lehetnek egymásra, nagyon jó példákat lehet idézni éppen a botanikai nomenclaturából. Szintén szláv eredetű növénynév az *Ononis spinosa iglice* neve (vö. pl. horvát *iglica*, cseh *jehlíca*, tót *ihličina* *Ononis spinosa*, amely a 'tű' jelentésű szláv *igla* kicsinyítője). Úgy látszik, a 16. században még érezték eredeti jelentését, mert Clusius-Beythe így közli: „Anonis. *iglice*, h. e. aculeata.“ E név különben már régebből is kimutatható, így a Casanate-Glosszákból (*yrglitze* MNy. 1:253), Melius Herbariumából (1578), ahol egyébként *iglitze tövis* is előfordul. *Iglitze tövis*-nek Pápai Páriz szótározza először (1708), de már egy 1683-ból való Orvosi kéziratban előfordul: *Iglice Tövis Flores genistae* (Nyr. 40:111). A népnyelv szintén ismeri az *iglice* (Kiskúnhalas), *iglice-tövis*, *igrice-tövis* (Csallóköz), *iglice-tüsök* (Baranya m. Csuza MTsz.) és *igrice-tüske* (Somogy-szentbalázs Nyr. 36:143) neveket. Nyilván ennek változata a népies *gilice* (Veszprém m. Acsád, NyFüz. 17:36), *gilice-tüske* (Sopron és Vas m. MTsz., Rábaköz Bő-Sárkány Nyr. 33:478, Veszprém m. Lovász-Patona NyFüz. 34:73, Zala m. Balatonfelvidék NyFüz. 40:57, Bácsmadaras Nyr. 44:89), *gilice-tüsök* (Torontál m. Szaján MTsz. Bács m. Ada NyFüz. 37:21), sőt *gelice-tövish* (Győr m. Bőny MTsz. és *gerlice-tüsök* (Csongrád, Tiszaújfalu Nyr. 28:143). Már Szily Kálmán és Simonyi Zsigmond rámutatott hogy itt az *iglice* növénynév a hozzá hasonló *gilice*, *gelice*, *gerlice* madárnévvel keveredett össze (MNy. 6:288, Nyr. 43:329). A legelső adat erre az alakra Ács (Aachs) Mihály 1706-ból való jegyzeteiben található: *Girlicze túske*: genista, Ginster (MNy. 2:322). Csapónál és Benkőnél *Gelitze túske*, Veszelszkinél *Gerlitze túske* és *Gilitze tövis*k változatok vannak.

Szintén madárnévvel keveredett össze a *Viburnum opulus* (kányabangita) neve. A MTsz. is a *kánya* madárnév összetételei alá sorolja ezt a cserjét: *kánya-fa* (Székelyföld), *gánya-fa* (Vág mell.), *kánya-bogyó* (Hegyalja, Kassai 3:101), *kánya-bojó* (Tokaj Nyr. 24:48), *kánya-bolyó* (Heves m. 1840, Nyr. 19:393), *kánya-borza* (Baranya m. Kassai). Azonban a madár- és a cserjenév két különböző szláv szónak az átvétele: orosz *kanja* 'Milan, Weihe, ein Raubvogel'; kisor. *kaňa*, cseh *káňe*

² Van egy 3. 'faoszlop, cölöp, karó' jelentésű *szulák* (Zemplén, Bereg m. *szuláp*, Szabolcs m. *culák* uo. Zemplén m., Baranya m. Ormányság, *culáp* Győr m. Nagykúnság, Tiszadob, Debrecen, Szabolcs m., Szatmár m., *culáp* Szabolcs m. MTsz. *'szulák* GKatona NySz., *szulák* 1685 Oksz., *zulach* BesztSz.) szavunk, melynek szintén van *-nk* végű változata: *kapu-szulánk* 'kapufélfa' Heves m. 1840. MTsz.

'Weihe' Möve'; szlov. *kánja* 'Mäusebussard, Weih'; szerb-horv. *känja* 'ein Raubvogel; Weihe, Bussard; lengyel *kania* 'Hühnergeier, Weihe, Milvus; szerb *kanja* 'Weih'; — or. *kalina* 'Massholder, gemeiner Schneeball (*Viburnum opulus*)'; kisor. *kalyna* ua.; bolg. *kalina* 'Granatapfel; Eberesche; *Viburnum opulus* stb.'; szerb-horv. *kálna* 'Rainweide, *Ligustrum vulgare*'; szlovén *kalina* 'Massholder'; cseh *kalina*, lengyel *kalina* ua., *kalinka* 'Sambucus racemosa'; felsőszorb *kalena* 'Viburnum', alsószorb *kalina* ua. Calepinus szótárában a *Ganya fa bokor* genista. MA és PP *Kánya-fa* alakban közli, de ugyanezzel az értelmezéssel, Benkő azonban megállapítja, hogy a *Kánya-fa* és *Gánya-fa* a *Viburnum opulus* (1783, Molnár MKönyvh. 1:352). MA és PP-nál van még *Kánya begye* 'Fructus genistae' is, s ezt Kassai is közli a Hegyaljáról de 'kánya-bogyó' értelmezéssel. Magashangú alakja: *génye-fa* 'Viburnum opulus' (Vas m. Nyr. 29:540). Idetartozik a Baranya m. Csúzáról közölt *kányosfa* 'ostorménfa' (Nyr. 18:478), melynek a MTsz. tévedésből ezt a jelentést adta: „a kútgémnek függőlegesen lógó rúdja, amelyen a veder függ“. A tévedést az okozta, hogy a Kemenesalján a kútgémet, másutt CzF szerint a kútoستort v. kútsudárt *kutmény*-nek nevezik (vö. Beke Ny. 4:129), s nyilván a *Viburnum lantana*-t használták föl kútoستornak. A Brassó m. Hétfaluból csak „bokor (?)“ értelmezéssel (MNyelvészet 5:347) közölt *kálna* bizonyára az egyik *Viburnum*, s megőrizte az eredeti *l*-et. Brassó m. Tatrángban *kálnofa* valóban *Viburnum opulus*. (Nyr. 37:376). A Jávorka Magyar Flórájában régi adatnak közölt *kalinka-fa* 'Viburnum opulus' a szláv *kalina* kicsinyítőképzős alakja.

A *Staphylea pinnata* csontkeménységű magja hólyagosan felfuvódott termésben van. Érthető tehát, hogy Jávorka Magyar Flórája *mogyorós hólyagfának* nevezi. A veszprémmegyei Lovászpatonán is *huólagmogyorú* a neve (NyFüz. 34:73). *Hólyagmogyoró* már Benkőnél és Diószegiéknél megvan, s Kassai Somogy és Vas megyéből idézi az ugyanezt jelentő *hupolyagfát* (2:355, 444). Zilah vidékén azonban növényünk neve *hájogmogyoró* (Nyr. 28:236), a Hegyalján *hályogfa* (Kassai i. h.), s ezt 1708-ban szótározta Pápai Páriz. Ezek az adatok látszólag azt mutatják, hogy nem is a *hólyag*, hanem a *hályog* szó van nevében, de úgy látszik ehhez sincs semmi köze. Diószegiéknél u. i. *hályogfa* is előfordul, s ezt a NySz. is idézi Szepsi Csombor Márton 1620-ban megjelent útleírásából. Kassai Egerből idézi a *hályog mogyorófát* (1833, 2:444), de Tompa Mihálynak A keresztútról c. költeményében *hályagmogyorófa* szerepel. Benkőnél is *hályagfát* találunk, s Veszprémben szintén így ismerik: *hályag* (Nyr. 21:141). A régi irodalomban is abban az alakban találjuk: *Hályagfa* Pistacia. Pimpernüsslein (Melius). *Staphylodendron Hályagfa* (Clusius-Beythe). *Staphys — Haályag fa* (Calepinus). *Nux vesicaria — Hályag fa* (Szikszai Fabricius). Régi oklevelekben is vannak rá adatok: *Hályagh Bokor* 1401, *Halagus* 1271, 1378, *Halaguswelgh* 1341, *Halagusberek* 1394, *Hályagus* 1381. A legfontosabb egy 1254-ből való adat: *hologusgudur*, mindkét szótagban *o*-val, s ez csakis *halag*, *hályag*, nem pedig *hályog* vagy *hólyag* szónak lehet az előzménye.

Valószínűleg ennek a növénynek a nevét vették át egyes cseresznye- és meggyfajok. Kassai közli Magyar-deák Szókönyvében (hely nélkül): *hólyagos cseresznye* 'vékony héjú, nagyszemű, leves cseresznye (fejérellő cs. *Cerasus Julianum*)' 2:445. De vannak újabb adataink is: *hólagoscseresznye* (Barta L. A csurgóvid. nyelvj. 20), *huólagos cseresznye* (Kemenesalja Pálfa), *hólagos cs.* (Zala m. Bókaháza, Győr m. Écs), *hólagos cseresznye* (Torda), *hólagos szemű csérésznye* (Szentés). Hasonló neve van a vékony héjú, nagyszemű meggynek: *huólagos meggy*

(Kemenesalja Pálfa), *hólyagos meggy* (Komárom m. Bábolna, Kézdivásárhely) *hólyagos meggy* (Királyhalom Szeged vid. Baja), *hólyagos meggy* (Hszék m. Réty) MNy. 4:32, Nyr. 30:348-351, 536, 32:519, 37:190, NyFüz. 32:49. *Hólyagos, cseresnye* már Pápai Páriz szótárának Bod által sajtó alá rendezett kiadásában megvan (1767). Zala m. Balatonfelvidéken *hólyagmöggy* 'hólyagos veres meggy' (NyFüz. 40:59). Szikszai Fabricius Szójegyzékében (1590) a *Cerasum Julianum* *Haliog szemő czeresnie*. Tőle átvette Molnár A. és Pápai Páriz is. Az 1647-ben Gyulafehérvárt megjelent Index Vocabulorumban: *hályog vagy hályogos tseresznye* (MNy. 7:322). Egy 1713-ban írt kéziratoshódészeti műben előfordul *fekete hályog tseresznye* (Nyr. 41:330). Kassai a Hegyaljáról közli a *hályog-cseresznyét* (2:355, 445), s Nagybányán is ismeretes a *hályog-cseresznye* meg a *hályog-meggyfa* (MTsz.), Nagyszalontán *hájog-möggy* (Nyr. 44:402), de innen közöltek *hajog-möggyet* is (Nyr. 42:301). Bihar m. Tárkányon *hájagmeggy* (MNy. 10:460). Kassai Egerből *hályog-cseresznyét* közöl, de több adat van a *hályag-cseres(z)nyére* is, így ugyan-csak Egerből és Heves m-ből (1840), innen ugyanabból az időből *hályag-meggy* is, továbbá *hajag-meggy* az Alföldről és *hajag-möggy* Kiskúnhalasról és Kecskemét-ről (MTsz. Nyr. 34:53). Újabb adatok: *hályag-cseresznye* (Mátraalja, Felsőborsod, Gyöngyös, Abauj m.), *hályag-meggy* 'spanyolmeggy' (Szatmár m. Vetés), *hajag-meggy* (Tolna m. Kölesd, Szentes Nyr. 30:348-351, 536, 33:13). Vácott *hályag* magában is 'sárgás, gyenge pirosas cseresznyefaj' (NyFüz. 10:40). A Nyr. 30:537 alatt hely nélkül közölt *hályagos cseresznye* (rózsaszín, de nem ropog), *hályagos meggy* nyilván a *hályag* és *hólyagos* keveredése. Benkőnél (1783) és Veszelszkinél (1798) a *hólyag-cseres(z)nye* a *Physalis alkekengi*, s hogy eredetileg ez is *hályag* volt, bizonyítja az *Ortus sanitatis* c. régi természetrajzi műnek 1520-30-ból származó bejegyzése: *Alkekengi — wereshalyagh* vel *papmonja* (MNy. 11:38).

A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK.

Horger Antal: A magyar nyelvjárások. Egy térkép-melléklettel. Budapest. 1934. Kókai Lajos kiadása.

A magyar nyelvjárásoknak az utolsó évtizedekben igen elhanyagolt irodalmát Horger Antal nagyon értékes munkával gazdagította. Több mint négy évtized múlt el azóta, midőn e sorok írójának könyve, *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése* (1891), megjelent. Azóta gazdagodott ugyan a nyelvjárások irodalma részletmunkákkal, egyes vidékek nyelvjárásának leírásával, de újabb összefoglaló munka nem jelent meg. Könyvem elfogyott, de új, átdolgozott kiadása nem jelenhetett meg, és más sem vállalkozott arra, hogy egységes szempontból tekintse át az egész magyar nyelvterület népnyelvét. Annál öröndetesebb, hogy Horger Antal vállalta ezt a fáradságos munkát, feldolgozta a magyar nyelvjárások egész irodalmát, a régít és az újabbat, és új szempontból, a nyelvtörténet szempontjából tárgyalja az egyes nyelvterületek, vagy elszigetelt nyelvjárások sajátságait. S ez az új szempont különös érdekességet ad a könyvnek. Első része (13—25. l.) a nyolc nyelvjárás-területet ismerteti rövid, jellemző összefoglalásban. A második rész, a nyelvjárásai sajátságok ismertetése (30—172. l.), a könyv tulajdonképpeni tárgya. Ezt a részt úgy jellemezhetjük, hogy magyar hangtörténet a nyelvjárások tükrében. Az alaktani rész-

ben is a hangtörténet emelkedik ki, de természetesen nem inellőzi H. az alaktani sajátságok fejlődésének vázolását sem. A mondattani rész a leg-rövidebb. Ennek oka az, hogy nyelvjárastanulmányaink legmostoháiban bannak a mondattani sajátságokkal. Az itt tárgyalt sajátságok legnagyobb része is Erdély, különösen a székelység nyelvjárására jellemző, mert ezeket Horger saját tanulmányaiból közvetlenül ismeri.

A bevezető rész (3—12. l.) meghatározza a népnyelv és a nyelvjárás fogalmát, tárgyalja a nyelvjárások keletkezését, a nyelvjárasi sajátságok eredetét és ismerteti a magyar nyelvjáraskutatás történetét. Itt a magyar nyelvjárásokról szóló, már említett könyvemről H. ezt mondja: «Ma már teljesen elavult ugyan — — — —, de megjelenése korában hasznos munka volt és — mint e téren alapvető mű — kedvezően is hatott a magyar nyelv-tani irodalom további fejlődésére.» A következő mondatban már enyhébben ítél a könyvről: «*Részleteiben való avultsága* ellenére ma is elfogadható belőle a nyelv-ek osztályozása.» Abban igaza van Horgernek, hogy ez a 43 évvel ezelőtt megjelent könyv sok részletében elavult, hisz az azóta megjelent nyelvjárastanulmányok részletesebb képet adtak a nyelvjárásokról, gazdagították ismereteinket és helyesbítették a nyelvjárások határait és a nyelvjárasi sajátságok elterjedésére vonatkozó véleményeket. A baj nem az, hogy a könyv részleteiben elavult, hanem az, hogy nem avult el eléggé. Négy évtized alatt sokkal többnek kellett volna történni a nyelvjáraskutatás terén. Midőn a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1905-ben megalakult, kimondotta, «hogy a népnyelv kutatását egyik legfontosabb feladatának tartja» (MNy. 1:285). Mingyárt működése első évében népnyelvi bizottságot küldött ki, «melynek az a célja, hogy a népnyelvi kutatást az egész magyar nyelvterületen szervezze, vezesse és irányítsa.» (MNy. 1:289.) A bizottság meg is kezdte működését és kidolgoztatott egy tájékoztató útbaigazítást (Balassa J.: A nép nyelvének tanulmányozása). A buzgalom azonban csakhamar ellanyhult, a bizottság működése megszűnt s az eredmény csak egy-két nyelvjárastanulmány és tájsszógyűjtemény lett. Pedig ebben az időben indult meg külföldön a nyelvjárások nagyobb arányú kutatása új módszerrel és új eszközökkel. Ekkor kezdte meg Wenker a német nyelvterület nyelvi atlaszának megalkotását, és Gilliéron és Edmont az *Atlas Linguistique de la France* anyagának összegyűjtését. Az elv az volt, hogy az egyes nyelvi sajátságok elterjedését kell nyomon kísérni az egész nyelvterületen. Tehát minden egyes térkép egy-egy szónak az alakját mutatja a nyelv egész területén feljegyzett adatok segítségével. A térképek összehasonlító feldolgozása alapján lehet azután világos képet kapni az egyes nyelvjárasi sajátságok elterjedéséről. Ebben az időben indult meg az élőnyelv tanulmányozása fonográf segítségével. Egymásután szervezték meg külföldön a fonogramgyűjteményeket Hamburgban, Berlinben, Párizsban, Bécsben. Itt is megtettem az első kísérletet egy ilyen gyűjtemény megteremtésére a Keleti Keresk. Akadémia fonetikai laboratóriumában. A háború és a háború utáni idők zavaiba elpusztult ez az intézmény is. Ezek a mostoha körülmények az okai, hogy a magyar nyelvjárások tanulmányozása nem haladt úgy, mint ahogy kellett volna. A Nyelvőr 41. évfolyamában (70. l.) rá-

mutattam, hogy mik volnának a nyelvjárastanulmányozás legsürgősebb feladatai: «Újra át kellene tekinteni a most már gazdagabb s tudományosabb készültséggel gyűjtött anyagot, hogy pontosabban megismerjük nyelvjárásaink területi megoszlását s egymáshoz való viszonyukat. A még mindig szükséges gyűjtés és pótlás munkáján kívül az egyes nyelvi sajátosságok elterjedésének határait kell nyomon követni, hogy e kutatás eredménye ne annyira a nyelvjárások területének, hanem inkább a nyelvjárási sajátosságok elterjedésének térképe legyen. A másik feladat a nép nyelvének vizsgálata a nyelvtörténet szempontjából, hogy a magyar nyelv múltjának hiányos, hézagos ismeretét a nyelvjárások adatai minél gazdagabban pótolhassák.» Az itt kitűzött feladatokat nagyrészt megoldja Horger könyve.

Az én könyvemnek annak idején az volt a feladata, hogy áttekintse az egész magyar nyelvterületet, osztályozza a magyar nyelvjárásokat és rendet teremtsen, irányt jelöljön ki a nyelvjárások további tanulmányozása számára. Az osztályozás alapja nem lehetett egy vagy két tetszés szerint kikapott sajátosság, hanem tekintettel kellett lenni lehetőleg minden fontosabb nyelvi sajátosságra. Ezenkívül figyelembe kellett venni a települési viszonyokat és a népesség időnkénti vándorlását is. Így alakult ki a nyolc nyelvjárás-terület képe, s azokon belül, könnyebb tájékozódás céljából a kisebb területre szorítkozó és egyes sajátosságok tekintetében eltérő nyelvjárások kijelölése. Horger elfogadja a nyolc nyj-területre osztást, de nem helyesli ezeken belül a nyelvjárások kijelölését. Pedig erre is szükség van s ő maga is gyakran hivatkozik a nagy nyj-területeken belül egy-egy nyelvjárás külön jellemző sajátosságaira.* A nyj-területek határait Horger néhol megváltoztatta az újabb kutatások alapján. Eltolódik eszerint a nyugati, a duna-tiszai és az északkeleti nyj-terület határa kissé jobban kelet felé. Az alföldi nyj-terület mai alakulását nem helyesen látja Horger, midőn ezt mondja: «Lehetséges, hogy a déli Dunántúl ő-ző nyj-t beszélő lakosságának elődei is, legalább túlnyomó többségükben, a Duna-Tisza közéről, Bács-Bodrog m. területéről menekültek a XVI. és XVII. sz. folyamán a török elől a Dráva-menti ma ő-ző vidékekre.» (16—17. l.) Történeti adatok tanúsága alapján tudjuk, hogy Baranya megye déli részének és a négy szlavóniai magyar községnek ő-ző lakossága nem újabb település, hanem az egész Alföld régi magyar lakosságának maradványa. Botka Tivadar és Pesty Frigyes kutatásai kimutatták, hogy a Duna és Száva közének, a régi Valkó megyének régi lakossága magyar volt, sőt maga a megye is a 18. századik politikailag Magyarországhoz tartozott. A Dráva régebben nem vetett határt a magyar nyelvterületnek, hanem a

* Laziczus Gyula «Bevezetés a fonológiába» c. munkájában (NyK. 48. k. és különnyomat) a magyar nyelvjárásoknak egész új osztályozását adja fonológiai alapon. Horger megjegyzi (11. l. jegyzet): «ez a felosztás nézetenként szerint elfogadhatatlan.» Hozzátehetem, hogy a nyelvjárások tanulmányozása szempontjából teljesen használhatatlan. Laziczus is, midőn a magyar nyelvjárások fonológiai áttekintését adja, sorra veszi «az egyes népnyelvi területeket olyan egységek szerint, ahogy azt eddig tanították», vagyis a nyolc nyelvjárás-terület szerint. Erről a fonológiai osztályozásról legközelebb bővebben fogunk szólni.

magyarság a Dráván túl is terjedt.* S a történeti adatok kétségtelen bizonyítéka alapján mondhattam, hogy a török hódoltság kora előtt az Alföldön élő magyarságnak egységes ő-ző nyelvjárása volt az erdélyi hegyektől kezdve és a Duna-Tisza közén keresztül haladva a Dunántúl délkeleti szegletéig, és a nyj-terület magába foglalta Somogy megye déli felét, Baranyát s a Dráván túl a régi Valkó és Szerém megyét. Ezt a területet szaggatták meg a török hódoltság után beálló bevándorlások és idegen nyelvű lakosság beolvadása és ezekből alakult ki a dunai-tiszai nyj-terület.**

A magyar nyelvjárások keletkezésének kérdésével nagyon röviden bánik el Horger. Idézi erről szóló értekezéséből az ottani kutatások eredményét összefoglaló négy pontot és hozzáteszi, hogy «e tételek értéke azonban nagyon kétes.» De csak az első mondat állítását igyekszik cáfolni. «A honfoglaló magyarság mint egységes nyj-t beszélő nép indult hódító útjára.» Ezzel szemben Horger arra hivatkozik, hogy Gombocz s Melich két hangtani sajátság alapján külön-külön arra a következtetésre jutottak, hogy az ómagyar nyelvben már voltak nyelvjárási különbségek. Ha ezeket a következtetéseket teljes értékűnek fogadjuk is el, az ő állításuk szerint ez az ómagyar nyelv korára (1000 — a 14. sz. közepéig) vonatkozik, míg az én állításom, hogy a magyarság nyelve egységes volt, az ezt megelőző korra, Gombocz elnevezése szerint előmagyarnak nevezett korra vonatkozik. De amannak igazsága ezt az én felfogásomat nem cáfolja meg.

A moldvai csángók eredetére vonatkozólag Horger elfogadja Karácsonyi János magyarázatát, hogy a csángók a Szerémségből származó magyarok, akik 1412 után a husszita üldözések elől menekültek Moldvába. Ennek a kérdésnek eldöntésében figyelembe kell venni most már Veress Endre tanulmányát is: A moldvai csángók származása és neve (Erdélyi Múzeum, 1934. 1—6. sz.). Ő ebben arra az eredményre jut, hogy a csángók a húnok utócsapataként a Prut és Szeret termékeny völgyeiben visszamaradt kún nép.

Említettük már, hogy Horger könyvének legnagyobb része az egyes nyelvjárási sajátságok elterjedésének és történeti fejlődésének megállapítása. S itt dicsérettel kell megemlékezni arról, hogy H. nem fogad el hitelesnek minden nyomtatásban megjelent adatot, hanem bírálja is őket. Több helyen rámutat arra, hogy egyrészt a lelíismeretesség, másrészt a szükséges fonétikai és nyelvtörténeti ismeretek hiánya nagyon sok kétes, sőt néha kétségtelenül hamis adatot juttatott nyomdafestékhez. (Különösen kiemeljük ebből a szempontból a 60., 62., 66., 67., 83. jegyz., 187. és 252. §-okat.) Rámutat több helyen a kutatásnak még mindig érezhető hiányaira, és útbaigazítást ad, hogy a nyelvjárástanulmány számára melyek a legelső sorban tisztázandó kérdések.

A könyv gazdag anyaga természetesen sok vitára fog még alkalmat

* L. Balassa József: A szlavóniai magyarokról. (Budapesti Szemle, 1894 július.) — Botka Tivadar: Tájékozás az eltűnt magyar Valkó vármegyéről. (Századok, 1868.) — Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék. I. k. 254. s. köv. II.

** L. Balassa J.: A magyar nyelvjárások keletkezése. (Ethnographia, 1898.)

adni. Ennek az ismertetésnek a kerete nem alkalmas arra, hogy részletesen tárgyaljuk a vitatható fonétikai kérdéseket. Csak egyre akarok rámutatni. Horger több helyen szól a nem szerencsésen alkotott elnevezéssel «azonszótagú»-nak nevezett (az előtte levő magánhangzóval egy szótagba tartozó) *l* nyújtó és labializáló, a zártabb magánhangzót kedvelő hatásáról. (100—103., 123., 126., 129. és 168—170. §-ok). A 168. §-ban megjegyzi, hogy «ezt az *ë* > *ö* változást nyilván az *l* labializáló hatásának kell tulajdonítanunk, bár *e* hatásnak fonétikai oka egészen homályos.» Az *l*-nek ilyen hatása más nyelvekben is igen gyakori és kétségtelen, hogy az *l* képzésmódjával függ össze. Erre vonatkozólag elég, ha Jespersent idézem: «In der Sprachgeschichte sehen wir oft, wie das *u*-artige, das sich sowohl in dem hohlen *l*, wie in dem hinteren *l* findet, eine grosse Rolle spielt, indem es teils die Qualität des vorhergehenden Vokals beeinflusst, teils ein wirkliches *u* vor dem *l*-Laut erzeugt, der oft ganz verschwinden kann, so dass nur *u* oder *w* zurückbleibt. Entsprechend dem russischen *ustat* hat so das kleinrussische *ustau*; dem russischen, polnischen *dal* 'er gab' entspricht in poln. Dialekten *dau*, im Serbischen *dao*. Holländisch *oud* von *old* 'alt', *goud* von *gold* (Gold), *hout* (Holz) zeigt denselben Übergang; bekannt ist fr. *chevaux* (früher als *aus* gesprochen) für altfr. *chevals*, *autre* für *altre*, *bels* > *beals* > *beaus* [boz]. (Jespersen, Lehrbuch der Phonetik, 132. l.) (V. ö. még: Voelkel: Sur le changement de l' *l* en *u*. Berlin 1888.) Az *l* ilyen fonétikai hatásának figyelembevétele egyszerűbbé teszi a magyar nyelv hasonló jelenségeinek történeti megvilágítását. Arra is rá kell mutatnom, hogy az *ö*-zés és *i*-zés fejlődésének több újabb, érdekes kutatás alapján vázolt képét sem tartjuk teljesen elfogadhatónak.

Ezt a hosszúra nyúlt ismertetést azzal fejezhetem be, hogy Horger értékes és nagyon sok részletében további kutatásra ösztönző művel gazdagította nyelvtudományi irodalmunkat.

BALASSA JÓZSEF.

IRODALOM.

Tunkelo-*emlékkönyv*, (Suomi, V. 10). Helsinki, 1930. 429 l.

A finn nyelvészeket eléggé ismerik nálunk, de inkább azokat, akik a finnugor nyelvtudomány művelői, mert ezek gyakran foglalkoztak a magyar nyelv problémáival is, sőt a magyar tudományos folyóiratok munkatársai is. Kívülök azonban van Finnországban a finn nyelvtudománynak is több jeles művelője, köztük Tunkelo E. A., kinek hatvanadik születésnapját ünnepelte a szóban forgó művel a Finn Irodalmi Társaság. Az emlékkönyv cikkei Tunkelo munkatársai és tanítványai tollából származnak s nyelvészeti, néprajzi és irodalomtörténeti tárgyúak. Magyar szem-

pontból legérdekesebb Toivonen dolgozata, ki a finn *mies* 'férfi' szót egyezteti a magyar szóval és a vogul-osztjakok közös népnévvel (*mäńši*). Toivonen fölteszi, hogy a magyar-nak a magashangú *mégyer* változata az eredetibb. Szintén finn szómagyarázat a tárgya Wichmann, Äimä, Kettunen, Hakulinen és az észt Mark értekezéseinek. Airila cikke a jelentéskülönülésről szól, s azt a jelenséget tárgyalja, hogyha egy szónak két változata van, ha a két alak összetartozásának tudata elhomályosul, a különböző alakváltozatok különböző jelentéssel önálló életet kezdenek. Airila a magyar nyelv területéről is hoz föl adatokat e jelenségre. Szintén is-

meri a megfelelő magyar irodalmat Penttilä a finn jelzőről szóló dolgozatában. Cannelin a finn denominális igéket osztályozza jelentés szempontjából. Hangtani tárgyú Kalima értekezése «A karjalai, aunuszi és vepszá nyelvek s-kezdetű szavairól» és az észti Mägistē «Az észti első szótagbeli magánhangzó mélyhangúvá válásáról» című cikke. «Az észti nyelv néhány egytagú szavának alakváltozatairól» szól Grünthal dolgozata. Két cikk foglalkozik a nyelvjárások tanulmányozásával. Kai Donnernek «A finnországi nyelvföldrajzi kutatásokról» című nagybecsű dolgozata¹ németül is megjelent a *Finnisch-ugrische Forschungen* XXI. kötetében. Az észti Saareste pedig «Az észti nyelvatlasz kiadásának tervéről» értekezik. Rendkívül érdekes néprajzi tárgyú dolgozatok is vannak az emlékkönyvben. Setälä egy finn-lapp mondáról ír, melyben törpék darvakkal harcolnak. *Harva* cikkének címe «Az ember és árnyéka», s az árnyékra vonatkozó néphitét ismerteti főleg a népköltészet alapján. Kannisto a vogul sorsénekeket ismerteti és 21 ilyen sorséneket közöl finn fordításban saját gyűjteményéből. Ilyeneket Munkácsi is gyűjtött és ki is adta őket *Vogul Népköltési Gyűjteménye* IV. kötetében, a hozzá való jegyzetek azonban még kiadásra várnak. Rendkívül becses Haavionak a zürjén lakodalmi sirató énekekről széleskörű összehasonlító alapon megírt tanulmánya. A kötetet Otto Manninen műfordításai zárják be, ki a Paasonentól gyűjtött mordvin népköltésből közöl mutatóványokat finn nyelven. Az emlékkönyv nagyértékű tartalma is arról tanuskodik, hogy finn rokonaink mennyire megbecsülik tudósait.

BEKE ÜDÖN

¹ Vö. evvel a *Journal* 46. kötetében ugyancsak tőle megjelent beszámoló: *Die Erforschung der finnischen Dialekte*. E cikkekből megtudjuk, mi történt és mi készült Finn- és Észtországban (de másutt is Európában) a nyelvjárások tanulmányozása terén, mialatt nálunk — minden csöndes.

Björn Collinder: Indo-Uralisches Sprachgut. *Die Urverwandtschaft zwischen der indoeuropäischen und uralischen (finnisch-ugrisch—samojedischen) Sprachfamilie.* Uppsala (Universitets Årsskrift) 1934 (Filosofi . . . 1). 8° p. 116. 3·50 sv. K.

A finnugor és indogermán népek ősrökonságára vonatkozó rendszeres kutatások már 80 éve folynak, azonban e nyolc évtized eredménye alig egy tucat munka. A fgr. nyelvészet egy ágát sem bírálták ily szigorúan, azonban sehol sem hatott a kritika ily serkentően: alapos munka fakadt nyomában. A tudományos munka Európás, Thomsen, O. Donner, Hannikainen, Anderson, Lönnrot, Czuczor és Fogarassi, Wiklund, Paasonen, Öhmann, Setälä, Mladenov értekezései szerves egésznek alkotnak O. Donner, Budenz, Szarvas, Schmidt József, Munkácsi, Setälä, E. Lévy, Jacobsohn, Meillet bírálataival. Egy-egy bírálat után az alkotó munkás csendesen dolgozott 6—7 évig, igyekezett rácafolni a bíráló kifogásaira. Ez magyarázza meg, hogy az e körbe vágó munkák nagy időközökben jelennek meg.

Collinder munkája az első nagyobb mű Paasonen értekezése után; összefoglaló mű: célja a *bizonyított* eredményeket *saját* kutatásaival egyesítve elénk tárni; kritériuma, hogy az egyeztetett szó a szamojédban megtalálható vagy sem. A lexikális egyezések száma meglepően kicsiny: 33 szóegyeztetés (melyből 4 kétes). Ily kevés szónak alig van bizonyító ereje. Fontosabb a 10 közös névmás, az ige-suffixumok, 3 jelen-időképző, (*j*, *n*, *sk*), 4 esetrag, a többesszám *i*, a praeteritum s ragja, a felsőfok suffixuma (*m*), ige- és főnévképzők egyezése. Ezek közül Collinder új egyeztetései: a casus rectus *i*, a casus obliquus *n* ragja, a denominális *i*, *kk*, *r*, a deverbális *ni*, s főnévképzők, a *j*, *n* ige-képzők, *i*, mint a többesszám ragja és a következő szóegyeztetések: f. *kunne* 'Eindruck': gr. *χωνδάνειν* 'fassen'; f. *kuole*, m. *halni*: óang. *cwelan* 'sterben'; f. *lante* 'niedrig'; gót *land* 'Land'; m. *mond*: óind *manati* 'említ'; f. *myy*-, *myö*-'verkaufen': ói. (*ni*-) *mayale* 'tauschen'; f. *nato* 'uxor fratris': lett *znōls* 'Schwiegersohn'; f. *paljo* 'sok': ói. *puru* 'viel'; vog. (*šam*-) *por* 'Herz u. Magen, Seele', *pōroχ* 'Innere': gr. *πρανίδες* 'Zwergfell, Verstand'; f. *tuo* (< **tō*) 'bringen': lat.

dare, valamint kísérlete, hogy a kisszámú uráli szókezdő affrikata megfelelőit idg.-ban (*gwhē-*) kimutassa: m. *csün-* 'langueo, im Wachsen stehen bleiben', votj. *šin-* 'abnehmen': av. (*a-*) *γžōnvanma* 'sich (nicht) vermindernd', gr. *ἄφθονος* 'reichlich'; f. *soro-* 'träufelnder Tropfen', m. *csorog*: oi. *kšarati* 'fliesst'; uráli *tš-* megfelelője idg. *st-*: lpN *čares* 'coarse of wool', lpN. L. J. *tjārrēs* 'hart': gr. *στερεός* 'starr, fest, hart'; f. *tarkea*, *tärkää* 'geneigt': gr. *στέγειν* 'lieben'. Collinder szóegyeztetéseinek kis száma miatt nem juthat biztos hangtani eredményekre és így csakis az uráli affrikáták idg. megfelelésére vonatkozólag jut nevezetes következtetésekre. 29 „biztos” szóegyeztetése közt számtalan olyan van, mely jelentéstani szempontból kifogásolható és nem feltétlenül az ősi szokincs alkotó része, így a személy- és mutatónévmások egyeztetései. Ezek a képzés helyének önkéntelen, de mégis szimbolikus kivetődései lehetnek (*m-*, *t-*, *s-*, ill. *e-*, *a-*); vannak nála mesterségekhez ill. műveltségi tárgyakhoz tartozó szavak: ill. *muveltségi tárgyakhoz tartozó szavak*: f. *asü* 'lakni'; f. *kersi*, m. *kéreg*; f. *kuras* 'instrumentum caedendi'; m. *mos* (ha nem 'untertauchen' régebbi jelentése); m. *morzsa*; f. *myy-*, *myö-* 'verkaufen'; f. *pata*, m. *fazék*; f. *piiri* '*Ring > Kreislinie' (lehet ősi, ha 'körül' az alapjelentése); f. *puno* 'zwirnen', m. *fon*; civilizációs szavak vog. *χum* 'ember' (vö. Setälä: JSFOu XXX, 5, 88. Jacobsohn: Arier u. Ugrofinnen 173); f. *vuote-* 'Jahr', m. (*ta-*)*val*. Tavolabbi rokonságot megjelölő szavak is lehetnek jövevényszók, a magyarban idegen eredetű *család*, *déd*, *unoka*, *koma*, *néne*, *sógor*, *asszony*, ennélfogva nem bizonyít ősi rokonságot f. *käly* 'soror mariti'; f. *nalo* 'soror mariti aut uxoris'; a nővénynevek gyakran vándorolnak, kiesik tehát f. *saliva* 'Weide', m. *szil*; cser. *oško* 'Pappel' (vö. *kender* Jacobsohn Op. laud.). Az egyeztetett szavak közt akad olyan is, melynek hangalakja már nem indogermán: f. *asu* 'wohnen', ? vog. *assim* 'Kissen'; f. *lante* 'niedrig', md E *landa* 'sich ducken'; f. *nato*, sam. J. *nado* 'Brüder der Frau'; f. *pata*, m. *fazék*; ? f. *paljo* 'viel' vog. *pal* 'dicht'. Kétségkívül azonban, hogy a többi szó idg. hangalakú és ha ősi rokonságot nem is bizonyítanak, ősi érintkezésekről tanuskodnak és kíváncsossá teszik, hogy a fgr. (uráli) és idg. népek érintkezését időben rétegesen tagoljuk és a két nép egymáshoz való viszonyát másképp hatá-

rozzuk meg. Jelentéstani alapon *rokoni* kapcsolatról beszélnek: a vonatkozó- és kérdőnévmások (vö. fent); ? f. *asu-* 'wohnen' < *lenni (vö. fent), m. *húr* 'Darm, Saite', f. *-ki*, *-kin* 'auch', m. *mond*, *hal* 'stirbt', f. *lante* 'niedrig' (vö. fent), f. *paljo* 'viel' (vö. fent), f. *pelkää* m. *jél* 'fürchtet', f. *perä* 'postremum rei' m. *far*, vog. *por* 'Inneres, Seele', f. *suone* m. *in*, f. *tuvo* 'bringen, holen', f. *vete-* m. *víz*; ? f. *viha* 'Hass, Gift, Entzündung'. Így a 29 biztos szóegyeztetés közül csak 11 felel meg a hangtani és szemantikai követelményeknek. Nyelvi rokonságnál kívánatos, hogy az egyszerű igék (lenni, bírni, menni, szaladni), alaprokonsági szavak (apa, anya, fiú), testrész megjelölések, melléknevek, mint édes, savanyú, hideg, meleg, forró, alakhoz kapcsolódó számnevek (fél, sok, több) egyezzenek. Az idg. és a sémi nyelvek rokonságának bebizonyítására elegendő volt 150 fő egyezése. Ennyi egyező szótövet az uráli-idg. összehasonlító nyelvtudomány még nem tudott kimutatni, mert a tudósok időben és térben elszigetelt, rapszódikus hirtelenséggel megjelenő munkája nem egyéb, mint a más szókkal foglalkozó nyelvészek jegyzeteinek rendbeszedése, nem pedig sajátos és állandó munkája. Másik akadály, hogy nincsen fgr. (uráli) etimológiai szótár és finn történeti hangtan. Az idg. nyelvek rokonságát nem csupán az egyező szótövek határozták meg, hanem a *pontos* hangtani megfelelések és kivételek, a nyelvtani egyezések és szóképzésbeli azonosságok. Collinder éppen ezen a téren mutat fel nagy eredményeket és viszi tovább a kutatást, ezen az úton kell tovább haladnia. Eddigi eredményei (I. fent) is döntő bizonyító erejűek és valószínűbbé teszik az eddig sejtett és vitatott nyelvtani eredményeket. *Nyelvtani egyezések ily nagy száma nem lehet véletlen azonosanhangzás*; a képzők, névmások, igevégződések 0/0-ban vett nagyobb része azonos az uráli-idg. nyelvterületen, nem csupán egyes elszigetelt ragok egyeztethetők. *Itt átvételről nem lehet szó*. C. nyelvtani eredményei közt vannak kétségek: a casus rectus *t*, *a casus obliquus *n* végződésének létezése; azonban a többi egyezés valószínű. A lexikális egyezéseket fgr. nyelveket beszélő tudósnak kell kutatnia, a fgr. általános nyelvészeti munkák hátramaradottsága miatt, a nyelvtani téren az indogermanisztikai munkákon megdezett élesszemű kutató sok

egyezésre mutathat rá, ha egyszerű világfelfogás nyelvtani kategóriáiból indul ki.

Az uráli és idg. összehasonlító nyelvészet csak akkor ér célhoz, ha állandósult munkával a következő szempontokat tartja maga előtt:

1. a faji és nyelvi rokonságra vonatkozó elméleti meghatározásoknak történeti tanulmányozása, keveréknyelv keletkezésének lehetősége,

2. szóegyeztetés, de folyóiratokban, állandó kritikával,

3. általános primitív filozófiai és nyelvtani tanulmányok (térbeli világnézet, főnév ige azonossága, közös ragjai). [Fontos lenne, hogy Mészöly Gedeon erre vonatkozó tanulmányai (egyetemi előadásai) napvilágot lássanak.

Collinder érdeme, hogy figyelmet fordít az ilyen egyezésekre is és pusztán szótár mellett nyelvtannal is foglalkozik. Kiszitálja a téves és gyanús egyezéseket, hangtörvényei biztosabb alapon állanak, mint H. Sköld hangtani fejtegetései (FUF. XVIII.). Megérdemli a fgr. nyelvtudomány köszönetét. Jórendszerű csaknem teljes bibliográfiája a kutatóknak hasznos szolgálatokat fog tenni.

ERDŐDI JÓZSEF.

Folyóiratok.

Studia Fennica. Revue de linguistique et d'ethnologie Finnoises. Tome I. Publiée par Dr. Martti Haavio et Dr. Aarni Penttilä. Helsinki. 1933. *Lauri Hakulinen:* Über die semasiologische Entwicklung einiger metereologisch-affektivischen Wortfamilien in den ostseefinnischen Sprachen. — O. J.

Tallgren-Tullio: Sémantique Finnoise et non Finnoise. — *Kustaa Vilkkuna:* Vorarbeiten für das Wörterbuch der finnischen Dialekte.

Revue des Études Hongroises. XII:1—2. (janvier—juin 1934.) *Jules Bisztray:* Eméric Madách et La Tragédie de l'Homme. — *G. Turóczi-Trostler:* Les Cartésienens Hongrois. — *Jules Németh:* Les inscriptions du Trésor de Nagyszentmiklós.

Erdélyi Múzeum 39. k. 1—6. sz. (1934). *Dr. Veress Endre:* A moldvai csángók származása és neve. — *Dr. Jancsó Elemér:* Az irodalomtörténetírás legújabb irányai.

Az Erdélyi Múzeumegyesület XII. vándorgyűlésének Emlékkönyve. Szerkesztette *Dr. György Lajos* főtítkár. *Tavaszy Sándor:* A nemzeti élet és művelődés főkérdései. — *György Lajos:* Magyarosan. — *Kristóf György:* Kisfaludy Sándor Erdélyben. — *Debreczy Sándor:* Kőrösi Csoma Sándor életéhez. — *Konsza Samu:* Katonadombok a székely népköltészetben. — *Dr. Parádi Ferenc:* Pápai Páriz Ferenc orvosi értékéről.

Ungarische Jahrbücher. B. XIV. H. 1—2. (Mai 1934). *Jakob Bleyer* zum Gedächtnis. Tartalmából megemlíti: *G. Petz:* Zu den Aufgaben der ungarländischen Deutsch-tumsforschung. — *H. Schmidt:* Herkunft und Mundart. — *J. Trostler:* Die Anfänge der ungarischen Geschichtsprosa. — *O. A. Isbert:* Volk und Nation bei Deutschen und Ungarn.

NYELVMŰVELÉS

Divatszók. Több ízben szóvá tettük már, hogy a gondolkodás renyhése, az utánpótlás ösztöne okozza a gyakran kérész életű divatszók gyors elterjedését. Legújabbban kezd elterjedni a *világviszonylatban* kifejezés. Ma máris csaknem minden nap találkozunk vele a napilapok hasábjain. Egy új könyv, új színdarab világviszonylatban is elsőrangú, egy színész játéka világviszonylatban is megállja helyét, stb. Az ilyen kifejezést a nagyzolás vágya is ter-

jeszti. A riporter mindig valami nagyot akar mondani. Ha a rendőr kétszer rálőtt a menekülő betörőre, már *szitává lőtte*, az eltört autót *pozdorjává zúzódott*. A napokban olvastuk egy napilapban, hogy a három üteget «visszavonták pihenni és kiegészíteni, mivel hogy kásává volt kalapálva mind a három.» (Hogy lehet valamit kásává kalapálni?) Ha valaki fiatalon vagy hirtelen meghal, arra mingyárt rámondják, hogy *tragikus körülmények között* halt

meg. A legelterjedtebb nevetséges divatszók közé tartozik a *halál* jelző minden tudósításban, ahol halálos szerencsétlenségről van szó. Őse a *halálsorompó* a vasúti átjáróknál. Gyermekei: a *halálvonat*, *halálkoffer*, *halálkalapács*, *halálautó*, *haláldíván* és nemrég már a *halálorvosok* pöréről is olvastunk. Három orvostól volt szó, akiket halálosvégi tiltott műtéttel vádoltak.

B. J.

Olvasás közben. A gondatlan stilus szüli gyakran az értelmetlen kifejezést, vagy valamely szólásnak helytelen használatát. Egyik napilapunk ezt írja: «Az autósok felpanaszolja, hogy a magyar törvények nem gondoskodnak megfelelő módon az autótolvajokról.» (Nem is tudtuk, hogy a törvények kötelessége az autótolvajokról gondoskodni.) — «Hitvesek tragédiája» volt egy hír nagybetűs címe. A férjnek hitvесе a feleség, a feleségnek a férj, mert mind-egyik hitet tett a másiknak; de együtt nem hitvesek, hanem *hitvestársak*. Ugyanebben a tudósításban olvassuk, hogy «a vezérigazgatóék *kettesben* laktak a ... számú házban.» A tudósító nem érzi a finomságot a szó jelentésében. *Kettesben* szerelmesek vannak együtt, a vezérigazgatóék csak *ketten* laktak a lakásban. «*Napos vendég* volt a vezérigazgató betegágyánál a felesége», olvassuk a cikkben. Írója azt akarta mondani, hogy *minden-napos* vendég volt. — Az Anatole France-nak tulajdonított elbeszélésről van szó. «Végiglapoztam a francia Calman-Lévy cég 22 kötetes gyűjteményes kiadását, — — — A rózsafabútornak *hült helye*» Hült helye csak annak van, aki vagy ami ott volt, de váratlanul eltávozott, eltűnt. Ami ott sem volt, annak nem lehet hült helye. — A vastagbetűs cím egy estilapban így szól: «*El akarta mérgezni* tisztí vendégeit a bukaresti kaszinó vendéglőse.» A szövegben helyesen így írják: «...Meg akarta mérgezni...»

B. J.

A résztvevők. A sok magyartalanság közt, amely napról-napra megfertőzteti a sajtó nyelvét, még a címekben is kiabálva burjánzik a *résztvevő*. Nyilván valamikor egy

okoskodó korrektor kezdte, aki azt hitte, hogy szabályellenességet követ el, ha ebben a szóban kihagyja a tárgy ragját. A példa csakhamar követőkre talált és ma már járványszerűleg uralkodik az egész sajtóban. Már sarjadjik is; mert egyes, nyelvérzékükben hanyagságból megtántorodott újságírók már *szivettépő* fájdalomról csipognak, *vértforraló* borokat emlegetnek, stb. Fölfedeztem Jókai egyik munkájának újabb kiadásában, hogy míg az első ívekben megmaradt amint Jókai jól írta a *résztvevő*, egyszerre csak a későbbi ívekben a bölcs korrektor kijavítja Jókait. Világos, hogy sem a korrektor, sem a szerkesztő urak nem tudják már, hogy a magyar ember a tárgyas főnév és az igenév összetételével alkotott új melléknévi alakban elhagyja a tárgy ragját, tehát *sírásó* és nem *sírtásó*, *angyalcsináló*, *asztaltáncoltatás*, *bormérő*, *bokavédő*, *búzaszentelő*, *cseleszövő* (s nem *cseletszövő*), *dobverő*, *ételhordó*, *fényszóró* (eleget hallhattak róla a háborúban!), *fejbolintó*, *kéményseprő* (Dunántúl: *füstfargó*), *féregirtó*, *hazaáruló*, *kútásó*, *naptéritő*, *nöcsábitó*, *portörölő*, *tintanyaló*, *vasgyűrő*, *szobafestő* és így tovább. Főlölesleges százával felsorolni a példákat. Semmiféle szabály vagy szokás nem tette ez alól kivétellé a résztvevést.

SZIKLAY JÁNOS.

Iparosok beszéde. Nem igen régen foglalkozott a Nyelvőr a nyomdaiparban használatos szavakkal és évfolyamai hosszú során bizonyára nem egyszer tette szóvá egy-egy iparunk nyelvének idegen elemeit. Budapesten a céhkorszak nyelvemlékein kívül még a régi Pest-Buda németességének sok emléke is kísért műhelyben, boltban, kertészetben, mindenütt.

A napokban egyik szép sétaterünkön áthaladva halljuk, amikor egyik munkás odaszól a másiknak: — Péter, dobd csak ide azt a *slag*-ot! (schlauch, öntözőcső)... Két egyszerű, jó magyar ember... De az ő kötelességük csak a virágágyak gyomlálása. A nyelvbéli gyomirtás nem rájuk tartozik és tán eszükbe se jut, hogy mestersé-

gük eszközét nem tudják magyarul.

A vásártelep zajos forgatagában egy zöldkötényes «mozgó» asztalosmester így beszélget alkuvó rendelőjével: — Azt tetszik mondani: sok. Már hogy volna, kérem, sok? Mert: először is kell a szekrényhez egy új *zokli*, egy *rukkvand*-toldás, négy darab *fakdeszka*, négy *sticni*, a tetejére új *granc*... Aztán kellenek *beslágok*, *riglik*...

És amíg megalkusznak, a rendelő elgondolkozhat rajta, vajjon miért tudja a javakorabeli derék zöldkötényes az *alzatot*, *hátfalat*, *támasztólécet*, *vereteket* s amivel művét végül *megkoszorúzza*, a *grancot* még mindig csak németül, holott mindennek rendes magyar neve is van.

(Talán egyetlen más iparban sincs annyi idegen szó, mint a szabó-, különösen a nőiszabóiparban. Itt a túlnyomó részben német mellett gyakori az angol és francia kifejezés is, persze a legtöbbje alaposan megváltozott alakban, vagy legalább is nyelvünk képzőivel, ragjaival.

Hallgassuk csak meg, hogy osztja ki a majszter egy nyári reggel a munkát (azért jelöljük meg az évszakot, hogy jelezzük: most csak a könnyebb fajta öltözeteket varrják, a kosztüm- és kabátféléknek most nincs keletük):

— I. k. a! még ne kezdjen varrni, előbb *dämpfelje* fel az N.-né nyerselymét! H! nem jól *richteltesd* ki a gallért, csupa *cipfni*, kezd újból. B! kérem, fogjon hozzá a kék *bandókhöz*, aztán *stürcelje ki* az övöt. E! a maga háromnegyedese *glocknizik* s már mondtam, hogy *offenkäntig* kell felszegni. L! te maholnap szabadulsz és még nem tudsz egy tisztességes *fadenschlagot*. Egykettő, fércelj új *hohl-t* a polgármesterné kabátjára, de ne *steppeld*

össze, amíg nem látom. A vállvarrást fejtsd föl a *brustnátig* (a nőiszabómesterség külön anatómiája szerint a *csípővarrás* is *Brustnaht*). A kis gépet megigazítani, tegnap *locker* volt és *masnizott*... És így tovább. A pánt *leisztni*, az éket csak *cvikli*-nek értik, a szegéseket *gábli- és kreuzöltéssel*, esetleg *rollnizással*, *azsur*-ral eszközlik, a *zsa-bót plissézózzák*, a *passe-t vendolni* kell, mert *glancot* kapott; beszélnek *Schässliről*, *Sattliről* és ki tudja mi mindenféle rejtelemről... Azonban a főérdekeltek, a mester és munkás jól megértik egymást s itt mégis csak az a fő, hogy a szegzont össze ne tévezzék a fazonnal...

JOZEFOVICS SÁRI.

Ifjúsági nyelvművelő egyesület.

A budapesti ág. hitv. ev. leánygimnázium 1933/34. évi értesítőjéből olvassuk, hogy az intézetben, a tanulók körében, Szép magyarsággal beszélők egyesülete (Szembe) működik. Az egyesület már 12 éves multra tekint vissza; tagja az iskolának minden egyes tanulója. Gyűlését havonta tartja. Az összejöveteleken minden osztály képviselője beszámol az osztálytársak beszédéről s az ezzel összefüggésben szerzett tapasztalatokról. A nyelvi hibákról úgy szoktatják le a tanulókat, hogy akiknek beszéde kifogásra ad okot, s vétséget tartalmaz, megfelelő tartalmú közmondásokat s idézeteket kell összeszedniök. Ezeket kinek-kinek úgy kell megválogatni, hogy bennük a beszédében talált hibás kifejezések helyett használandó magyaros, szabatos szólások forduljanak elő. Összejöveteleiken még nyelvhelyességi cikkeket olvasnak, megfelelő tárgyú költeményeket szavalnak. Pályamunkákat is készítettek. Az egyesület vezetője: Zelenka Margit dr. tanár.

D. Sz.

MAGYARÁZATOK.

Gyula. Kardos Albert igen érdekes cikket írt arról, mikor és hogyan lett a *Julius Gyulá-vá*.¹ A két név első azonosítását

Bessenyei Mátyás királyról írt eposzában találja meg (1773). Azonban elkerülte figyelmét mindaz, amit erről a kérdésről már eddig is megállapítottak,

¹ EPhil.Közl. 58. évf. 18—22.

különben nem vallaná, hogy Bessenyeinek «e téren való elődjét alig lesz módunkban kimutatni». Már harminc évvel ezelőtt megtalálta ezt az azonosítást Tolnai Vilmos a Pápai Páriz szótárának Bod-féle bővített kiadásához csatolt nevek jegyzékében (1767) ilyen formán: *Julius: Gyula*.² Sőt Zolnai még ennél korábbi adatot is idéz; Fáber Krisztián Farkas Hadi Embernek Oktatása című munkájában, amelyet Dobai Székely Sámuel fordított magyarra (1759), ezt olvassuk: «Ama' Római híres Vezér Gyula Tsászár» (Ajánl.); «Julius, vagyis Gyula Tsászár» (11. l.) Zolnai azt a kétségtelenül helytálló gondolatot is felveti, hogy az azonosításra az ötletet a név olasz alakja, *Giulio* adhatta.³ Az az érdekes, hogy korábbi forrásaink Julius Caesar nevéből csak a Caesart magyarítják; így *Julius Császár* olvasható Rákóczi 1707-ben kiadott Regulamentumában (A₂ l.) és Kemény János Önéletírásában (22. l.).

Am a *Gyula—Julius* azonosításnak 180 esztendőnél mégis sokkal nagyobb a múltja; igaza van Zolnai Gyulának, amikor az azonosítás őstönzőjét a Julius név olasz alakjában látja, mert valóban olasz embernek, Bonfininek a munkájában találkozunk vele először; az 1771-i lipcsei kiadás 77. lapján ezt találjuk: «ad Julium quendam, Unnorum praefectum, quem illi *Giula* appellant»; «*Giula, seu Julius, Unnorum praefectus.*» Hogy Heltai, aki Bonfini kivenőszte, még ezt az azonosítást nem fogadja el, az világosan kitűnik munkájának egy más helyéből, ahol Bonfini *Foroiulien-*

ses szavát (94. l.), így magyarítja: «kik *Julius vásárt* laknak» (19. l.). De a két századdal későbbi írók elfogadták; Bonfini műve nagyon olvasott könyv volt nálunk a 18. században: bizvást benne láthatjuk tehát az 1750-es évektől kezdve többször felbukkanó *Julius-Gyula* azonosításnak az atyját.

Kardos érdekesen mutatja ki, hogy a *Gyula* nevet romantikus íróink Dugonics *Etelkája* nyomán kapják fel és terjesztik el; az első magyar ember, akit *Gyula* névre kereszteltek, gróf Andrássy Gyula (1823)⁴, gróf Szapáry *Etelkának* a fia. A naptárakban a *Gyula* a *Julius* helyét csak 1832-ben kezdi elfoglalni.

KERTESZ MANÓ

Tajtékpipa. Vámbéry írja, hogy azt az ásványt, amelyből a tajtékpipát készítik, legjobb minőségben Kisázsia szolgáltatta és ott arab-török szóval *ak-merdžan*-nak (fehér korall) nevezik, mert eleinte női nyakdísz készítették belőle. Ez az ásvány először Bécsbe, majd Lipcsébe, tehát német földre, a szó pedig német ajakra kerül, ahol a *merdžan*-ból értelmes német szó: *Meerschäum* lesz. E népetimológia teremtette német szónak a fordítása a magyar *tajték* (Nyr. 28:537). Nyilván a *merdžan*-ra gondol Kleinpaul is, aki azt mondja, hogy a *Meerschäum* «eine Andeutschung des tatarischen myrsen».¹ Vámbéry cikkét a *Zeitschrift für die deutsche Wortforschung* is átvette (1:361).²

A *Meerschäum*-nak egészen más magyarázatát olvasom Vendryes *Le langage* c. mun-

⁴ Ezt már Jakubovich Emil is megemlíti (MNY. 11:387).

¹ Das Fremdwort im Deutschen, Götschen.

² L. még a szóról Nyr. 30:196, 296.

² MNY. 1:368.

³ MNY. 12:21.

kájában (213. l.); V. szerint is népetimológia a *Meerschäum* anyja; csak hogy nem német, hanem francia népetimológia. Franciaországban az efajta pipának a gyárosról *pipe de Kummer* volt a neve; ebből a *de Kummer*-ből lett a népetimológiás *d'écume de mer*, s a német *Meerschäum* csak a francia szó fordítása.

KERTÉSZ MANÓ.

A had cselédje. A 17. század közepétől fogva sűrűn találkozunk e kifejezéssel ilyen formán: «Bizonyosan hirdetik, Nyitrán van az derék had, az cselédje Galgócznál» (Kemény J., TörtTár 1880. évf. 28); «az Fárastó hegy alatt hagyván cselédünket és terhünket» (uo. 284); «holnap az színében elvisszünk az mire telhetik az hadnak, cselédjít itt hagyván» (uo. 308); «az hadak cselédjít az impedimentumokkal s terhesb állapotokkal az tábor mesterrel együtt az hol az Mláva a Dunába szakad, oda parancsoltam menni» (Thököly, MonScript 15:134); «az hadak cselédit és portékáit szállították embereim hajókra» (uo. 135); «az esztergomi hadnak cselédjek iránt is legyen provisio» (ArchRák. 9:186); «az szegedi had cselédjét felrakta volt Kecskeméten, az Duna felé vitte, hogy háta megett az németnek felhozza» (uo. 245).

Ez adatok eléggé megvilágítják, hogy mi az a *had(ak) cselédie*: nem tartozik a derék hadhoz, a had színéhez, tartózkodási helye a poggyászszekeknél van. A *had cselédje* tehát nyilván az, amit a régi német katonai nyelvben a «Tross im Kriege» jelent: «a köz alávaló nép a Táboron, Lovászság, Mosónék, Marquetanusok». Az 1743-ból való kézirat katonai műszótárnak (Muz. Hung. 6.)

e meghatározását elfogadjuk, csak a «köz alávaló nép»-hez kell még a «vonatosztág» embereit is számítanunk.

KERTÉSZ MANÓ.

Gyötör. Ezt az igénket már igen régi forrásokból tudjuk kimutatni; megvan már a Jókai-kódexben, a Bécsi K.-ben, a Németújvári és a Budapesti Glosszában stb. Alakjai nyelvemlékeinkben: *gyelher*, *gelher*, *genlewr*, *göler*, *gétrét*, *gütrüdnék* stb. (l. NySz., OklSz., Sermones Dominicales). A Heitainál egyszer előforduló *gyekcr* alak (l. NySz.) homályos; talán csak sajtóhibával van itt dolgunk. A szó jelentése 'kínoz': 'quälen, peinigen, martern' NySz. (pl. *ewtett hideg kemenen gentriuala* JókaiK. 28; *gethrj* 'mentem afficit' Németújv. Gl.). E mellett régen 'tüntet' jelentése is volt; pl. *getrèttènnèc* 'punientur' Bécsi K. 108 (vö. Mátyás Flórián NyK. 4:198, Szily MNy. 11:335). Igénk eredetével többen foglalkoztak. Dankovszky szláv eredetűnek gondolta szavunkat és egészen különös módon a cseh „*dotír-ani*”-ban jelölte meg szavunk forrását (vö. Kott *dotriti*, *dotirati* 'vollends zerreiben', *trili*, *tirati* 'reiben, ... verfolgen, drängen'), CzF. *gyöt*-gyököt vesz föl, vagy egy *gyö*-elemnek (l. még Sándor Istvánnál is Sokféle 11:121) a *tör* igével való összetételére gondol. Természetesen éppilyen hibás, de mindenesetre ötletes az a származtatás, amely *gyötör* igénket a görög *ιατρός* 'orvos' szóval hozza kapcsolatba azon az alapon, hogy az *o r v o s* *gyöt*ri a beteget (Aczél József: Szittya-görög eredetünk 137. l.). De Budenz és Vámbéry egyeztetései is nagy hangtani (és részben jelentéstani) nehézségekbe ütköznek és így elfogadhatatlanok. Budenz szerint a *gyötör* ige a 'teker, csavar, facsar' jelentésű *csétör* igével függ össze (MUGSz. 202, 366, 882; vö. EtSz. 1002), Vámbéry pedig (MEr. 603) az oszm. *kötrüm* 'szélütött, nyomorult, béna', *kötü* 'rossz, gonosz' szavakból kikövetkeztet egy *kölör*- 'gonosz, vagy kínos, gyötrelmes lenni' igét és ezzel rokonítja *gyötör* igénket (vö. Radloff 2:1280 oszm. *kötürüm* 'gelähmt, vom Schlage gerührt, hinfällig', 2:1279 *kötü* 'schlecht, böse'). Ezt a teljesen hibás egyeztetését Vámbéry később sem veti el, azonban mellette már — de mint említettük, szintén tévesen — a tör. *juda*- 'kínoz, emészt', *judur*-, *jutur*- 'kínoz' szavakat is említi mint a m. *gyötör* forrásait (A magyar-

ság bölcsőjénél 163. l. — Vö. Radl. 3:563 *juda-* Kaz. 'mager werden, sich abhärmen, matt werden, sich quälen', koj. kacs. *jüdü-*, kkirg. *jula-* 'elend, abgehärmt, mager sein', 3:612 leb. . . . *jüdü-* 1. 'elend sein, in Not sein, Mangel leiden . . .'; 2. leb. 'an einer Epidemie umkommen').

Az eddigi magyarázatok nem elégíthetnek ki bennünket. De Vámbéry mégis helyesen sejtette, hogy *gyötör* szavunknak az eredetét a törökségben kell keresnünk. Ez az igénk t. i. valószínűleg a következő török szóval függ össze: ötörök *jitür-* 'verlieren, vernichten' (*qayanyn jitürü ydmyš* 'amena la ruine de son kagan' Thoms. Orkh. II. E 7; Radl. 'vernichtete'); Kāšgh.-Brockelmann *jitür-* 'verlieren'; ujj. (Radl. 3:527) *jidür-*, Vámb. *jitür-* 'verlieren, verderben'; (l. még Balhassanoglu KSz. 7:279) anat. *jütür-* (*jütürdum* 'elvesztettem' Räs. Aik. 41, 2:42); oszm. *jitir-*, *jitär-* 'verschwinden lassen, verlieren lassen, vernichten; irre gehen lassen, verlieren' (Radl. 3:524-5; l. még Vámb. Altosm. 22, 128) stb. A török ige végén a rendes műveltető képzőt látjuk (mint pl. oszm. *ic-* 'iszik': *icir-* 'itat' Kúnos OTNy. 287, csuv. Paas. *vil-* 'hal, meghal': *valer-* 'öl, megöl' stb.); alapszava: *jit-* 'verloren gehen, abhanden kommen, verschwinden, vergehen, untergehen' (Radl. 3:524), Kāšgh.-Brockelm. 'in die Irre, verloren gehen' (~ jakut *süt-* Németh KCsA. 1:243, csuv. Paas. *śedes* [infin.] 'elveszni').

A magánhangzók megfelelése ugyanolyan, mint pl. a következő szavainkban: *bētü*, NySz. *bötü* (vö. ötör. *bitig*), *köldök* (< tör. *kindik*), *söpör* (vö. oszm. *süpür-*) stb., a mássalhangzók pedig ugyanazt a megfelelést mutatják, mint *gyertya* (vö. csuv. *šurda* 'gyertya', jak. *syrdyk* 'világos'), *gyom* (vö. tel. *joŋ*, csuv. *šum*), *bátor* (vö. oszm. *batur*, csuv. *pattār*) stb. szavaink (l. Gombocz BTLU.).

A jelentésfejlődés: 'elveszt, tönkretesz, elpusztít' → 'kínozt' könnyen érthető. Gondoljunk csak *öl* szavunkra, amelyet a MTsz. szerint ilyen jelentésben is használnak: 'kéréssel ostromol', pl. Ezek a gyermekek reggélő fogvást örökre *ölnek*, hogy süssek nekik egy kús tejes malét (Székelyföld), *öli magát* 'erősen igyekszik' (Abaúj m.). Itt is hasonló jelentésfejlődéssel van dolgunk: *öl* → tönkreteasz → kínozt, gyötör; *öli magát* → tönkreteasz magát → kínlódik, vesződik, tőri magát → igyek-

szik. Éppígy *öldököl* szavunk jelentése 'morden, peinigén, ersticken' NySz. (pl. az ő testeket ostorozásokkal *öldöklötték* Pázm.; meg-aláztatott, meg-öldöklelt, böjtölésekkel fonyasztatott test Illyés András 1696). A *vesződik* ige is azt jelenti, hogy 'kämpfen, streiten; sich plagen, gequält werden' NySz. ('erejét vesztegeti, rongálja' CzF.; l. még Nyr. 7:490.), a *veszekedik* jelentése is 'sich bemühen, sich anstrengen; leiden, gequält werden . . .' NySz., pedig mind a kettő a 'pere o, dispereo' jelentésű *vesz*, *vész* igének a származékszava. A latin *excrucio* magyar fordítása Calepinus szerint *gyötröm, kénna megölm.* Az oroszban is pl. *морь* 'dögvész, pestis, halálos járvány', viszont a belőle származó *морить* jelentése 'megöl, megfoszt az életétől, kiirt; kínozt, gyötör, kifáraszt . . .' (Dal). (L. még pl. ném. *quälen* Kluge⁷ 359, zürj. *oređtsini* Wiedemann stb.; vö. még pl. a török *jüdü-* igének fent idézett jelentéseit is.) Magát az itt tárgyalt török szót is Ramstedt így fordítja: 'szükséget lát, szenved', tehát a 'kínlódik, gyötörődik'-hez közel álló kifejezéssel: *öltin jitdin*, . . . *ölmäci jitmäci sän* 'du hast Tod und Not gelitten, . . . du sollst nicht Tod u. Not leiden' Aik. 30, 3:21. (Az orkhoni feliratokban: *ölü-jitü* 'halva-veszve': 'mourant' Thoms. I. E 28, Radl. 'zu Tode erschöpft'; vö. még Radl. Inschr. 122 'zum Sterben u. Untergehen [bemühte er sich, d. h. er arbeitete so viel in seinen Kräften stand]'; anat. *slüp jilene gadar* 'bis ich sterbe' Räs. Aik. 41, 2:39.).

A 'kínozt' ↔ 'büntet' jelentésfejlődés is alig szorul magyarázatra. Vö. pl. a lat. *poena* 'büntetés' és 'kín'; a latinból származó francia *peine* jelentése szintén 'büntetés, lelki szenvedés, kín . . .' (Sauvageot) és a hasonló eredetű ném. *Pein* is 'Strafe für die Sünden, bes. die Höllenstrafe, Leibesstrafe, wie . . . Kerker Marter, endlich die Todesstrafe; Not, Drangsal, Plage, . . . folternde Qual . . .' (Grimm); a *peinigen* ige jelentése pedig 'peinlich bestrafen; martern, foltern, quälen, plagen' (uo.).

Gyötör igénk tehát egy török műveltető képzős ige átvétele; eredeti jelentése 'elveszt, elpusztít, tönkreteasz'.

FOKOS DAVID.

Névutóink és határozóragjaink történetéhez. 1. Az *innen névutóról*. A magyar névutók nagy része ma rag-

talán főnév után áll, de az *alul*, *jölül*, *kivül*, *belül*, *állal*, *keresztül*, *túl*, *innen* -*n* ragos főnévhez szokott csatlakozni, csak az *állal* fordul elő a régi nyelvben időhatározóként tárgyragos főnév után. Az -*n* ragos főnévvel álló névutók azonban nem eredetiek, mert eredetileg ezek is részben ragtalan, részben -*nak nek* ragos főnévvel voltak kapcsolatban, úgy hogy a főnév és a névutó közt voltaképp birtokviszony állott fenn. Mindezekre Simonyi Magyar Határozók c. úttörő munkájában számos példát idéz, az *innen* névutó azonban — egy adat kivételével — általában -*n* ragos főnévvel együtt fordul nála elő. Egy XVI. századbéli adat szerint azonban ragtalan névszó mellé is alkalmazták: Te fölségteknek *Duna innét* vicekapitánya (RMNy. III. b. 107, id. MHat. II. 180). Minthogy Simonyi csak ezt az adatot ismerte, lehetségesnek tartotta, hogy ez *Dunán innét* helyett is állhat. A következő adatok azonban nemcsak a fönnebbi kifejezés-mód hitelességét bizonyítják, hanem arról is tanuskodnak, hogy az *innen* is voltaképp birtokviszonyban állt főnévvel: de így, hogy az várasbelieknek viszontag az más rész, a réteknek, az ki *innét az víznek* vagyon, az huszároktól, se mástól ne bántassék (1560-70, TörtTár. 1882:368). Irtam az táborban *Komáromnak innét*, 29. április 1594 (Thurzó lev. I. 67). Irtam *Komáromnak innét* való táborban 30. április, 1594 (uo. 68). Az lakjtul irt leveledből, mellett *Sopronnak innét* adott meg énnékem (1597, uo. 224). Az mi táborunk felől azt irhatom, hogy *Komáromnak innét* Almás nevő falu mellett az Duna mellett van táborban (uo. 228). Az török tábora azért tul vagyon az *Dunának*, Tata mellett, az mieink *innét* (uo. 231). *Esztergamnak innét* találtam társzekereimre lovaimra és szolgálaimra (1603, uo. II. 102). Az *alul* névutónak ragtalan főnévvel való kapcsolatára is csak egy példát közöl Simonyi (MHat. II. 7), azért erre is idézek adatot: tegnapi napon ebédkorban érkeztem ide az táborban, ki egy mélfülddel vagyon Komárom *alul*. (1597, Thurzó Lev. I. 231).

2. A -*nott*, -*nól*, -*ni* ragok történetéhez. E ragok és változataik az északi és a keleti nyelvjárásokban vannak elterjedve, s Gyarmathi Nyelvmostere közölte őket először (vö. Simonyi TMNy. 682, Kemenes Pál MNy. 13:296). Simonyi azt írja róluk: „Legkülönösebb az a körülmény, hogy e ragokat sem mai,

sem régi irodalmunk nem ismeri. Ebből azonban korántsem következik, hogy újabb időben keletkeztek volna. Sőt ép ellenkezőleg, az irodalmi nyelv keletkezésekor ezek a ragok már csak az illető dialektusokban éltek, s ott is csak az érintett szűkkörű jelentéssel.” Az erdélyi Szaniszló Zsigmond naplóiban a székely -*nitt* már 1685-ben előfordul, s így e rag történetét több mint egy századdal tudjuk visszafelé vinni: Mentünk Uj-Tordában határ járni. Ebédén Gáspár *kovácsnitt* (voltunk). TörtTár. 1889:265. Ebben az időben bizonyára használatban volt a másik két rag is, de ezekre egyelőre még nem került elő adat.

BEKE ÜDÜN.

Acatoló. Terescsényi György írja egyik szép elbeszélésében: «Volt ő molnárinas, révészsegéd, volt kapás, acatoló, kubikos, zsákoló.» Mivel sem az *acat*, sem az *acatoló* szó nincs meg a Tájszótárban, Terescsényit kérdeztük meg, hol használják ezeket a szavakat és mit jelentenek. Tőle ezt a felvilágosítást kaptuk. A Tiszavidéken, Szeged, Szegvár, Mindszent, Csongrád körül általánosan használt szavak ezek. Az *acat* a. m. giz-gaz; az *acatolók* földmunkás napszámosai, jobára fiatal leányok, fiúk vagy aszszonyok. Kapával nehezen művelhető kertek, paprika- és hagymaföldek gazát, az acatot távolítják el egy erre a célra alkalmas szer számmal, az *acatoló*-val. Bérük a rendes napszám egyharmada, egy-negyed része.

B. J.

Adatok a gyermeknyelvhez. 1. Egy ötéves kislány az apja irodájában dolgozó tisztviselő munkáját egy ideig csendben figyeli. Lát-szik, hogy tetszik neki a gyorsan forgatott, villanyfényben csillogó, nagy fehér könyvlapok suhogása. Egyszer csak megszólal: «Jaj de szeretnék én is, — tessék nekem is adni egy olyan *lapozóst*.»

2. Egy felsőzempléni ügyvéd első elemít végzett fia hallja egy nap, amikor egyik kliensük, grófi uradalom tisztartója, mondja, hogy a mákmintazacskókat *pokolkööldattal* számozták meg. Mikor a gyereket este lefektették, magához hívatta náluk levő nőrokonát és az álmoságtól akadozó, vontatott hangon

megkérdezte tőle: Irtál te már ördögintával? Milyen az?

JOZSEFOVICS SÁRI.

3. Rózsika kérdi: A méltóságos asszony mit csinál? — Főzők. — Hát a méltóságos ember mit csinál?

SZ. J.

Válasz kérdésekre. — 1. A kecske és a (kecske) olló, székely tájszó, mindkét része török eredetű szó. Mind a kettő a magyar nyelv régi török átvételei közé tartozik, tehát nincsenek összefüggésben a kecsi oghlu kifejezéssel.

2. Magvaváló szilva, barack. A szó régi, eredeti alakja: magvaváló, vagyis olyan gyümölcs, amelynek a magva elválik. De mivel a szó jelentése elhomályosult, sok helyen mondják így: magbaváló.

Pótlások. 1. Aki téged kövel dob, dobd vissza kenyérrel. Szimonidesz érdekes fejtegetése eszembe jutatta Hafiznak, a perzsák nagy költőjének *Ber tu chanem* című gházélét, mely Erődi Béla fordításában (Költészettan, Budapest, 1878. 79. l.) így hangzik:

Olvasok a szíverények könyvéből egy éneket:

Nagylelkűség s hűség az, mit dalban zengek én neked:

Aki kebled kegyetlenül összetépi, szagattja,

Adj te annak, mint a bánya gazdag arany kincseket.

Ne törd, hogy az árnyékos fa nemesb legyen, mint te vagy,

Gyümölcsöt adj annak, aki kövel dobál tégedet.

Tanulj végül nemességet s kegyet a gyöngyragylótól,

Adj te annak, aki fejed összezúzza, gyöngyöket.

Úgy látszik tehát, hogy a nagylelkűségnek ez a példázata, mely az elszenvedett rossznak jóval való viszonzására inti az embert, mégis csak régibb és távolibb eredetű, mint amilyennek Szimonidesz tartja.

KELEMEN BÉLA.

2. Botfülü. Szólásunkkal (Nyr 61:28) bizonyítani igyekeztem, hogy benne a bot = fa = bolond, buta és innen átvitt értelemben rossz, hitvány. Állításomnak bizonyítására pótlás-

ként felemlítem, hogy a németiségben «ein Stockdeutscher» = sült-németet jelent. Szó szerint fordítva «botnémet», hol a «bot» ismét csak ostobát, korlátozottat jelent. Herman Ottó szerint (Magyar Halászat Könyve) egy halfajnak «botos köllönte, botos, boti, butikó» a neve, és kérdi, hogy ez a név a szerszámtól, mellyel fogják, vagy a hal nagy fejétől származott-e a halra? «A szerszámtól, mely botra járó, vagy a fejtől, mely nagy, buta ered-e?» Véleményem szerint ez a halfajta nevét bothoz hasonlatos alakja után kapta és nevének változata, a «buta» csak mint a «bot» átvitt értelme ragadt rá. A halfajtának «egész teste cövekalakú és a vastag békaszerűen lapított fejtől a fark végéig egyenletesen vékonyodó». A magyar «bot»-nak is volt a régi nyelvben «buzogány, füttykös» jelentése s a Typha latifolia «káka bot» nevében, melyet Geleji Kátona Istvánnál (1645), Páriz Pápai-nál (1708) és Benkőnél (1783) találunk feljegyezve, ez a bunkó, buzogány jelentés örökölt meg. Benkő «nádbotikó» nevét is megadja s nála van «botikós sás» is. A «botikó, butikó» Székelyföldön ma is «nád, káka» stb. növények szára hegyén lévő buganemű csomó. Bánffy-Hunyadon a «kútgém butykója» «azon idomtalan vastag fatuskó, amelyet a kútgém végére kötnek». (MTSz.) Magyarcsádon «botyikó, butyikó» félkéz sulyok szapuláskor (Sófaly: Adatok a magyardécsei nyelvjáráshoz 19.); Halmágyon «botuóka» fakalapács (NyK. 31:404.); Kolozs megyében «butyóka» fafejű ács vagy asztalos kalapács, nyeles fatuskó. Innen a «butykos» neve is, alakja után. (Debreceni Szemle, VI:60,399.) Min- ket csak a «buta» jelentés érdekel, és bár Beke Ödön kijelenti, hogy a «buta» szónak semmiesetre sincs köze az idézett halnevekhez, mert ennek a német eredetű szónak eredeti jelentése «életlen, tompa» volt, mégis csak az világlik ki ebből is, hogy a bot = fa = bolond, buta, átvitt értelemben hitvány, rossz és esetleg életlen, tompa, ami csakúgy hitványságot fejez ki.

ZOLNAY VILMOS

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára az 1934. évre 5 pengő. Félévi előfizetést nem fogadunk el. Külföldi előfizetők számára az előfizetési díj 5 német márka, 40 cseh kor., 160 lei.

A legközelebbi szám 1934 december havában jelenik meg.

A MAGYAR NYELVÖR szerkesztősége és kiadóhivatala

Telefón: 22-2-29.

Postatakarékpénztári számla: Dr. Balassa József 2560

STEMMER ÖDÖN

könyvkereskedés
tudományos antikvárium

Budapest, V, Gr. Tisza István u. 14.

V á s á r o l v a g y c s e r é l

könyvtári másodpéldányokat:

Nyelvtudomány — Néprajz — Régészet —
Történeti forrásművek — Folyóiratok stb.

Kívánatra árajánlatok.

TARTALOM:

<i>Kertész Manó:</i> Roppant	65
<i>Fokos Dávid:</i> A melléknévi jelző szórendje. II.	71
<i>Zolnay Vilmos:</i> A magyar kártyáról	79
<i>Beke Ödön:</i> Két régi növénynev	84
<i>Balassa József:</i> A magyar nyelvjárások	89

Irodalom: Tunkelo-émlékkönyv. (Beke Ödön.) — Björn Collinder:
Indo-uralisches Sprachgut. (Erdődi József.) — Folyóiratok . . . 93

Nyelvművelés: Divatszók. (B. J.) — Olvasás közben. (B. J.) — A résztvevők. (Sziklay János.) — Iparosok beszéde. (Jozefovics Sári.)
— Ifjúsági nyelvművelő egyesület. (D. Sz.) 96

Magyarázatok: Gyula. (Kertész Manó.) — Tajtékpipa. (Kertész Manó.) — A had cselédje. (Kertész Manó.) — Gyötör. (Fokos Dávid.) — Névutóink és határozóragjaink történetéhez. (Beke Ödön.) — Acatoló. (B. J.) — Adatok a gyermeknyelvhez. (Jozefovics Sári. Sz. J.) — Válasz kérdésekre. — Pótlások. 98

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként a nagy szünetet kivéve	Felelős szerkesztő és kiadó BALASSA JÓZSEF	Szerkesztőség és kiadóhivatal Budapest V. Klotild ucca 10/A.
--	--	--

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

SZÓMAGYARÁZATOK.

Írta : **Kertész Manó.**

1. *Elejét veszi* a bajnak, bűnnek, veszedelemnek az, aki a kitörését megakadályozza, olyan intézkedést tesz, hogy el se kezdődhessenek. Ma csak ilyen elvont jelentésben használatos ez a kifejezésünk, de régen konkrét értelme is volt: embernek, embercsoportnak is «elejét vette» az, aki megelőzte, szándékában meggátolta. Egyes ember megelőzéséről szólnak ezek az adataink: «Ecius meg czalta vala őtet az ő tanácsáual, intvén őtet, hogy *eleit vönne az nagyobbik ötsénec*, ki ebbe vólna, hogy el foglalna tölle az attyai királyi birodalmot». (Heltai: Krón. 18.) *Eleit vövé nékie* és előbb juta az koporsóhoz (MA: Scult. 474, NySz.). Még érdekesebb, mikor a régiek nagyobb embercsoportnak «veszik clejét», mert kapcsolatunk ilyen használatban katonai szak kifejezésnek bizonyul: «Az országnac hatarara indula, hogy *eleit vönne a kunoknac* (Helt: Krón. 44.) Rozgonyi Sebestyén «sietuén azokaert Egerbe iuta, hogy *eleit vehetne a Czeheknec*, hogy azzoc éléssel és egyeb hadi szörszámockal meg ne rakhatnác a ket wy kastélt» (uo. 122.). Mikor Nándorfehérvár alatt Mahomet szultán látta, hogy a keresztések a basa táborát felgyújtották, «utánnoc indita a louagokat, hogy *eleiket vennéc*, és ne boczátnác őket vissza az városba» (uo. 106.) Ez utóbbi mondatból azt is látjuk, hogy kifejezésünknek nemcsak a jelentése szűkült meg, hanem azzal együtt mondattani szerkezete is megmerevedett: régen más birtokos személyraggal is használatos volt: «*Elömet viüék* es megakasztanak engem az en háboruságom napjai» (Mel: Jób. 71, NySz.). *Elödet, előnket, előtöket veszi* (NySz.).

Ugyancsak katonai használata van e kifejezés egy másik változatának: «Jó Hunyadi János az megfáradt néppel ott *eleit megállá*» [a töröknek] (RMKT. 4 : 30). «Ha ő meg nem állja vala *eleiket*, lát vala Erdél nagy veszödelmeket» (uo. 3 : 185). Természetesen ez a változat is használatos már a XVI. században elvont jelentéssel: «Könnyen iduözithet ackit akar, *senki eleit nem állhattia*»: nemo potest impedire (Mel: Préd. 138, NySz.).

E kifejezéseknek a régi katonai nyelvben párja a *hátnak vesz*

,hátaba kerül': Nagy Sándor «állatá ü népét arczczal négy felé, hogyha az ellenség őt *hátról venné*» (RMKT. 4:113). Báthory István kérte Kinizsit, «hogy semmit ne mulatna, hanem iönten iöne, és *hátról vönne az ellenséget*, ő kedig immár indulóba vólna, hogy szömbe szállana velec» (Heltai: Krón. 157). Ugyanez verses feldolgozásban: «Hogy ha az törökök Erdélyben jutnának, őket *hátról venné*, egyszersmind vinának» (RMKT. 8:37). «Az ellenséget *hátról vevén* megütnék (Kemény J.: Önéletir. 374).

2. *Ellenáll.* Újabb keletű szó, sajátos szerkezeti eltolódás eredménye. A XVI. században a mai összetétel első tagja még egy főnévnek vagy névmásnak a névutója, ennek a szólamába, hangsúlya alá tartozik, sőt a két tagot egyéb szavak el is választhatják: «Távul a Dárius immár nem vala / Balfelől népe közt se regben vala / Jobbfelől Mazaeus hadnagya vala / Az *Dárius ellen* Sándor áll vala» (RMKT. 4:114). Mellékesen megjegyzem, hogy itt a kifejezés jelentése csak ennyi: Dáriussal szemben Sándor áll vala. «Mölj *paranciolat ellen* my sem *alhatunk*» (BudBasLev. 1:121). «Nagy sok *pogány ellen* ők nem *állhatának*» (RMKT. 8:44). «Egymás *ellen* fegyverrel *állnak vala*» (uo. 6:159). «Az ki az strázsát meghaladja, megfogják az strázsa állók, ha penig az *strázsa ellen állna* és meg nem hagyná magát fogni...» (Hadtört. Közl. 3:670). Az *ellenáll* összetétel keletkezését első sorban a *nek* ragos részeshatározónak a birtokos szerkezetekben való mind nagyobb térhódítása magyarázza, mert hiszen a névutó az előtte álló névszóval tulajdonképpen birtokviszonyban áll.¹⁾ Már a kódexekben olvasunk ilyeneket: «*Nekic ellenec* nem állhatonc» (BécsiK., NySz.); «az *halalnak senky ellene nem allhat*» (Érdy K., NySz.). Ezekben a szerkezetekben a jövődő fejlődés szempontjából az a lényeges, hogy az *ellene*, *ellenük*, amely a fentebbi kapcsolatokban hangsúlytalan volt, eredeti szólamából (*halál ellen*, *ő ellenük*) kiszakad, maga is szólamot kezd, hangsúlyos lesz; így most már megvan a lehetősége annak, hogy névszavától egészen elszakadjon és az igével összetételt alkosson. A *nek* ragos szerkezetnek térhódítását érdekesen szemlélteti a következő mondatpár: «Meg ertiök az Kanisa varanak esetit mynt löt, *ky ellen senky nem alhath* myerth hogi jsteny hatalomból löt» (Bud.Bas.Lev. 1 : 139); ezt 1577-ben írták, viszont félszázaddal később, Pázmány-nál már ezt olvassuk: «A Biró mindenható, *kinek ellene nem állhatnak*» (Ö. M. 6 : 19). Tehát míg a XVI. században így beszéltek: «*Ki állhat mi ellenünk?*» (RMKT. 4 : 38), ma azt mondjuk: *Ki állhat nekünk ellen?*

A *nek* ragos birtokossal kapcsolatban vagy a birtokos nélkül álló személyragos névutó közvetlenül az ige elé kerül és a hangsúlyviszonyok megváltozása következtében most már az összetétel létrejöttének útjában mi sem áll: «az pogán *ellenségnek* mi módon *ellene állhassanak*» (RMKT. 3 : 3). Haller János írásmódja el-

¹⁾ Simonyi: MHat. 1 : 11.

árulja, hogy ő ezt a kapcsolatot már összetételnek érzi: «Ellensé-
günknek *ellene-állunk* (Paizs. 7, 1682-ből).

A személyragnélküli *ellenáll* alig régibb a XIX. század elejénél; ellenben már Molnár Albertnél megtaláljuk az *ellentáll* változatot. Nyilván helyes nyomon járunk, hogyha azt állítjuk, hogy ez összetétel a nagyon régi *ellentmond*, különösen pedig a rokonjelentésű *ellenttart* analógiájára keletkezett.

A szerkezetváltozást legjobban szemlélteti e régi és új kapcsolatok szembeállítása: *ellenem áll, ellened áll, ellene áll: ellen-áll nekem, neked, neki.*

A FONOLÓGIA ÉS A NYELVJÁRÁSOK TANULMÁNYOZÁSA.

Írta: Balassa József.

A «fonológia» elnevezés és szembeállítása a fonétikával nem tekint vissza hosszú multra. Ferdinand de Saussure *Cours de Linguistique Générale* c. kitűnő munkájában (1. kiadás 1915, 3. kiad. 1931) használja a fonétika helyett a «phonologie» elnevezést, mert szerinte a «phônétique» név a hangok történetének tanulmányát jelenti. Azóta nagy változáson ment át a nyelvészek egy csoportja körében a fonológia elnevezés jelentése. Laziczius Gyula nagy és beható tanulmányt írt a fonológiáról¹⁾ s ebben megmondja, hogy a «fonológia» szót abban az értelemben használja, ahogy a prágai konferencia (1930 dec. 18—21) meghatározta. Világos képet arról, hogy tulajdonképpen mi a fonológia, miben különbözik a fonétikától és a nyelvtan hangtani részétől, nem kaphunk. Laziczius azt írja, hogy «a fonológia evvel (a fonétikával) szemben a nyelvészeti studiumok szerves része, hangtan, amely lehet leíró vagy történeti, de mindig azon az alapvető megkülönböztetés alapján áll (sic!), amely a nyelv hangjait a beszédhangoktól, a fonémákat a tágabb értelemben vett hangoktól elválasztja». (4. l.) «A magyar leíró fonológia feladata — írja később — megállapítani azokat a hangeszközöket, amelyeket a magyar nyelv — az írott és beszélt nyelv — jelenleg használ, kijelölni a hangeszközök közül azokat, amelyeknek funkciója (helyesen: funkciójuk) van, vagyis a fonémákat, és a fonémák viszonyainak tisztázásával meghatározni hangrendszerünk sajátosságait.» (33. l.) Amint ebből a két idézetből is láthatjuk, a fonológiában legfontosabb elem a «foném». Ez a műszó Krusevszkijtől ered (l. 14. l.), de ő más értelemben használja, mint Saussure. L. a foném elnevezésnek tíz egymástól eléggé különböző meghatározását idézi, s ezt az elsorolást így fejezi be: «Miután a különböző meghatározásokból már látjuk, hogy mi a foném,.....» (18. l.) Csakhogy ezek a

¹⁾ Laziczius Gyula, Bevezetés a fonológiába. (NyK 48. k. és különnyomat: A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványainak 33. száma.) Hivatkozásaink a különnyomat lapszámaira vonatkoznak.

meghatározások annyira eltérnek egymástól, hogy ezek után igazán nem látjuk, hogy mi a foném. Laziczius maga rövidebben és valamivel világosabban mondja meg, hogy a fonémek azok a hangok, amelyeknek funkciójuk van a nyelvben. (25. és 33. l.)

Nem az a célom, hogy a fonológiáról és a fonológia alkalmazásáról a nyelvtudományban bírálatot mondjak, csak azt akarom vizsgálni, hogy mi hasznát vehetjük ennek az új tudománynak az élő nyelv és a nyelvjárások vizsgálatában. Hogy olvasóim előtt ez lehetőleg világos legyen, a fonológiának még néhány alapfogalmát kell megemlítenem. A foném mellett nagy szerepe van a változatnak, variánsnak. «Mindazokat a hangárnyalatokat, amelyeket a nyelv nem használ fel értelmi megkülönböztetésre, vagy nyelvtani célokra, *változatoknak*, *variánsoknak* nevezzük.» (20. l.) Később azt mondja: «Azt, hogy egy nyelvben mi lehet foném és mi variáns, elvileg meghatározni nem tudjuk.» Fontos műszavak még a «korreláció» és a fonémek realizálódása. Egyiknek sem kapjuk meg világos magyarázatát. A realizálódás értelme teljesen homályban marad. Áttérve a magyar fonológiára, L. a fonémek és változatok elsorolásán kezdi. A rövid magánhangzók között első az *a*. «E foném — írja L. — kétféleképpen realizálódik a magyarban. A köznyelvben és a nyelvjárások nagy részében mint *ä* (= a rendes magyar *a*), kisebb részében pedig mint *ä́*.» (36. l.) Nem értjük, mi az az *a*, ami realizálódik. A kiejtett hang vagy *ä* vagy *ä́*; amit ezek helyett *a*-val jelöl, az betű, nem hang. Vagy a betű a foném?

Nem haladhatunk végig a magyar fonológia minden egyes hangján, csak legfeltűnőbb helytelen állítását kell kiemelni, mert ennek a nyelvjárások fonológiai osztályozásában is nagy szerepe van. Az *e*-ről (= zárt *ë*) azt mondja L., hogy az irodalmi nyelv nem különbözteti meg ezt a hangot. Nem is minden nyelvjárásában foném. Ő-ző vidékeken csak mint változat fordul elő, mellékváltozata az *ε*-nek.» (38. l.) Továbbá: «A köznyelv az irodalmi nyelvhez igazodik az *e* tekintetében. Általában nem használja fonémként, bár a köznyelvi *e* ejtés nem minősíthető provincializmusnak.» (39. l.) Ez a magyar nyelvtudomány mai nyelvére lefordítva azt jelenti, hogy az irodalmi és a köznyelv nem használja a zárt *ë*-t, ez csak a nyílt *e*-nek változata és kiveszőben van. De L. még megkegyelmez neki, mert azt mondja, hogy «az *e* fonológiai pusztulásáról a magyarban még korai volna beszélni, bizonyos azonban, hogy a folyamat már nagyon előrehaladott állapotban van, és ennek oka újabban főleg a köznyelv terjedésében keresendő». Eddig úgy tudtuk és tanítottuk, és ma is azt valljuk, hogy a magyar nyelv határozott különbséget tesz a nyílt *e* és a zárt *ë* között. A magyar nyelvterületnek csak egy aránylag kis részén vált egyformává ez a két hang és csak az írásban jelöljük mind a kettőt ugyanazzal a betűvel. Nem igaz, hogy a köznyelv nem használja a zárt *ë*-t és hogy ez a hang kiveszőben van. A magyar nyelvterületnek legalább háromnegyed részén külön hang az

ë; a nyelvtanban és a hangrendi illeszkedés rendszerében fontos szerepe van. Az ë-ző vidékekről származó magyarok kiejtéséből nem vész ki ez a hang, tehát pusztulásáról beszélni sem lehet. Teljesen hamis tehát L.-nak az az állítása, hogy az irodalmi nyelv nem ismeri a zárt ë-t, csak «vannak nyelvjárások», amelyek a nyílt e mellett a zárt ë-t is használják. Ellenkezőleg: az irodalmi és a köznyelv egyaránt határozottan megkülönbözteti a két e hangot, de «vannak nyelvjárások», amelyek nem ejtik a zárt ë-t.

Az egyes hangok elemzése után L. megállapítja a magánhangzók rendszerét a magyarban, még pedig geometriai alapon. Az irodalmi és a köznyelvben a rövid és a hosszú magánhangzók rendszerét háromszögűnek rajzolja, ettől eltérő rendszerűek azok, amelyekben az egyik vagy a másik rendszer négyszögű. Ezeket a mértani alakokat erőszakoskodó beavatkozással úgy érte el, hogy a köznyelvből kiküszöbölte a zárt ë-t, a nyílt e jelét (e) pedig majd az első, majd a második sorba helyezi. (Helyünk nem engedi, hogy ezeket a rajzokat itt ismételjük; aki érdeklődik irántuk, megtalálhatja a NyK 48. k. 182., a különnyomat 50. lapján.) A háromszögeket és négyszögeket összepárosítva «a nyelvjárási magánhangzórendszerek terén négy lehetőséget tudunk elképzelni»: 1. mind a kettő négyszög, 2. négyszög + háromszög, 3. háromszög + négyszög, 4. mind a kettő háromszög. A magánhangzórendszereknek ilyen vizsgálata s a négy típusnak ilyen «elképzelése» vezeti Lazicziust a magyar nyelvjárások osztályozásához.

Mielőtt L. a magyar nyelvjárások új osztályozására térne át, végig megy az eddig megkísérelt osztályozásokon és bíráló megjegyzésekkel kíséri őket. Igen szigorú bírálatban részesíti az én osztályozásomat. (A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése, 1881.) Csakhogy ebben a bírálatban nem riad vissza egy kis ferdítéstől és erőszakos félremagyarázástól sem. Azt mondja, «hogy a nyelvjárásokat osztályozhassuk, Balassa szerint nem elégséges két, ha mindjárt igen fontos hangtani mozzanat kiválasztása. A dialektusok jellemzésénél és osztályozásánál figyelembe kell vennünk a kevésbé fontos hangtani különbségeket, sőt az alaktani, mondattani és szókészleti eltéréseket is, mert csak így végezhetünk jó munkát.» És később: «A Balassa-féle elv, amelyet «az összes kritériumok elvé»-nek nevezhetünk, nem szolgálhat alapul a nyelvjárások osztályozásánál.» (Én ritkítottam.) (54. l.) Ez elferdített és meghamisított állításokkal szemben idézem szóról szóra, amit könyvemben a nyelvjárások osztályozásának alapelvéről írtam (17. l.): «Alapelvnek tekinthetjük azt, hogy amely vidék nyelve a legtöbb és legfontosabb sajátosságokra nézve egyezik, az egy nyelvjárást beszél, még akkor is, ha ez a terület nem összefüggő s egyes részei akár nagyobb távolságra esnek egymástól. — — — Ha tehát azt akarjuk, hogy osztályozásunk megfeleljen a magyar nyelvjárások természetes fejlődésének, tekintettel kell lennünk az egész magyar nyelvterületre és a nyelvjárási különbségeket létrehozó minden

fontosabb sajátyságra.» Tehát sehol sincs szó a kevésbé fontos különbségekről, sem az összes kritériumokról.

L. bíráló módszerére jellemző egy másik állítása: «Balassa nyilván észrevette, hogy az összes kritériumok alapján nyelvjárási egységeket nem tud kapni. [Bevallhatom most is, 43 évvel könyvem megjelenése után, hogy ezt sem akkor nem vettem észre és ma sem látom be.] A felosztáshoz azonban múlhatatlanul szüksége volt egységekre, és mivel ezt elvétől nem remélhette, idegen területre kellett kalandoznia, olyanra, amelyen már előtte is sokan jártak a felosztók közül. Balassa előtt munkaközben olyan egységek lebegtek, mint: Dunántúl, Északnyugati Felföld, Alföld, Tiszántúl, Erdély — tehát nem nyelvi, hanem földrajzi egységek. Így már aztán volt alap a felosztásra.» (54—55. l.) Aki a támadás előre feltett szándéka nélkül nézi a magyar nyelvjárásoknak könyvemhez mellékelt térképét, láthatja, hogy ott nincsenek «földrajzi egységek». A dunántúli nyelvterület nem foglalja magában az egész Dunántúlt, az alföldi nyelvterület átnyúlik a Dunántúlra, a dunatiszai a Tiszántúlra, stb. S a már fentebb idézett sorokban határozottan kimondom, hogy ahol egy vidék lakosságának nyelve a legtöbb és legfontosabb sajátyságokra nézve egyezik, az egy nyelvjárást beszél akkor is, ha ez a terület nem összefüggő s egyes részei nagyobb távolságra esnek egymástól, tehát nem «földrajzi egység». A fontosabb nyelvjárási sajátyságok alapján s a települési viszonyok tekintetbe vételével történt a nyolc nyelvjárásterület megkülönböztetése, s ezt azóta mindenki elfogadta. A nyolc nyelvjárásterületnek nevet kellett adni. S mivel a nyelvjárásokat nem jelölhetjük A, B, C-vel, mint a vitaminokat, leghelyesebbnek tartottam — épúgy mint más idegen nyelvek körében is szokás — olyan földrajzi nevet adni nekik, amely elhelyezkedésüknek legjobban megfelel s az érdeklődőt a nyelvterület helyére nézve útbaigazítja. Az se lett volna baj, ha egyik-másik nyelvterület egybecsített volna valamely földrajzi egységgel; de ez nem történt, mert a történeti fejlődés és a gyakori település megzavarta a magyar nyelvjárások egykori nagyobb egységeit.

Az ilyen szellemű bírálat után végre rátér L. a magyar nyelvjárások fonológiai osztályozására. A már említett négy csoportba szorítja be a magyar nyelvjárásokat. Az I.-be tartoznak azok, amelyeknek magánhangzórendszere $\square + \square$, a II.-ba $\square + \triangle$, a III.-ba $\triangle + \square$, a IV.-be $\triangle + \triangle$. Ezeken belül egyéb sajátyságokat is figyelembe véve, kénytelen alosztályokat megkülönböztetni; a II. és III. csoportban kettőt-kettőt, a IV.-ben négyet. Már előbb említettem, hogy a magánhangzók berajzolása négyszögbe és háromszögbe erőszakos beavatkozással és a zárt \ddot{e} eltüntetésével történt. Hogy milyen eredményre jutott L. ezzel az osztályozással, elég ha rámutatunk arra, hogy a legjellemzőbb sajátyságok szerint egymástól különböző nyelvjárások kerültek így egy-egy csoportba. Pl. az I. csoportba tartoznak a középső palóc és a középszekely nyvjok; a II.-ba a nyugati nyvjterület, a felső dunántúli népnyelv, a nyugati,

déli és keleti palócság, a tiszántúli nyvj, az alsódunántúli, bácskai nyvj, továbbá Kalotaszeg, a marosszéki és keleti székelység; a III. csoportba a nyugati székelység, Tiszahát, Szamoshát és Ugocsa; a IV. csoportba a felsődrávai, az alsópestmegyei, kiskúnsági, szegedvidéki, a felsőtiszai, maros-szamosközi és a küküllőmegyei nyelvjárás. Ha a fonológiai felosztás alapján keletkező ezt a zagyaságot nézzük, amely az összetartozó nyelvjárásokat szétdobálja és egy csoportba szorítja az egymástól lényegesen eltérőket, nagy merészség L. részéről az én osztályozásomra fogni, hogy nálam «szoros egységekké kovácsolódtak olyan dialektusok, amelyeket lényegi különbségek választanak el egymástól, másutt viszont önkényes válaszfalak vágták el a fontos nyelvi egyezések alapján összetartozó nyelvjárásokat.» (59. l.) Ez az ítélet szóról szóra illik az ő osztályozására.

Az erőszakos ferdítésnek legjellemzőbb példája az a térkép, amelyet L. a 60. lapon közöl. Ezzel azt akarja bebizonyítani, hogy nyelvjárásaink egy belső magot körülfogó övet alkotnak. A belső mag a két háromszöges rendszer, s ezt használja — szerinte a zárt *ë* kitagadásával — az irodalmi nyelv is. Ebből azt következteti, hogy a magyar irodalmi és köznyelv, valamint a központi magyar népnyelvi terület a magánhangzórendszerek tekintetében szorosan összefügg egymással». Csakhogy erős elrajzolással lett ilyen ez a térkép. L. kitörli a térképről az egész duna-tiszai nyvjterületet, a bácskai nyvj-t jelentő négyszöget és a háromszöget pedig letolja Bács megye déli szögletébe, ahol már nincs magyar nyelvterület. Ha ezeket az *ë*-ző vidékeket a maguk helyére rajzolta volna be, az árnyékolt rész egész más alakú lenne, s az egész elmélet semmivé válik.

Hosszan kellett foglalkoznom L. új elméletével a nyelvjárások osztályozásáról. De csak így lehetett kimutatnom, hogy az ő fonológiai alapon történt osztályozása a nyelvjárások megfigyelése és tanulmányozása szempontjából elfogadhatatlan és értéktelen.

TÁJSZÓMAGYARÁZATOK.

Írta: **Beke Ödön.**

1. *Bucc.* A tolnamegyei Paksról közölték ezt a tájszót ,orrbeli pizok' jelentéssel (Nyr 22:383), de sem a MTsz., sem az EtSz. nem tud róla. Más adatunk nincs is rá, de az adat kétségtelenül hiteles, mert azt is megállapíthatjuk róla, hogy német jövevényszó, s eredetije *Butz, Butze* ,Rotz in der Nase; Butze in den Augen, graemiae' (Grimm). Valószínűnek tartom, hogy ugyanez a szó rejlik a *takony-póc* ,taknyos gyerek' összetételben is, bár ez bizonyára régibb átvétel külön nyelvjárásból. Vas m.-ben *takony-póc* alakja van, s ezért CzF a *pöce* (pöcegödör) szóval azonosítja. Nyilvánvaló azonban, hogy a *takonypóc* alak az eredetibb, mert az egész ország területén ez van elterjedve, s ez a körülmény egyúttal a szó régi-

ségére is utal. A szó eredetileg nyilván az orrban levő megszáradt piszkot jelentette.

2. *Cika, káposzta-cika.* Horger, MNy 11:122, szerint e szó, amelynek jelentése 'káposztatorzsa a rajta levő apró levelekkel', azonos a hasonló jelentésben használt *szik (szék)* szóval. Én vele szemben, Nyr 62:25, Veszelszki *cicka* adatára hivatkozva azt a nézetem fejtettem ki, hogy a *cika* a *cica* 'kis macska, barka' szóval függ össze. A NySz alapján idéztem Váradi Mátyásnak 1668-ból való *czikás ágak*, azaz 'barkás ágak' adatát. Ennek az adatnak Techert József utána nézett az eredeti műben, s ott *czikós ágak*-at talált. Ez azonban nem cáfolja meg az én föltevésemet, mert a fontos csak az, hogy a *cika* összefügghet-e a *cica* szóval. Az EtSz is azt állítja, hogy a 'cicázás, cicézés' jelentésű *cika* összefügg vele, csak a 'csira' és 'káposztatorzsa' jelentésű *cika* összefüggését tagadja. Az EtSz azonban idézi a macskának *cira* nevét is, s Kriza Vadrózsáiban ezt olvassuk: «a káposzta szíkját inkább *cziká*-nak nevezik, az oldalczikákat *czirá*-nak hívják». (A MTsz nem közli.) Megjegyzem, hogy szerintem a *cika* és *cikó* csak alakváltozatai egymásnak, s az utóbbi képzője nem csak az -ó, hanem az egész -kó, mint a *ciká*-ban a -ka.

3. *Csirmessig.* A sopronmegyei Mihálból és Kisfaludon jegyezték föl ezt a szólást: A föld erejítű ékkis *csirmessigét* kapott a gabona, ollan vót mind a borošta: gazdagon kelt ki (Nyr 22:473). A *csirmessig*-et sem közli a MTsz. és az EtSz., közlik azonban éppen Sopron megyéből: *érmes* 'könnyen érő' (Fölső-Szakony, Nyr 17:383); *irmes* a föld (sē nedves, sē szároz, ippen jó szántanyi) Röjtök Nyr 3:555. Pannonhalmán 'termékeny, zsíros, elég nedves, porhanyó, könnyű szántású [föld]' *érmes* pedig 'elérett, kelleténél jobban megérett' (MTsz.). Nem világos a kevés adatból, hogy ez a két szó összetartozik-e, sőt valószínű, hogy semmi közük egymáshoz, mert különös lenne, hogy *érmes* és *irmes* ugyanazon a helyen (mert Pannonhalma és Gyórszentmárton egy hely) kétféle kiejtésben és kétféle jelentésben egy szó lenne. A *csirmes*, mely a *csirmessig* alapszava, bizonyára valami vegyülékszó, melyben az említett két szó valamelyike, s talán a *csira* lappang. Hasonló a mátyusföldi *vérmes*, *virmes* 'termő nedvben gazdag [föld]', pl. most kell kapányi, mikor *vérmes* a föld; aggyig kő szántanyi, amíg *virmes* a föld (Nyr 20:216). A pestmegyei Tinnyén *vérmes* föld, amely szántáskor, ha felső kérge száraz és cserepes is, belül még nedves, porhanyó és apróra szétesik (Nyr 7:137). Valószínűleg csak analógiás úton esett össze ez a *vér*-rel összefüggő *vérmes*-sel.

4. *Ebacsku.* Kardos Albert göcseji tájszógyűjteménye szerint *ebacsku* tréfás szitokforma, az ebadtából elrontva (Nyr 12:46). Azt hiszem, a szó helyes alakja *ebacsku*, amint Könnye Nándor közli a vasmegyei Örségből (4:228, 12:281), s nem valószínű, hogy az ebadtából volna elrontva. A göcseji nyelvjárásban a szóvégi -ó ő -u ü-re változott, pl. *csiku*, *biru*, *karu*, *ajtu*, *turu*, *erü*, *üszü*, *tüdü*, *kettü* stb. (12:217), valószínű tehát, hogy az *ebacsku* is *ebacskó*-ból való. A -csk-mássalhangzócsport a magyarban gyakran hangátvetéssel keletkezett -kcs-ből (vö. Horger, MNy 24:271), s a Göcsejben is a *hágcsó* kiejtése *hácsku* (12:217, a MTsz. nem közli). Eszerint az *ebacsku* nem lehet más, mint *ebaggcsó*, amely régen bizonyára

szitokszó lehetett, ez pedig azonos az *ebagos* Marosvásárhely, *abagos* Háromszék m. 'szőrösen született v. nagy- és szőrösfülű' (gyermek; u. n. 'elvátott gyermek'), *agos* 'szőrösen született, szörnnyavalyában sínlődő' (csecsemő), Székelyföld, *ebag* 'soványító, sorvasztó gyermekbetegség' Tiszadob MTsz., *ebaga*, *ebagja* 'bőr alatt termő szőrféreg; ebnyavalya, azaz nagyehetőség' CzF., *ebagnő* (*ebagné ebaghneo*), *vetula improba*; böses *altés Weib'* NySz. szavakkal, melyek nyilván a boszorkánysággal vannak kapcsolatban. Képzésére nézve megfelel neki a *zacskó*, mely a *zsák* -csó képzős és szintén hangátvetéses alakja. Más -csó képzős szavunk *kancsó* 'fiatal kandisznó' (Baranya és Hont m.) és köznyelvi *kancsó* szavunk, mely a *kanna* (*kánna*, *kán*) kicsinyítője (Beke, Nyr 58:143).

5. *Egyeledik, egyeles*. Vas m.-ben Bögötén az érni kezdő, világosuló szőlőre azt mondják: *egyeles* (Nyr 16:92), s Pápán is *egyelődik* a szőlő, azaz világosodik (uo. 527). A Balaton mellékén *neki-egyelődik* a m. neki indul a növésnek (12:474). Az EtSz. e szavakra vonatkozólag azt írja: 'Eredete ismeretlen. Azonos az *elegyedik* igével?' Véleményem szerint ez a kérdőjel teljesen fölösleges. Mind a régi, mind a népnyelvben van az *elegyes*-nek *egyeles*, az *elegyít*, *elegyedik*-nek *egyelit*, *egyeledik* alakja. A jelentéskülönbség pedig nagyon könnyen megmagyarázható. Mikor a szőlő érik, a szemek világosodása nem egyszerre megy végbe, az egyik szem még zöld, s a másik világosabb, megint másik már egészen világos. Egy fürt szőlőn tehát az érettebb és kevésbé érett szemek *elegyesen* fordulnak elő. Tehát mikor érni kezd, azaz világosodik a szőlő, akkor *egyeledik*. Bizonyára először csak a szőlőre mondták ezt, átvitelesen azután másra is mondják, mikor növésnek indul, hogy *nekiegyeledik*. Kár, hogy az adatból nem derül ki, hogy növényre, állatra, vagy emberre használják-e.

6. *Fókozni*. Szarvas Gábor közölte Szlavóniából ezt az igét jelentés nélkül, de a példamondatból a MTsz. megállapította, hogy azt jelenti 'fölfúvódik': Nagy vizet itt a marhikája és *megfaókozott* (Nyr 5:11). A MTsz. *fuvakozik* alakból származtatja tájszavunkat, véleményem szerint azonban a kettőshangzó arra mutat, hogy inkább *fuvalkodik* lehetett az eredetibb alak, vö. *fél-fuvalkodik* 'fölfúvódik (a tehén)' Gömör m.

7. *Gánnyo*. Tata vidékéről közölték ezt a szót veréb jelentéssel (Nyr 5:473). A MTsz. szerint a *gánnyo* csak alakváltozata a *gányó*-nak, melynek jelentései a következők: 1. dohánykertész (Kiskúnhalas, Kecskemét vid., Szeged, Csongrád m.); 2. paraszt, sült paraszt (Alföld, Szeged, Tolna m.); 3. dologtalan ember (Nagykúnság). Ezt az azonosítást már az is valószínűtlenné teszi, hogy a *gányó* szó elsősorban alföldi kifejezés, s csak a 2. jelentésben fordul elő Tolna megyében, tehát a Dunántúlra az Alfölddel érintkező megyéjében. Sem ebben, sem többi jelentésében a *gányó*-t sehol Dunántúl nem ismerik. Nehéz lenne továbbá a *gánnyo* veréb jelentését is az előbbiekkal egyeztetni. De hangtani nehézségek is vannak. A hosszú *ó* a Dunántúl nem szokott megrövidülni a szó végén. Rövid *o* *á* után következő szótagban *a*-ból fejlődik ott, azért valószínű, hogy a *kánya* változata, melynek Győr vidékén *gánya* hangzása van (Nyr 6:272, vö. még *gája* 'kánya, héja' Bánffy-Hunyad MTsz.). Kár, hogy a szóra csak ez az egy adatunk van, mert máshol nem nevezik a verebet kányá-

nak. Sőt ugyanazon közlemény szerint ott is *csuli*-nak is nevezik a verebet. Vajjon a *gánnyo* nem *varjú*-e Tatán, mintahogy a Dunántúl sok helyén valóban *kányának* nevezik a varjút, így pl. Somogykéthelyen, ahol a ragadozó madár neve *tikhordó kánya*.

8. *Hodály, hodáj*. E tájszó jelentése 1. 'igen nagy szoba v. más igen tágas üres helyiség a házban'; 2. (gúny.) 'rendetlen bútorzatú nagy lakószoba'; 3. 'alsó épület, kül. gazdasági v. cselédház, juhászház'; 4. 'akármilyen rossz épület'; 5. 'juhakol'. A szó eredetével Edelspacher (NyK 12:101), Budenz (NyK 22:412), Szinnyei (Nyr 23:6) és Balassa (uo. 130) foglalkozott. Azzal mindenki egyetért, hogy a szó végső forrása az oszmán-török *oda* 'szoba' szó, de arra nézve eltérnek a vélemények, hogy ebből hogy lett a magyarban *hodáj*. Azonban már Miklosich rámutatott arra, hogy a török szó elkerült a déli szláv nyelvekbe (vö. bolgár *odaja*, szerb *odaja, hodaja* 'ház, épület'), a Balassa helyesen innen származtatja a magyar *hodáj*-t. Ehhez csak azt kell hozzátenni, hogy a szlovéni *-a* úgy tűnt el, hogy a nyelvérzék ezt harmadik személyű birtokragnak vette, s kikövetkeztetett egy *hodáj* alakot. Ennek bizonyítéka az is, hogy a szóból a *juh-hodáj* összetételben *juhoda* alakja is fejlődött (*juhodát, juhodába, juhodája* Borsod m. Szendrő Nyr 11:236), ez meg úgy keletkezett, hogy a *ju/hj-hodáj-a* alakot így elemezte a nyelvérzék: *juh-hodá-ja*.

9. *Iska, iskála*. Baranya és Somogy megyében a létra neve *iskála* *iskája, iskájha*, s ez kétségtől a latin *scala* szó átvétele. Az Ormányságban azonban a szónak *iska* alakja van (Nyr 1:424, 3:182). Ez a változat nyilván úgy keletkezett, hogy az *iskája* alak *-ja* végét 3. személyű birtokragnak érezték, s ennek alapján következtettek ki *iska* nominatívust.

10. *Kondás*. A MTsz. szerint a *kondás* egyik jelentése kontrás. Az adat egy gyermekversből való, melynek idetartozó része így hangzik: Büdös bogár a böggös, ződ bíka a flótás; Cserebogár a *kondás*, szúnyog a pörémás (Torontál m. Magyaríttebe, Nyr 5:283). Kétségtelen, hogy itt csak szövegrontásról lehet szó, s a *kondás* valami muzsikussá neve helyett állhat. A szöveg közlője szerint *szekundás*, Simonyi, uo. 416, szerint *kontrás* volt az eredeti szövegben. Hogy Simonyinak igaza van, kétségtelenné teszi a versnek egy veszprémi változata, melyet a Nyr következő évfolyamában szintén Hantz Gyula jegyzett föl. Ime a megfelelő részlet: Gólya veri a taktust, Bibic a primás; Veréb ver cimbalmot, Szúnyog a *kontrás*, Mókus a pikulás, Ökör a nagyböggös, Szamár a trombitás (89. l.) Egy debreceni változatban azonban *szekundás* van: Büdös bogár a böggös. Gója vót a primás, Kis bíka a falótás, Szúnyog a *szekundás* (4:525). A MTsz.-ből tehát ez adat, mint nem valóságos tájszó, törölhető.

11. *Máj*. A MTsz. szerint jelentése: 'legbelső része vmely üregnek (pl. veremnek, boglyakemencének), oldalt való bemélyedés (pl. sírgödörben), behajlás'. Az adatok az Alföldről, mint Szegedről, Csanád m.-ből, Hajdúszoboszlóról valók. A régi Tsz. a Tisza mellől közli ezt a példát: *mallyában sült kenyér*, ezt valószínűleg így kell elemezni: *mal-jában*. A baranya-megyei Ormányságban *marja* 'a kemence partja' (Nyr. 1:380). Itt a *mar* bizonyára *mal*-ból fejlődött. Véleményem szerint ez a *máj, mal(y)*, *mar* elvonás az összetételnek érzett *padmaly* (Békés m., Rimaszombat vid., Szföld), *padmal* (Kiskúnság), *padmaj* (Kiskúnság, Makó, Bácsbodrog m.,

Szatmár m., Szföld), *padmoj* (Szföld, MTsz.) szóból, melynek jelentései: 1. vízvájta üreg a vízpart, árokpart v. töltés oldalában (a víz színe alatt); 2. part (alámosott v. függőleges folyópart, függőleges árokpart); 3. oldal-üreg, üreg (a sír aljában oldalt vájt üreg, pince oldalába alul vájt üreg, szénaboglya alja, a kemence belsejének alsó szöglete, ahol az oldala meg a feneke összehajlik, földbe vájt pincyszerű gödör, verem) MTsz. A *pad-maly*, mint ismeretes, nyelvünkben szláv jövevényszó, vö. cseh *podmoi*, „unterwaschenes Ufer”, szlovén *podmol* „Uferbruch” (Miklosich). (Nyr. 11 : 361, NyK. 2 : 473). A *padmoj* változat és szláv eredetije nyilvánvalóvá teszik, hogy a Szentendréről közölt *moj* „gerendázat” (8 : 331) is e szóból történt elvonás eredménye. A MTsz Csik megyéből *padmáj* alakot is közöl, de megkérdőjelezi. Az adat hitelességét azonban kétségtelenné teszi egy ugocsamegyei (Gödényháza) népmesében előforduló változat: a gödör *padmályátul* (Nyr. 3 : 371, a MTsz nem közli), mely bizonyára *padmájátul*-nak hangzik, vö. *padmajosan* és *padmalyos* (uo. 370). A *padmáj* nyilván analógiás alakulat, vö. *fonalas*, *kanalas*: *fonál*, *kanál* = *padmajos*: *padmáj*. Vö. még *partmálos* hely 1. *padmalyos*, alámosott part (Balaton vid.); 2. szakadni készülő part (Pápa); 3. nem meredek, sík part (Sopron m., MTsz).

12. *Májászkodik*. Halász Ignác egy csetényi (Veszprém m.) népmeséjében fordul elő ez a szó: a farkas «*lēmájászkodott* a zutnak, minha dög-lött vóna» (Nyr. 18 : 43). A MTsz. a szónak azt az értelmezést adta: „le-hasal, lelapul”. Véleményem szerint ebben az igében a *mál* „mell” szó rejlik, amely éppen Csetényben szintén Halász Ignác följegyzése szerint a *Méggyes-máj* dülönévben (MTsz) is hasonlóképpen hangzik.

13. *Maricskol*, *maricskál*, *maricskáz*, *marizsgat*. A Csallóközben *maricskol*, *maricskál*, a. m. „markolász, marokkal vájkál (vízben, lisztben, fővényben, gabonában)”, de *egyben mariczkoluan* már a 16. sz.-ban előfordul. A komárommegyei Kürtön *összemaricskol* „összeszed, összemarkol”; a Palócságban *maricskáz* „összefogdos, összetapogat”; Parádon és a Mátra vidékén *összemari/zsgat* „összefogdos, összetapogat” (MTsz). Zolnai szerint *maricskol* talán a *marék icskol* képzős alakja (Nyr. 19 : 565), Simonyi szerint «*markol* és *markolász* helyett (noha eredetileg nem *-kol* a képzője)» (Az elvonás, NyFüz. 11 : 60), vagyis az eredeti képzőt elhagyták s helyette más képzőt tettek. Mindenki tudja, hogy a *faricskál* a *farikcsál* hangátvetéses alakja, amely Losoncon valóban használatos (TMNy 401), s ezek úgy viszonylanak egymáshoz, mint a *faragcsál* és *faracskál* (NySz. Simonyi TMNy 401, Horger MNy 24 : 272; *faragicskáto* Veszprém m. Csetény, Nyr 24 : 190, a *farag* és *faricskál* vegyüléke). A *maricskol* is eredetileg bizonyára **marikcsol*, **marék-csol* volt, s a *maricskál*, **marikcsál*, **marék-csál*, bár a *-csol*, *csel*, *csöl* és *-csál*, *csél* képzők eredetileg igékhez járultak, de hasonlók már a régi nyelvben *körömcse*l (és *körmécse*l NySz. MTsz. *körméncse*l MTsz), *szēmécse*l (és *szēmécse*kél) „szemet v. szemenként szedeget, válogat, eddegél” MTsz. A *maricskáz* a *maricskál*-ból származott oly módon, mint Simonyi gondolta, vagyis, hogy ennek *-l* végét *-z* képzővel helyettesítették. A *marizsgat* alakot megmagyarázza a régi *körömpzse*l ige. Bizonyára a *marék*-nak is volt *mariksál* származéka, ez hangátvetéssel **mariskál* alakot öltött, ennek *-kál* végét pedig *-gat* képzővel helyettesítették.

PÁRHUZAMOS JELENTÉSFEJLŐDÉSEK.

Írta: Fokos Dávid.

1. **Farkas.** A farkas magyar elnevezései közül a legáltalánosabb ezt az állatot nagy farkúnak, farkasnak jellemzi.¹ Ismeretes azonban, hogy több vidéken a *féreg* szó használatos a farkas nevéül²; színéről³ meg gyakran *ordas*-nak is mondják.⁴

Tudjuk, hogy a lapp „szintén a farkáról kereszteli el a 'lupus'-t“ (Halász Nyr. 24: 243), de érdekes, hogy a farkasnak most idézett mindhárom elnevezése a törökségben is használatos.

Már Vámbéry említi, hogy „a kölcsönös viszonyt, melyben a farkas és fark szó a magyarban van, többi között ez állatnak csuvas elnevezésében, *ururūn chüre*: farkas, szószerint *hosszú farkú* [tkp. 'hosszúfark'], lehet legjobban fölismerni“ (Magy. Er.² 218). Munkácsi kiegészíti Vámbéry magyarázatát Zolotnyicki adatával; e szerint a csuvas a farkast még *tokmak-χūrā*-nek 'verőrud-farkú'-nak is nevezi (Nyr. 24: 374). Mészáros csuvas gyűjteményében meg (pl. 1: 93, 2: 490 stb.) a farkasnak egyenesen *tokmak*, azaz 'sulyok, falapocka' a neve. Paasonen szerint is a *tukmak* jelentése 'vastag sulyok v. bunkó, egy fából való, hosszú nyéllel (pl. ruhamosásnál használják)', de ő is ismeri a szónak 'farkas' jelentését.

A farkas másik elnevezésének, a *féreg*nek mása a török *qurt* szó. Ennek tkp. jelentése 'féreg' („Wurm, Made, Larve, Raupe, Insekt“ Radl. 2: 944); ilyen jelentéssel vette át pl. a vogul is: *korl* 'Wurm (Holz-, Blatt-, Fleisch-, Spul- usw.)' l. Kannisto FUF. 17: 115. De ugyanez a török szó — bár Radloff az előbbtől különválasztja — 'farkast' is jelenthet (l. Radl. 2: 945 és Bang KSz. 17: 128-9). Érdekes egyébként, hogy a török *qurt* [szó általában a 'vadállatot' is jelölheti (Kušy.-Brockelm.; Bang id. h. és uo. 197. l.; Schinkewitsch: Rabghūzis Syntax 57; 'vierfüssige Tiere' Radl. 2: 946) éppúgy, mint a magyar *féreg* szó, melynek jelentése nemcsak 'vermis', hanem 'fera, bestia' (NySz.), 'mindenféle kártékony állat; minden állat, kül. vadállat' is (MTsz.).

Végül az *ordas*nak megfelelő elnevezés a farkasnak török *qaşqyr* (Radl. 2: 212, 354), csuv. (Paas.) *kaşkır*, (Mész. 1: 54) *kāşkır* neve. Ez a szó t. i. Bang magyarázata szerint a. m. *qariş-qır* és „es gehört wohl zu *qariş*- 'gemischt sein' [Radl. 2: 178], sodass er [t. i. a farkas] nach seinem gemischthaarigen Pelz genannt wäre“ (KSz. 17: 129).

2. **Ház-tűznézni.** A Nyr. 61. kötetében (133. l.) rámutattunk ház-tűz összetételünk csuvas mására; ennek alapján sikerült megállapítanunk, hogy összetételünk eredeti jelentése: 'ház és tűzhely' v. 'ház és család'. A megfelelő csuvas összetételt nemcsak Asmarinból tudjuk kimutatni; Zolotnyicki is ismeri a *kıl-vot* összetételt, melynek jelentése szerinte: 'házi tűz, házi tűzhely; nemzetiség, család' (34, 124. l.). (Z. tehát birtokos összetételt lát e kapcsolatban. A tűzhely természetesen sok népnél szerepel mint a család jelképe; vö. pl. Grimm 4, 2: 1075: „Herd, das Symbol eigenen Hauswesens, wie schon lat. *focus*“; l. még Tagányi: A hazai élő szokások gyűjtéséről 55, 58 stb.) De hozzátehetjük, hogy ez a

¹ Vö. Halász Nyr. 24: 241, Munkácsi uo. 374, Vog. Népk. 2: 0318 stb.

² MTsz., Lehr Toldi 99.

³ *Ordas*: 'amin barna tarkás vonások vagy pettyek látszanak' CzF., 'csíkos, barnacsíkos' MTsz., „*ordas* tulajdonkép a farkas szőre (egyes szála szürke, hegye fekete)“ Lehr TE. 3: 6, 'fekete tarkás szőrű' NySz. stb.

⁴ CzF., Lehr Nyr. 6: 115 és TE. 3: 6 stb.

kapcsolat a jakut nyelvben is előfordul. Böhtlingk jakut szótárában (40, 124) ezt az adatot találjuk: *džiä uot* '(Haus und Feuer) das Haus und was dazu gehört'. De nemcsak Böhtlingk magyarázata igazolja, hogy helyes volt a magyar összetételnek említett értelmezése. Ezt a jellemző összetételt Pekarszki jakut szótára is ismeri. Szerinte (818. l.) *džiä-uot* jelentése 'lakás, lakóhely, ház minden tartozékával, gazdaság'; *džiälä-uota suoŋ kisi* 'háza-tüze nincs ember; ember, akinek nincsen háza-tüze'; *džiäŋär-uokkar tönün!* 'térj vissza házádba-tűzhelyedhez'; *än džiäŋin-uokkun tärijiäxpit* 'elkészítjük a te házádat-tüzedet (azaz megházasodol és berendezkedel házzal, gazdasággal)'. (L. még Böhtl. *džiälän-* alatt.)

A ház-tűz összetételnek legismertebb alkalmazásában, a háztűz-nézésben Simonyi szláv hatást látott. „A háztűz-nézés is — írja A magyar nyelv 2. kiadásának 90. lapján — úgy látszik szláv kifejezés fordítása és szláv eredetű szokáson alapszik, vö. szlov. *obzeranie ohniska* és a morva-cseheknél *ohledat ohnišce*.“ Az előbb mondottak egészen más világításban tüntetik fel a dolgot és így alig igazolhatjuk Simonyi véleményét. És fontos analógiát találunk a m o r d v i noknál. Ott t. i., miután a leányt megkérték, a leány hozzátartozói elmennek a leánynéző legény házába először „kemencét nézni“ (*pečurka vanomo*), majd néhány nappal utóbb „házat, vagyis a kérő gazdaságát, nézni“ (*kudo vanomo*); l. Hämläinen Aikakausk. 44, 1: 15-16.

3. **Keszkenő.** E szavunknak többféle jelentését ismerjük. A NySz. és az OklSz. értelmezése szerint a *keszkenő*: 'Schnupftuch, Schweisstuch', ma is rendszeren *z s e b k e n d ő*t értünk rajta (CzF.), a nép nyelvében viszont általában 'k e n d ő' jelentésben használatos (MTsz.). Pedig ez a szó tudvalevőleg elhomályosult összetétel és „eredetileg azt jelentette, amit mai magyar nyelven így fejeznénk ki: *kezeltörő* (t. i. ruha vagy vászon)“ (Horger: Magy. szavak tört. 103). A *keszkenő* tehát eredetileg a. m. 'törülköző'. Más régi nevei a törülközőnek: *kendő* (ez is tkp. 'törő'; l. NySz., Horger id. m. 99, MTsz.; CzF. *kéz-kendő*) és *kéz-törő* (NySz.). A Schlägli Szójegyzék a *kezkenen* szót valóban 'manutergium'-nak fordítja. Idővel azonban nemcsak a *kendő*, hanem a *keszkenő* szó jelentése is bővült és már legrégebbi nyelvemlékeinkben is a *keszkenő* mindenféle kendőt jelölhetett. [Így pl. a Besztercei Szójegyzékben *kezkenen* a. m. 'mappa; manutergium; facitergium', a Németújvári Glosszáknak a *vere* (= 'verejték') *zarazto kezkeneyelh* említik stb., a NySz. és az OklSz. adatai között szerepel: *asztal-keszkenő* 'Serviette', *övedző-k.* 'cingulum; Gürtel', *főtekerő-k.* 'Kopftuch' stb. Gyakori összetétel a régiségben a *kendő-keszkenő*, és ez — mint Szarvas Gábor (Nyr. 22: 498) megállapítja — két teljesen egyértékű szóból alakult szópár.

A törülközőnek manu-tergium, kéz-törő, Hand-Tuch-féle összetétellel való elnevezése természetes és nagyon el van terjedve; finnugor és török nyelvekből is idézhetünk rá példákat: *ész t* (Wied.) *käte-rätik* 'Handtuch', *c s e r.* (Szil. 274) *kit-üštš* 'törülköző' (tkp. 'kéz-törő'), *z ü r j.* *ki-tšjškēd, ki-tšjškan* 'Handtuch' (Wichm. FUF. 11: 244); *t ö r ö k k a z.* *qul jauŋyry* 'Handtuch' (tkp. 'kéz kendője' Radl. 3: 19), *c s u v.* (Paas.) *ažälli, alžälli* (< *alš* + *sällä*) ua. stb.

Több rokon nyelvben viszont nem 'kéztörő', hanem 'arctörő' a törülköző neve (vö. magy. *orca-törő* NySz. 3: 762 és MNy. 7: 192). Így pl. az északi-*o s z t j á k b a n*: (Ahlqv.) *veš-munŋip* '(Gesicht-Wisch) Handtuch', a déli-*o s z t j á k b a n*: (Patk.) *not-sēm-lāgat* '(Nase-Augen-Leinwand) Handtuch', a *c s e r e m i s z b e n*: (Szil.) *šargamm sawc, šürgö šováo, šürgö-üštš* 'törülköző', tkp. 'arckendő'; Wichmann szerint azonban a *šüry-üštš* jelentése 'Handtuch (für das Gesicht)', a

kil-üšlšš pedig 'Handtuch (für die Hände)'; l. még Lewy Tscher. Gramm. 90. Egészen hasonló elnevezést találunk a jakutban is: *syrai sotor* '(Gesichtswischer) Handtuch' (Böhtl. Szót. 160, 163).

Azt a jelentésfejlődést, amelyet *keszkenő* (és *kendő*) szavainknál látunk ('kéz-törölő' → 'mindenféle kendő'; 'kéz-törölő' → 'zsebkendő') rokonaink nyelvében is megtaláljuk. Így a Kalevalában (23:248) *käsiptyhe* a. m. 'zsebkendő' (Szinnyei), 'keszkenő' (Vikár), a szó eredeti jelentése pedig: 'kéz-törölő'; a vogul *kät-jäolox* szószerint 'kéz-kendőt' jelent (l. Kannisto FUF. 17:135, Gombocz NyK. 31:362), de ma a *kendő* nevéül használatos; pl. *poŋamnel kät-jäolox il-posmašs* 'fejemről a kendő lecsúszott' Munkácsi Vog. Nyelvj. 274, *kätolx* 'Tuch (als Kopfzeug der Weiber)' Kannisto id. h. A vogul szó második tagja a török *jaulyq* 'kendő' (Rabl. 3:19); ennek 'kéz-kendő' összetétele az egyik török nyelvben törülkőzőt, egy másik nyelvben pedig zsebkendőt jelent: kazáni tatár *qul jaulyyy* 'Handtuch' (Rabl. 3:19; l. fent), de miser-tatár *kul-jawlǝklarǝm bik küp idi* 'ich hatte viel Taschentücher' (Paasonen Aik. 19, 2:38).

A FINNUGOROK ÉS INDOGERMÁNOK ÉRINTKEZÉSI HELYÉNEK MEGHATÁROZÁSÁHOZ.

Írta: Erdődi József.

A fgr. és idg. népek ősi kapcsolatának lokális meghatározására vonatkozó etimológiáink alig vannak. Növényföldrajzi alapon két szóegyeztetés lehet segítségünkre, ha e két növénynev nem vándorszó:

f. *saliva* 'salix caprea vel fragilis' m. *szil* id. | ? sam. O. *sai* (— *pa*) 'Eberesche (— Baum)'

~ lat. *salix* 'Weide', középír *sail*, ófn. *sal(a)ha* id.¹

cser. *oško* 'Pappel', B *oško* 'Esche' | sam. *izo* 'Pappel'

~ ófn. *asc* 'Esche', lat. *ornus* 'wilde Bergesche'.²

Ezen növénynevek mellé kívánok egy éghajlatra vonatkozó szóegyeztést állítani. A *jég* megjelölésére szolgáló fgr. szónak idg. megfelelői vannak, a fgr. szó maga pedig idg. hangalakú. Jelentése lehetővé teszi, hogy bizonyos következtetéseket vonjunk le, ha más közös éghajlatra vonatkozó idg.-fgr. szó ismeretessé válik. Ezen egyeztetés maga *hatalmas* földterületen teszi lehetővé az érintkezés feltételezését és így nem sokban visz közelebb célunkhoz. Határozott eredmény, hogy Indiát, mint az érintkezés területét, az északi részek kivételével, teljesen kizárja.

**jeg-*, *ig-*, *ięg-* 'Eis':

f. *jää* 'Eis', vepsz *jä*, vót *ja*, észt *ea*, *jea*, *jää*, lív *jei* lp. *jägñe*, N. *jeñ*, Sv. *jägna*, Uts. *jiegña*, zürj. *ji*, votj. *ijä*, md. M. *jäi*, *äi*, E. *je*, *i*, *ie*, cser. *ej*, *i*, osztj. *jenk*, vog. *jañ*, *jang*, *jong*, m. *jég* 'id.' f. *jäise-* (nom. *jäinen*) 'eisig', lív

¹ N. Anderson: Studien zur Vergleichung d. idg. u. fgr. Spr. Dorpat 1879 (= Verhandlungen d. Gelehrten Ehstn. Gesellschaft IX.) p. 149, 326. — Wiklund: Monde Oriental I. (1905): 63. — Björn Collinder: Indo-uralisches Sprachgut. Uppsala (Universitets Årsskrift) 1934. p. 69.

² Paasonen: FUF. VII. — Jacobsohn: Arier u. Ugrofinnen. Göttingen 1925. p. 15. — Björn Collinder: Op. laud. p. 67.

jeü, lp. *jägñas*, zürj. *jiös*, votj. *ijäes*, md. M. *äii*, E. *jev*, osztj. I. *jeñeñ*, S. *jenken*, vog. *jañiñ*, m. *jeges* 'id.'³

~ ónorv. *jaki* (**ekan-* < **jekan-*) 'Eisstück', svájci *jäch*, *gicht* (= *gejicht*) 'Reif, gefrorener Tau auf Bäumen'; kicsinyítő képzővel: ónorv. *jókull* 'herabhänder Eiszapfen, Gletscher', agsz. *gicel* 'Eiszapfen, Eisscholle', ang. *icicle* = agsz. *ises gicel*, óészaki *ichilla* 'stiria', alném. *ishekel*, *jäkel* 'Eiszapfen', középelném. *jokele* (talán északi jövevényszó), ófn. *ihilla* (< **jichilla*) 'stiria'⁴, kelta, középir *aig* (gen. *ega*), kimr *iā* 'glaties', *iaen* 'glacícula', ókorn *iey* 'glaties' *iein* 'glaties, frigus', középkorn *yeyn*, *yen* 'kalt', breton *ien* id.'⁵ Ugyanezen tőhöz tartozik talán még litván *ižà*, *ižas* 'das erste Eis auf Flüssen', lett *ize* 'Spalte im Eis'.⁶ Jégeső még a trópusokon is előfordul, azonban megjelölésére külön szó vagy összetett szó szolgál. A fent egyeztetett szók a földön, fákon stb. megfagyott vízre, a tömbjégre vonatkoznak, tehát oly hőmérsékletű vidékre mutatnak, hol periodikusan és tartósan fagy.

Meg kell még említenünk a magy. *jég* szó fgr. voltával igyekezett Szarvas Gábor⁷ az árja-finn rokonságra rácafolni.

AMUL, BÂMUL.

Írta: Kallós Zsigmond.

Az *imigyen*, *iminten* szókat egészen, — alkatrészeik közül pedig: *igy-et*, *igyen-t* önállóan, *int-et* pedig eddig egyéb kapcsolatokban mutattam ki gesztus kísérője, illetőleg a gesztus mutatta fogalom hordozója gyanánt (Nyr. 59:108; 60:140; 61:19, 84; és Balassa Eml.K.: *Egyenes*). Lássuk most a pusztá *im-et* hasonló szerepben.

A gesztust kísérő mutatószóknak a gesztus elhalványosodásakor beállt ezt a szó- és fogalomalkotó szerepét a magyar nyelvben (de más nyelvekben is) eddig nem méltatták kellő figyelemre.

Így a MTSz. «*emigyesen*»-hez (ugyancsak pipesen, kevélyen) csak utal az «*amúgyosan*» címszóra (helytelenül; ,cifrán, rendetlenül: öltözve; ,amúgyosan beszél'), de nem céloz egyúttal arra, hogy itt az értelemváltozás egy elmaradt gesztus nyomán állott be;¹⁾ az EtSz.-ből pedig e szók teljesen is hiányoznak. E két szóban az *im* (*am*) és *igy* (*ügy*) kísérő mutató szók együtt találhatók, mint az általam kimutatott háromféle *ingyen* szavunkban: *im-igyen* (Nyr 59:108).^{1b)} Az EtSz továbbá elismeri

³ Budenz: Magyar-ugor szótár 143. — O. Donner: Vgl. Wb. d. fgr. Spr. No. 362. p. 102. Altáji kapcsolatokról u. o. tör. *sug* (< *jug*), tunguz *djuko*, Lindström 30.

⁴ Fick: Vgl. Wb. d. idg. Spr. III.⁴, 328. — Falk-Torp 479.

⁵ Thurneysen: Hb d. kelt. Spr. § 197. Fick II⁴ 222, Pedersen: Kelt. Gr. I, 39, 65. Fraser idg. **iégis* tövet vesz föl Ériu 5:15 kk.

⁶ Fick III⁴ loc. cit. Falk-Torp. loc. cit. V. ö. még Fick I⁴ 522, K Z 21:11, 367 f. Walde-Pokorny: Vgl. Wb. d. idg. Spr. I:206.

⁷ Nyr. 7:207.

¹⁾ Egyéb adataim szerint itt a falu *pogány* végére történik a rámutatás.

^{1b)} Vö még: *im* = *igyen* = *ingyen* (< *im igyen*): *im* majdan (Cal; M. A; PP) = *ingyen* mayan (majdan k. Jókaí K. 143) = *ingyen* — majdan NySz II:668 =: ,*sofort*'.

ugyan «ám»-nak *am* változatát (NySz., MFl), és *am-ród*, *am eh*, *ame*, *ama* stb. alakulatait; és nem felejtí el megemlíteni azt sem, hogy «a NySz és Kertész MNy 9:127 szerint idevaló még: *immel-ámmal* ,oberflächlich. nachlässig' (másképp Szarvas Nyr 19:36); *imez-ámoz* ,umschweife machen'» — de Kertésszel együtt nem szól arról, hogy itt is különböző szókká dermedt gesztusokkal van dolgunk.

A MTSz-ban ,*éber*, *ébred*, *ébren*' jelentésekkel találjuk ezeket: *émed* (Kassai J. Sok. *imed*, *felimed* 2:18.9 és 80 ,ébred, fölérez'); *émen* ,ébren, öntudattal'; *kiémedten* (Kemény Zs., Gyulai P. 5:75, Nyr 26:369), *émetten* (-dten, MTSz Debr. és Székf.), *imöttem*, *imetted*, *imette* stb. (,imedtem' ébrenlétben VöNySz is.) Az idézetekből látható, hogy itt *ém* váltakozik *im*-mel (és *im*-mel), (sőt alább: *am*- és *ám*-mal is).²⁾

A tájszótárbeli *émed*-hez a NySz-ban ,*expergiscor*, *erwachen*' jelenéssel ez társul: *émül*, illetőleg: «*ffel emul*» (Érdey c. 110 b). Ezt minden ok nélkül kérdőjellel közli a szótár. *Émul*-nek, valamint a hiányzó *imül*-nek mélyhangú párja akad az «ámul» szóban.

Ezt a szót bizonyosan csak jobb megoldás híján — (az «*álmit*, *almul*, *álmélkodik*»-félék *l*-je miatt) egy «*álm*» igei alapszóra viszik vissza és a vogul *alm* szóval azonosítják (Munkácsi B. vog *alm* == ,álmul' NyK 25:178; Szeremley Cs. Gy. MNy 4:339; Budenz MUSz 804. stb. és Et. Sz. 78.)

A vogul szónak ez az értelmezése («álmul» ill. *álm*) (Munkácsi B. VNGy. 4:185, 191) igen tetszetős ugyan, de ellenkezik az illető vogul szövegek tárgyi tartalmával, mire helyszüke miatt máskor kell visszatérnem.

Igy a vogul szóval való egyeztetés lehetősége elesvén, az *álmélkodik*-féle ejtés (Jordk. 398: *ameelkodassal*; *ámul*, *ámit* stb. mellett), csak véletlen találkozás a *kikövetkeztetett* «*álm* közös igei alapszóval» (EtSz). A következőkből bőven ki fog tetszeni, hogy az *l* e szócsoporthoz csak népetimológias közbeszúrásnak tekinthető.³⁾ Ez alaki egyezések Szeremlejt egy hosszú tanulmányra készítették, mely, célja szerint, elég ügyesen csoportosít becses adatokat; de félő, hogy itt is a hangtani belátás elnyomta a lélektanit, ahogy az igen gyakran szokott történni jelentéstani tárgyalásokban. «Az ámulatnak — így szól — rendes külső megnyilvánulása a test mozgásának hirtelen megszűnése, a testnek mintegy holtszerű megmerevedése» (Id. h. 339). Csakhogy ebből soha se lesz ülő vagy fekvő helyzet, a szemnek nyugodt behunyása, az arc vonásainak az a csendes öntudatlan derűje; a félelmet, meglepetést rendszerint kizáró, hosszasan tartó, látszólag abszolút érzéketlenség, melyek az álomnak fontos ismertetőjelei.

²⁾ Ez a váltakozás már az alapszóban is fellép: MTSz Szlav: *eme*, *ime*; Vitk k.: *emi*; Jókai k.: *eme*; Ozor. Chr. 229: *ém*; Tel: Ev: *em* NySz; NySz: *am eh*, *am e*; *ámé* Kr.; *ama*; *am-hol*, *am-oda*, *am-ott*, *amugy*; v. ö. *imhol*; *imez*, *emide*, *emitt* stb.

³⁾ Az *l*-nek ilyen közbeszúrása valóban analógián alapszik az *álmodik*, *elalszik*-félékhez: MTSz: *elálmodik*; ,*elámul*, *elbámul*, *elfeledkezik*».

Evvel szemben az *ámulat* csak «hirtelen kövé meredés», «megdermedés» (l. *Attonitus*; fr. *étonné*); «a lábak gyökérverése» [fr. *épater*; v. ö. *patte*], «pillanatnyi elhülés» v. «hüledezés» [ol. *sbalordito* v. ö. fr. *balourd*, m. «hülye»]; döbbenetes valóra «ébredés», vagy a «szemnek, száznak *tálva*, *nyitva* maradása», mint amilyennek a magyar «ámulás» fog bizonyulni.⁴⁾

De nemcsak ezekből látszik a lélektani, sőt fiziológiai tévedés, hanem néha már a tárgyalásnak Szeremleynél erőltetett menetében is (őt kell okolni, mert az egész tárgyat összefüggésében ő vette szorosabban szemügyre). Így bár példáit célja szerint állítja be, a legtöbb nemigen talál. Ilyen mingyárt első példája is: «Mostani helyedből ki ne mozdully, hanem menten ez órában *meg ámully*, mint imez ko te mindgyárast *meg némully*» (Kolosi Török I. 1635).

Magyarázatul Sz. hozzáteszi: «Nyilvánvaló, hogy a szó e helyen *holszerű megmerevedést* jelent, tehát tisztán érzéki folyamatot jelöl minden lelki vonatkozás nélkül». A *megmerevedés*ből, amennyi csak tetszik, de *alvásból* semennyit.

Érdekes volna példáit így végigvizsgálni, de ez csak negative vinne a cél felé. Csak még egy pár jelentést. Az alvásból kiindulva, semmiféle értelemváltozás nem juthat el ilyen jelentésekhez: «*admirari*, stupere v. *rapi in errorem*» (*ámul* MA.); (*ámolyog*): «*cunctari*» PPB. «*átsorogni*, *magát felejtve mulatozni*» (SzD.); «*herumgaffen*» (Márton); *ámolog* «*frequenter stupet, et stupidus fil' miratur, sicut Vitulus ad novam portam*» (Kass.); MTSz: 1) «*céltalanul bolyong, bódorog, ténfereg, ácsorog, támolypog, lebzsel*», 2) «*ábrándozik*», 3) «*immel-ámmal tesz valamit*».⁵⁾

Rátérve tárgyamra, «*émen*»-ben a testet tapogató gesztust kell keresni (mint aki kételkedik abban, hogy ébren van-e?); vagy a *szem* nyitásának, feszegetésének, figyelmes nézésének a gesztusát, mely szintén meggyőzhet az ébrenlétről. (L. *imed*, *imedt* és alább: *émül*).

Könnyebb lesz alább bizonyítani, hogy a mélyhangú «*ám*» (sőt *am* is, l. f.) már magában mutató értelmű volt, tehát gesztus kísérője, mint az *émül-ámul* ikerszó hiánya miatt az *ámul* szónak gesztusi eredetét tagadni. De arra nincsen semmi szükség: hasonló ikerszavak, mint: *immel-ámmal*, *imez-ámoz*, *hím-hám*, *himmel-hámmal*, *hímel-hámol*, *hímez-hámoz* (a szókezdő *h* népetimológia); *imelég-ámolog* «*aluszékonyan, lustán végez vmit*», *imelődik* (ünyölődik Nyr 43:87) «*finnyáskodik, kelletlenül tesz vmit, bajoskodik*» — mind más-más kísérő gesztussal, — tanuskodnak amellett, hogy *ámul* is ikertársa volt *émül*-nek; sőt amellett is, hogy ez utóbbi valaha *émel*, *imel*, *émél* formában is élt; és hogy ennek emléke van meg az «*ámélat*» é-jében (Jord C. 714⁶⁾) és az *elamelkodo* szóban (Murm).

⁴⁾ Ezeket megtetézi Schuchardt (Nyr 37:539) ilyenekkel: «*rajta felejtí a szemét*», «*reá feledkezik*» (MA); lat. *mirari* «nézni» és «*bámulni*»; ol. *badare* «figyel» és «*bámul*». — A *nyitott szemmel* «álmodás» jelent ugyan «ábrándozást», de nem «ámulást». Vö. még Dugonics, A. A *ló állva álmodzik* (ellentétben az emberrel).

⁵⁾ Még ha «*alva járás*»-ra gondolna is a szerző, ez se volna «*holszerű megmerevedés*» és ellenkeznék e szavak egyéb jelentéseivel.

⁶⁾ «Az Frater György dolgán vgyan *el améla*» Tinódi.

Az egyszerű 'ébred' jelentésű «émül» úgy viszonylik «ámul»-hoz (*almél, almul* 'betäubt sein, staunen'), mint a német *die Augen öffnen*-hez: *weit öffnen, aufreissen*, vagy az olasz *aprire* és *spalancare* gli occhi, egymáshoz, tehát: 'tágra nyitni'. A kísérő szemgesztushoz a gyermeknek vagy a nagyon mélyen alvónak hirtelen ébredését, szem- és száj-tató körütekintését kell képzelni, mint aki nem tudja, hol is van; és előbb meg kell 'dörzsölnie' szemét, hogy meggyőződjék, nem alszik-e még: vagyis mintegy leráznia magáról az álmot. Az álmélkodó bámulásnak, az elámulásnak az effajta «ébredés» gesztusánál nincsen festőibb megjelenítése. A primitív ember minden ébredést ilyennek lát, de a magyar embernek külön oka volt ezt a jelenetet megfigyelni a samánnak ocsudásán hosszú eszméletlensége után (mintegy: *revenir de loin*), mely nyelvünknek különben is legérdekesebb vallási emlékeit őrizte meg számunkra, és melyre itt is van egy-két jel: mint Ny Sz: *elámult, bámult, 'zibbadt'*: obstupidus PPBC stb. (V. ö. még a *csábult* szót is.)

Röviden felsorolom az idetartozó továbbképzéseket is: MTSz: *ámmog*; 1. «ámolyog, lebzel», 2. «nyámmog» (kelletlenül beszél, tesz-vesz'), melyet Szeremley is kénytelen említeni, de látjuk, hogy semmi kapcsolatban nincsen az «ámulat, félelem és ijedtség» szavaival (vő. id. h. 339)⁷a) Szeremley a hozzávaló etimológiát «*álm-og*» frequ. képzővel az EtSz.-ból vette át.⁷) A különböző értelemhez képest a gesztus is más itt; sőt egészen különböző 1. *lebzel*-nél, meg 2. *nyámmog*-nál (= 'kelletlenül eszik, beszél, tesz vmit': szájgesztus). Továbbá: *ámolyi*, *ámoji* 'bámészkodó, csodálkozva bámuló'; *megámolyodik*, *elbámészkodva megáll*; *ámolyog, ámojog*, a. m. 1. 'céltalanul bolyong, bódorog, ténfereg, ácsorog, támojog, lebzel', 2. 'ábrándozik', 3. 'immel-ámmal tesz valamit' (*ámmog* szorosabb szinonimája tehát) szintén egész másfajta gesztusokkal, mint a *tágra nyílt szemé.* s egymástól is eltérők.

Külön kell szólnunk *ámit-ról*. Ny Sz. *elámit* 'betäuben, in erstaunen versetzen, täuschen'. Itt már Szeremley sem igen beszél *alvás-ról*, vagy *altatás-ról*, csak Simonyit idézi (Nyr 10:320) «Az *ámélt* alakból könnyen fejlődhetett volna *ámét*, ebből *ámit*». Molnár A. nem azt érti e mondatával: «Az *alom az embert elamittya*» (Tan. 171), hogy «*elaltatja*», hanem hogy «külső tekintetre képest életit is elveszi». Szeremleynek Káldyból vett sora: Nagy és *álmitó* csodával: *miraculo grandi et stupendo* (Bibl. Isai 29:14), szintén nem vall semmiképpen «*elaltatásra*», hanem mennél 'éberebb» bámulásra. És a szónak mai: 'hitető, szédelő, lélek- vagy szemfényvesztő' értelme is messze van az altatástól. Ellenben nem is feltétlenül biztos, hogy *ámit* jelentésében is megfelelő műveltető alak *ámul*-hoz, mert bizonyos jelentésekben külön gesztus tartalmával is bírhatott ('becsap' vagy 'elcsábít' értelemben).

«*Émul-ámul*» egy másik ikerszónak engedte át helyét és (a szemgeszt-

⁷) Eredetileg alkalmasint: *imeg-ámog* (vő. *imeg-nyámmog*, Pósa-házi G. Szot. 13., amiből látszik, hogy *nyámmog* is csak ikerforma).

⁷a) «*Ijed*»-hez l. Serm Dom II. 161: obstupuerunt: yedenek auag *elamelanakh*.

tuson kívül maga az *émül* szó is elsorvadván) azért veszett ki: — *ámul-bámul*. Fal: TÉ 686.

A *bámul* szó azonos jelentésű *ámul*-lal; bámít MTSz. *el*—,bámulásra, csodálkozásra gerjeszt, elrémít (gyermeket rémes dolgok elmondásával)⁴. *Ámul*-nál láttuk, hogy az ikerszó két tagja korán hajlott önállósulásra (*émül*; *ámul*), és ez történt itt is (*ámul*; — *bámul*).

Simonyi az ikerszóknak egy jelentékeny csoportjáról azt írja, hogy «a nyelv szókincsének valóságos tiszavirágai». (TMNy:358.) A Kunos I. tanulmánya óta⁵) fölmerült és még kimutatandó anyag azonban meg fog győzni arról, hogy az Albert I. által «az ikerszókból kiválasztott»-aknak nevezett alakok (amilyeneknek itt *ámul* és *bámul* szavainkat is jelzem), nemhogy tiszavirág-jellegűek, hanem fontos nyelvalkotó tényezőknek fog-nak bizonyulni. Tehát nem e szavakon, hanem a jelentékeny csoportjuk-ról még hiányzó összefoglaló ismertetésen múlik, hogy ikerszókból való anorganikus származtatásuk ezidőszerint még kelleténél merészebbnek tetszhetik.

Bizonyos ikerformák leggyakrabban *b* kezdetűek, még ott is, ahol az ikerítendő szó mássalhangzón kezdődik (farkas-barkas). Sok ikerítéses származtatásra alkalmas *b* kezdetű szavunkhoz jogunk van avval a gyanuperrel élnünk, hogy bennük anorganikus szókezdettel van dolgunk. A mi esetünkben (*«bámul»*) (a fenti *ámolyog* mellett) a N. *bámolyog* is ilyen szókezdetet sejtet. Ugyanígy: N. *meg ámolyodik* (elbáméskodva megáll) és *el bámolyodik* (elbámul⁶); továbbá *áméskodik* (M Ny 1:92. Zolnai) és *báméskodik*. Ennek az «*ámolyog*»-nak (—*ámolog*) régebben *émelyeg*, *émeleg* ikaralak felelt meg, mit egy *más jelentésű és gesztusú* R. *émelyeg*, (Pázmánynál *imelyeg*, és R. *émelyedik*) ,fastidire, nauscare, übelwerden); valamint *különösen*: N. *imeleg-ámolog* ,im-mel-ámmal, kelletlenül, aluszékonyan, lustán végez vmit⁷ (l. f. imeg-nyámog) ikerszó bizonyít és ez utóbbi, közvetve az összes formák eredeti ikervolta mellett is tanuskodik. Itt háromféle különböző gesztus figyelhető meg.⁸b)

«*Ámolyog*» és a ,nauseare' jelentésű «*imelyeg*» azért önállósultak korábban, mint a még ikerítve élő *harmadik*, mert mind a kettőnek gesztusa arcgesztus volt, mely a beszédben gátlólag hatott (a nauseare jelentésű-nél a felböfögő rosszullét gesztusa, melyet ugyan néha valami kéz- vagy orrmozdulat is pótolhatott). A *harmadik*: *imeleg-ámolog* ,kelletlenül végez vmit stb.' jelentések kísérő gesztusát ma is ismerjük, és különféle lehet: orr-, arc- vagy kézmozdulat, néha testgesztussal is kísérve.⁹) Helyszüke miatt az idetartozó többi *mellékalakot* nem tárgyalhatom, és kénytelen leszek reájuk (köztük az *elmélkedik* szóval) máskor visszatérni.

⁴) Tan. az egyet. m. nyt. Társ. köréből, 3. 7. 1883.

⁵b) *Imelyeg-ámolog*hoz l. a hasonló jelentésű ikerformát: *mimélég* MTSz.

⁹) Alakilag nem más, mint a fenti *émül*, *ámul*; *ámolog*: ,bámolyog' ikerítve.

Az eddigi etimológiai kísérletek *bámul*-ra nézve különös fontosságot tulajdonítottak a «*bávul*» mellékalaknak, mely talán csak egyszerű hangmegfelelés, és a régi nyelvben is előfordul, sőt egy-két tizedévvvel *meg is előzi* M. A. első *bámul* alakját: *obstupidus* — *elbawlt*. A csekélyke kor-különbség nem jöhet számításba, és így Budenz és Munkácsi votják egyeztetései legfellebb *bávul*-ra vonatkozhatnának.

Simonyi «Az *l* hang eltűnése» címen (Nyr 44:44) kimutatja nyelvünk hajlandóságát az *l*-nek mássalhangzó előtt való elhagyására. Viszont Losonczi Zoltán «Egy hangváltozás eredetéről» címen (M Ny 14:129) avval a jelenséggel foglalkozik, mely «ennek a hangváltozásnak éppen ellentéte»; pl. *szölke*, *csolk* stb.

Álmul és *álmélkodik* esetében éppen ezt a járulékos *l*-et gondolom kimutathatónak; és ennek a felsoroltakon kívül nincsen jobb bizonyítéka, mint azok az esetek, melyeket az EtSz már oly korból is rövid kezdőszótaggal sorol fel: «*am*», mikor azt a pontosabbá vált helyesírás szerint nyomdahiba feltételezése nélkül nem lehet *ám*-nak olvasni. EtSz: «*amiél* vö. *elaméla* rövid *a*-val, Tinódi, János kir., V. rész, 7. v., Heltai kiad., vö. MFl és MNy IV., 341.); *almól* ∪ *álmól* (írva: *almol* NySz); *almúl*, *álmúl* (? ∪ *álmul*, *almul* MFl, NySz; *ámól* ∪ *amól* ∪ *amúl* MFl, NySz (írva: *amol*, *amul*)); továbbá: *amilkodás* *amilkodnak* Sylv. stb.; (vö. *amott*, *amoda*, *amugy*, *amhol*, *ama*) úgyhogy az EtSz maga is az *álmit*, *ámit*-félék felsorolásához zárójelben megjegyzi «részben talán rövid *a*-val olvasandók».

Simonyi «Az új szófejtő szótárhoz szoltában» (Nyr 43:219) megjegyzi: «*álmél* és *ámul* mellett rövidhangú *almél*, *almúl* és *amél*, *amúl* alakokat vesznek fel; már az *almél* fölvételére sincs okunk, de még ha lett volna is ilyen kiejtés, ebből sohse vált volna *amél*. Első szótagbeli *alm* hangcsoportból nem lesz *am*, vö. *almot*, *halmot*, *gyalmot*, *alma*, *szalma*, *almárium*, *dalmakodik*, *kalmár*». Nem is. Ebben Simonyinak (míg az *álmul* féléket tartja eredetibbeknek) igaza is van. Csakhogy nem az EtSz «veszi fel» a rövid formákat; azok a könyvnyomtatás óta mind pontosabbá vált helyesírás ellenére is elég gyakran fordulnak elő ahhoz, hogy Mátyás Flórián nyelvtörténeti szótárkísérlete is észrevehesse őket, és így Simonyi megjegyzése (éppen fordítva) szintén az *l* járulékhang volta és «*am*» mutató jellege mellett bizonyít.

WIKLUND K. B.

A finnugor nyelvtudományt megint súlyos veszteség érte: 1934 szeptember 29-én meghalt Wiklund Károly Bernát, az uppsalai egyetem nyug. tanára, a lapp nyelvnek legkiválóbb ismerője és kutatója. Egyidős volt Wichmann Györggyel, egyszerre ünnepeltük a két nyelvtudóst hatvanadik születésnapjuk alkalmából 1928-ban (l. Nyr. 57:117—120), és 1932-ben váratlanul elhunyt Wichmann, most pedig, alig két évvel rá, Wiklund halálát gyászolják a fgr. nyelvtudomány művelői.

Wiklund nemcsak lappológus volt; sokat foglalkozott az egész finnugorság nyelvét és őstörténetét illető problémákkal is. Nyelvtudományi munkái közül elég, ha itt lapp szótárára, nyelvtanaira és számos hangtörténeti tanulmányára, ezek közül is elsősorban az *Entwurf einer urlappischen Lautlehre* c. nagy munkájára és a fokváltakozást tárgyaló dolgozataira mutatunk rá. Nagy visszhangja volt nálunk is, külföldön is, a fgr.-idg. rokonságot hirdető cikkének, melyet saját folyóiratában (*Le Monde Oriental*) 1906-ban adott ki. Hogy az uráli-idg. ősrökonságnak ma nem egy híve van (l. pl. Collinder: *Indo-uralisches Sprachgut* c. munkáját, melyet a Nyr. legutóbbi füzetében Erdődi J. ismertetett), az elsősorban Wiklund munkásságának a hatására vezetendő vissza. Nagy felkészültséggel védte kedves elméletét Schmidt Józseffel szemben is a Nyelvtudományi Közlemények 1907. évi 37. kötetében. De nem ez az egyetlen magyar nyelven írt cikke. Értékes közleményei többször szerepeltek e folyóirat hasábjain is: Svéd helyesírás a 30. kötetben, Nyíl és béka a 33. évfolyamban, Minta a 41. és Indulatszó személyraggal a 49. kötetben. Magyarul írt utolsó cikke 1927-ben jelent meg a Szinnyei-emlékkönyvben (*A translativus*; MNy. 23:321).

Utolsó éveiben betegség gyötörte, de azért ott volt azok között, akik a Finnugor Társaság 50 éves fennállását a *Liber semi-saecularis* hatalmas kötetében ünnepelték (*Ausnahmen*; Toim. 67: 402). És ma a Finnugor Társaság és vele együtt a fgr. nyelvtudomány minden munkása gyászolja a súlyos csapást, a nehezen pótolható veszteséget, amely tudományunknak amúgy is oly kicsiny táborát e lelkes és éleseszű kiváló tudós korai elhúnytával érte.

IRODALOM.

Konrad Nielsen: *Lappisk Ordbok. Lapp Dictionary.* II. G-M. Oslo, 1934. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard).

Két éve jelent meg Nielsen hatalmas norvég-lapp szótárának I. kötete (ismertetése Nyr 62:55), amely 666 lapon az A—F betűk szókincsét foglalja magában, s ime rövid két év múltán itt van előttünk a nagy mű második kötete 718 lapon s ugyanolyan fényes kiállításban, mint az első. Bámulattal kell megállnunk ez előtt az igazán rendkívüli munkateljesítmény előtt, melyre csak valóban nagy tudós képes, aki nem tud addig nyugodni, míg kutatásainak eredményei a tudomány közkincsévé nem válnak. Kétségtelen azonban, hogy még ilyen lelkes, ízig vérig tudós embernek sem sikerült volna célját elérni, ha nem állt volna melléje az oslói Összehasonlító Műveltségkutató Intézet, amely minden anyagi és szellemi támogatást a szerző rendelkezésére bocsátott. E munka kiadásának körülményei bizonyítják, hogy mit jelent, ha egy tudós — nem anyagi gondoktól menten, ez nem elég, — minden anyagi eszközzel ellátva, rendelkezésére bocsátott munkatársakkal, teljes anyagi és szellemi függetlenségben, minden idejét és képességét tudományos munkájának szentelheti. Hogy ilyen hatalmas mű egyes kötetei így gyors egymásutánban megjelenhetnek, — most már bizonyosak vagvunk, hogy a szótár befejező és kiegészítő kötetére sem kell sokáig várunk, — azt lehetővé tették a tudós szerző rendelkezésére álló munkatársak — köztük lappok is, kik mindig kéznél voltak, ha a gyűjtés hiányait pótolni kellett. természet-tudósok, akik a természetrajzi nevek megbízhatóságáért kezkeskednek és fordítók, akik a szótár angol és norvég értelmezését végezték.

Külön kiemeli Nielsen nagy lapptudós társának, az azóta (1934. augusztus 29-én) a finnugor összehasonlító nyelvtudomány nagy kárára elhunyt Wiklund Károly upsalai egyetemi tanárnak segítségét,

ki súlyos betegségében is gondosan átnézte szótárának minden egyes ívét kefelevonatban. A mű készülő utolsó kötete nem fogja már érezni ennek a másik nagy nyelvtudósnak simító kezét, de azért nem kell attól tartanunk, hogy a befejezés nem lesz méltó az előzményekhez. Nielsen háromkötetes norvég-lapp nyelvtanával, s immár csak befejezésre váró szótárával a finnugor, első sorban pedig a lapp nyelvtudomány legkiválóbb ismerői és kutatói közé emelkedett.

BEKE ÜDÖN.

Beke Ödön: *Texte zur Religion der Osttscheremissen.* Verlag der Internationalen Zeitschrift «Anthropos», St. Gabriel-Mödling bei Wien.

A most nyomtatásban megjelent szövegek abból a gyűjtésből származnak, amelyet a szerző a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából a világháborúban hozzánk került cseremis szarmazású orosz hadifoglyok között végzett. Valamennyi följegyzés az ufai kormányzóság birszki kerületéből származik, tehát olyan vidékről, ahonnan eddig prózai szöveget még nem közöltek. A szövegek az ufai cseremiszek hitvilágát mutatják be, tehát nemcsak a nyelvészek, hanem az etnográfusok érdeklődésére is számíthatnak. Az első közlemények a cseremisz népképzet csodás alakjaival foglalkoznak (*oßda, ußer, päri*, a fűrdőház szelleme). Három elbeszélés istenekké vált hősökről szól. Azután következnek a halál angyaláról szóló történetek, majd pedig a halottak szellemeiből vált gonosz istenségeket tárgyaló elbeszélések (*keremet*). A folyó szelleme, a tűz szelleme, a himlő-apó és anvó, a hideglelés, sárgaság, fekete láz megismerésének és gyógyítása a következő közlemények tartalma. A temetést és a halotti emlékünnepeket tárgyaló szöveg a szertartások részletes leírását tartalmazza. Ehhez csatlakozik az ismeretlen halottak szellemeinek bemutatott áldozati szertartás leírása. A csere-

misz ünnepek közt nevezetesek a husvét és az eke ünnepe. Terjedelmes szöveg ismerteti az áldozati ünnepet és a nagy áldozatot. Az előbbiben két falu vesz részt, az utóbbiban tíz. A nagy áldozatot ördögűzés előzi meg. A cseremiszi hadifogolytanulmányoknak ez már a harmadik kötete (az első kettőt a bécsi Tudományos Akadémia és az oslói norvég Néprajzi Múzeum adta ki), s remélhetőleg sor fog kerülni a többi kéziratban levő anyag kiadására is.

Doktori értekezések. *Inotay Ilona:* A Teleki kódex Szt. Anna legendájának nyelvi feldolgozása. Szeged, 1932. — *Mokcsay Julia:* A tiszta v-tövű igék kódexeinkben. Szeged, 1933. — *Für István:* Az ízés állapota a mai magyar nyelv-járásokban. Szeged, 1930. — *Pál Sándor:* A felszólító módú igealakok a magyar nyelvjárásokban. Szeged, 1932. — *Túri Károly:* A ceglédi nyelvjárás nyelvtana. I. rész. Szeged, 1930. — *Varga Katalin:* Becéző keresztnéveink. Szeged, 1931.

A szegedi egyetem doktori disszertációinak egy sorozatáról számolunk be. A legnagyobb részüknek közös vonása, hogy a fősúlyt az anyaggyűjtésre helyezik, s ezt a szorgalmasan és gondosan végzett gyűjtést rövid, néha nagyon is rövid bevezetés előzi meg. A régi nyelvvel két értekezés foglalkozik. Inotay Ilona a Teleki kódex Szt. Anna legendáját dolgozza fel nyelvi szempontból. A dolgozat fő-része, 95 oldal, a latin-magyar és magyar-latin szójegyzék; ezt megelőzi 38 oldalon a kódex nyelvi sajátosságainak feldolgozása: az írás- és stílusbeli sajátságok összeállítása; ebben tekintettel van a hibák és félreértések kimutatására is. Vázlatos hangtan és alaktan után a jelentéstan néhány kérdésére is figyelmet fordít. A mondattani sajátságokkal nem foglalkozik. Mokcsay Julia a tiszta v-tövű igék előfordulását állította össze kódexeinkben. Pusztán anyaggyűjtés, nagyon hasznos lehet annak, aki az igeragozásnak evvel a részével foglalkozik. — A nyelvjárásokkal három értekezés foglalkozik. Für Ist-

ván az ízés állapotát rajzolja meg a mai népnyelvben. Az ebből eredő tanulságokat összefoglalva, rámutat, hogy az ízés nyomai már a 11. sz.-i oklevelekben jelentkeznek. Elterjedtségéről szólva pedig megerősíti eddigi véleményünket, hogy nem lehet pontosan megjelölni az ízés mai földrajzi határait. Ez a gazdag anyaggyűjtés bizonyára nagy hasznára lesz az ízés még teljesen meg nem fejtett történetének megvilágításában. Pál Sándor a felszólító módú igealakokat gyűjtötte össze a nyelvjárások között adataiból, kiegészítésül Horger Antalnak a magyar igeragozás történetét tárgyaló munkájához. Túri Károly a ceglédi nyelvjárás nyelvtanát dolgozta fel. Ez az I.-nek jelzett rész a hangtant tárgyalja legbővebben a nyelvjárás tanulmányokban szokásos sablon szerint. Ezt követi az aránylag rövidebben kidolgozott alaktan, a jelentéstani és mondat-tani sajátságok vázlatos összeállítása. Egy jegyzetből megtudjuk, hogy a szójegyzék lesz a munka III. része. Mi lesz a II. részben? — Varga Katalin a becéző keresztnévek csoportjait jellemző és képzésmódjukat részletesen és világosan tárgyaló bevezetés után a becéző keresztnéveknek a magyar nyelvben, irodalomban és népnyelvben előforduló igen gazdag gyűjteményét állította össze.

B. J.

A tények védelmezésére.

Válasz Erdődi József ismertetésére.

Ez nem akar antikritika lenni. Erdődi József az én *Indo-uralisches Sprachgut* című munkámról szóló ismertetésében (Nyr 63:94) engem nem bántott. Sőt ellenkezőleg. De a tényeket bántotta egy kicsit, és azokat csak szabad megvédeni? Erdődi nézete szerint a 29 «biztos» szöveggyezésem között «számtalan (sic!) olyan van, mely jelentéstani szempontból kifogásolható». A Nyelvőr olvasói mást nem gondolhatnak, mint hogy én sok olyan szópárt állítottam össze, melynek a jelentése nem jól egyezik. Valóságban azonban jelentéstani tekintetben azonosságot követeltem (szóval, hogy *szakaszott ugyanaz* a jelentés forduljon elő az uráliban és az indoeurópaiban). Ha erről az

elvről lemondtam volna, könnyű lett volna még egy jó csomó indo-uráli szögyeztetést találni.

Megjegyzem: az általam idézett indo-uráli szavak közt egy sincs, mely nem lehet jövevényszó; de egy sincs, amely kell hogy az legyen. Etimológiákkal nem lehet örököságot bebizonyítani. De másfelől, ha eddig összesen ötven szót tudtak kimutatni, melyek közösek a szamojédban, a magyarban, a finnben és a lappban, és én most negyvennél több finnugor-szamojéd-indoeurópai szögyeztetést sorolok fel (ezek közül a szavak közül legalább harminc olyan van, mely a finnugor nyelvekben nagyon szépen el van terjedve), hogy mondhatja akkor Erdődi, hogy ez a szám «meglepően kicsi?»

Még egyet: «Az egyeztetett szavak közt akad olyan is, melynek hangalakja már nem indogermán.» Hogy ez az állítás mennyire helytelen, azt legrövidebben így lehet kimutatni:

1. md. *ezen*, *izim* (Setälä. fgr. *eš-), szam. *nesy-* ~ ie. *es-.
2. lp. *luon'de* < **lomd-* ~ ie. *lond-*.
3. cser. *nušš* ~ ie. **nōli-* (vagy **nāli*).
4. cser. *pülä* ~ ie. **pol-*.
5. cser. *pol*, vog. *püt*, oszlj. *pul* ~ ie. **bud-*.

DR. COLLINDER BJÖRN.

Könyvek és folyóiratok.

Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerkeszti *Vajthó László*. 27. sz. Madách Imre levelezéséből. — 28. sz. Horváth István, Magyar Irodalomtörténet. — 29. sz. Magyar reneszánsz írók. — 30. sz. Greguss Ágost: Írói arcképek.

Dr. Fazekas Jenő: Pápay József nyelvészeti hagyatéka. Debrecen, 1934.

Rapaics Raymund: A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története. (Népszerű Természettudományi Könyvtár. 16.) K. M.

Természettudományi Társulat, 1934. [A könyv a nyelvészt érdeklő gazdag néprajzi anyagot is tartalmaz.]

Rapaics Raymund: Aphrodite füvei Magyarországon. (Magyar Gyógyszerésztud. Társaság Értesítője. 1934. 6. sz.).

Finnisch-ugrische Forschungen. B. 22. H. 1—3. *Setälä:* Kaarle Krohn. — *Szinneyi:* Noch einmal über den ursprung des ung. suffixes -val, -vel. — *Beke:* Zur geschichte des fiugr. s lautes. — *Beke:* Zur geschichte der tscheremissischen Konjugation. — *Toivonen:* Über die vertretung der fiugr. anlautenden k im ungarischen. — *Setälä:* Das rätsel vom Sampo.

Beke Ödön: A szárcsa (Fulica atra) neveiről. (Kócsag, 1933. 1—2. sz.)

S. P. Ostern: Zum Problem: Islam und Parsismus. (Archiv Orientalni, 6. k. 1. f.).

Léo Spitzer: En apprenant le Turc. (Bulletin de la Société de Linguistique de Paris. Tome 35. F. 1.)

Waldapfel József: Heltai Gáspár forrásai. (Irod. tört. Füzetek. 54. Budapest, 1934.)

Vasi Szemle (kiadja a Vas megyei múzeumok barátainak egyesülete, Szombathely) I. évf. 3—4. sz. *Fábián Gyula:* A jáki gerencserek. — *Dr. Smidt Lajos:* A mezőlaki szkita lelet. — *Schwartz Elemér:* A Burgenland magyar neve.

Pálffy Miklós: Legrégibb műszaki szótárunk, a «Mathematikai Műszótár» megjelenésének századik évfordulója. (Technika, 1934 április.) (A M. T. Akadémia kiadásában, 1834-ben megjelent Mathematikai Műszótár ismertetése.)

Beke Ö. Deutsche Fisch- und Pflanzennamen. (Indogerm. Forschungen. Bd. LII.)

NYELVMŰVELÉS

Műfa. A címül írott szóval egy pár éve találkoztam először az újságok gazdasági rovatában. Megvallom, kissé tájékozatlanul nézegettem s első pillanatban gondolkodtam jelentésén. Eligazodásomra hirtelen végighaladtam emlékezetemben a *mű* szóval szerkesztett szóösszetételeken. A képzeletemben így felvonult szavak megmutatták, milyen sokféle jelentésbeli árnyalat fűződik az összetételeknek ehhez a gazdag csoportjához. Majd a Révai Nagy Lexikonhoz fordultam tájékozásért. A megfelelő kötetnek *Műfa* címszava a Mesterséges fa címszóra utal. A rövid magyarázat szerint a *műfával* azonos *mesterséges fa* olyan keveréket jelent, melynek főbb alkotórésze finomabb por-, vagy forgácsalakú fa, más pótlékkal és valamely kötőanyaggal keverve. Ezt az anyagot faragványutánszatok és apró díszműtárgyak készítésére használják. Az újságközlemények azonban a műfát a tűzifával és az építőfával kapcsolatban emlegették és így az összefüggésből egyáltalán nem lehetett mesterséges úton készült fára gondolni. Erdészeti szakmunkákban kerestem tehát további útbaigazítást. Tomasovszky Imre dr. miniszeri tanácsosnak a fakeskedelmi szaktanfolyamon, az 1931. évben tartott s könyvmatos ívekben közzétett előadásában olvassom: «Az erdei főhaszonvételek adják a különféle *műfa* és *szerfa választékokat* (építőfa, műszaki célokra alkalmas szálfák és rönkök, asztalos fa, kocsigyártó fa, mezőgazdasági fa, vasúti faanyag stb.) és a tűzifa választékokat». Fekete Lajosnak: «A vágásra érett erdő kihasználása» című munkája szerint (17. l.) megkülönböztetünk építőfát, *műfát*, mezőgazdasági fát és tűzifát. *Műfa* pedig van: asztalosfa, szekér- és kocsigyártófa, esztergályos és műszerfa; ideszámítódnak továbbá a faragott és a hasított áruk s végül még a lemez vagy vékony szelvény-áru is. Tomasovszky Imre írja «Az erdőgazdasági segédszolgálat tennivalóiról» szóló művében (1928. 27. l.) «A *műfa* elnevezés köréhez az asztalosok, sze-

kér- és kocsigyártók, az esztergályosok, a faragott és hasított áruk, nemkülönben a lemezárúk céljaira alkalmas faanyagot számítjuk.» Az idézett helyekből következik tehát, hogy *műfa* elnevezéssel a szakkörök ipari feldolgozásra alkalmas fát jelölnek meg. Ámde a fogalmat megjelölő elnevezéstől azt várjuk, hogy tévedésre alkalmat nem adó, kétséget kizáróan határozott legyen. Márpedig a *műfa* név hallatára a szakemberek kivételével — s talán nem is ok nélkül — első sorban mindenki mesterségesen készített fára gondol.

Rendeltetésének megfelelően olyan fát kellene eszerint elnevezni, amely ipari célokat szolgál s ipari termékeknek, készítményeknek az anyaga. Jó elnevezést keresve, a magyar nyelv kialakult szóhasználatát könnyen útbaigazít bennünket. Tudjuk, hogy termelnek *ipari növényeket*, mint a lent, a kendert, a gypotot; feldolgozzák s iparcikkeket készítenek belőlük. Az étkezés céljaira szolgáló sóból, bizonyos denaturáló anyag hozzáadásával, ipari só lesz, s így aztán iparcikk gyártási anyagául használják. Van tehát ipari növény, ipari só. Ezek mintájára természetszerűen kínálkozik, hogy az ipari célokra használt fát se nevezzük félreértésre okot adó módon *műfának*, hanem *ipari fának*. Fokozatbeli különbséget tesz malom és műmalom, faragó és műfaragó, asztalos és műasztalos, bíráló és műbíráló között. Vagyis a *mű* szóval képzett effajta összetétel fejlettebbet, különhet, tökéletesebbet jelent az előtte említett, összetétel nélküli elnevezéshez képest. Hasonló különbségtételre itt is nyílnék alkalom. Ipari fa az egyszerűbb vagy silányabb minőségű bútöröknek, eszközöknek készítésére használatos fa s ezzel szemben a műipari fa: az iparművészeti tárgyaknak s a műgonddal készített bútordaraboknak anyaga lehetne.

DÉNES SZILÁRD.

Ösbemutató. (Egy idő óta gyakran találkozunk ezzel a szóval a napilapok színházi rovatában. Valaki elkezdte, hogy a francia pre-

mière helyett magyar szót kell használni és szolgai módon lefordította a német *Uraufführung*-ot. Ez a német nyelvben is új szó, csak a 20. század elején kezdték használni és gyorsan elterjedt. A németben helyes képzés és jelentése is világos, mert az *ur*-práfixum azt is jelenti, ami kezdetben van, ami eredeti. Ez a jelentése *ős*, csak ebben van: *Urahn* = *ős*, *ősapa*. Tehát fordítása a magyarban rossz és értelmetlen. Nagyon megfelelő és világos, ha azt mondjuk: bemutató, vagy első előadás. B. J.

Vacak és vacok. Ez két külön szó, egymástól távol álló jelentéssel, és ragozásuk sem egyforma. Mindenféle szemét, értéktelen limlom neve *vacak*, a tárgy ragjával: *vacakot*. Pl. Ne hozz ide mindenféle *vacakot*. Ellenben *vacok* (tárgyraggal *vackot*) a. m. állatok fekvőhelye, és átvitt jelentéssel rossz fekvőhely. Mindegyikből képezhetünk igét is: *vacakol* a. m. mindenféle rossz holmival vesződik, *vackolódik* a. m. hentereg, forgolódik ágyában. Azért mutatunk rá erre a különbségre a két szó jelentése és alakja között, mert gyakran összetévesztik a két szót és könyvekben, lapokban is olvashatjuk: Összeszedett mindenféle *vackot* (ehelyett: *vacakot*). B. J.

A névelő személynév előtt. Magyartalannak találjuk a névelőnek személynév előtti használatát, de idővel ráeszmélünk, hogy mégis van differenciáló ereje. Bizalmas családi körben, ahol keresztnévén szólítom Jósikát, Borcsát, így kérdelem: «hol van Jóska? hogy van Borcsa?» De más esetben ez a kérdés: «hol a Jóska? hogy van a Borcsa?» már azt is érezteti, hogy a név csak idézet azok ajkáról, akikkel beszélek, mintha mondanám: hol a (Jósikának nevezett) fiú, hogy van a (Borcsának nevezett) kisasszony?

Figyelemreméltó még, hogy a «van» szó helyettesíthető a névelővel a tulajdonnév mellett, mint

más esetben is, pl. «hol van boldogság» helyett így mondjuk: hol a boldogság? Nem mondhatjuk: «hol Péter?» csak: hol a Péter, vagy: hol van Péter?

FÉNYES MÓR.

Ahol hiányzik a ,nem, szócska. A magyar stílusnak egyik sajátága, hogy a *míg* kötőszóval kezdődő mondat egészen mást jelent, ha belőle a tagadó szócskát elhagyjuk. Egyik napilapunk írja: «K. M. garanciát vállalt arra, hogy anyagilag mindaddig támogatja a társulatot, míg az a maga lábán meg tud élni.» Amíg meg tud élni a maga lábán, addig nincs szüksége segítségre. Az író azt akarta mondani, hogy addig támogatja a társulatot, amíg a maga lábán *meg nem tud élni*. Egy másik lapban olvassuk: «Ezek haza akarnak menni és *amíg visszaengedi őket Jugoszlávia*, legalább a határon akarnak lenni, közel haza». Amíg visszaengedi őket Jugoszlávia, nem kell a határon maradniok, hisz mehetnek haza. Az író azt akarta mondani, *amíg vissza nem engedi őket Jugoszlávia*. B. J.

Olvasás közben. Egy a fiatalabb nemzedékhez tartozó jeles író könyvében olvassuk: «Munkáslányok, körülöttük *szépettevő* bakák». A Nyr. legutóbbi számában (97. l.) tette szavá Sziklay János a *résztevők* és hasonló képzésekben felesleges *t* rag használatát. Még feltűnőbb ez a felesleges rag egy ilyen népies szóban. Helyesen csak így mondhatjuk: *széptevő*, *széptevés*. — A Városi Színház — — — már fél házzal is *megtalálja számitását*. Csúnya germanizmus. — Elrettentő példa az *amely* szócska gyakori felesleges használatára: «A kis nyúl a határon farkasverembe esett, még hozzá olyan verembe, *amely* fölé drótszálakat feszítettek, *amely* drótszálak elektromos riasztócsengőt hoztak működésbe, *amely* riasztócsengők fellármázták a határőrséget, *amely* határőrség kivonult és ott találta a kis nyulat». B. J.

MAGYARAZATOK.

Rejtélyes szó egy régi magyar levélben. A NySz és az EtSz címszavai közt szerepel jelentés és megfejtés nélkül a *faraszja* szó, mely egy 1544-ből való levélben fordul elő a következő mondatban: Gomboth irtham wala wö-rösseth, selem gomboth kilenczeth, *faraszjara* valoth hog' weg', de hamar kellene ha lehetne (LevT. I. 27). Véleményem szerint a szó egészen világos, s ha jól olvassuk, rögtön megérthető. Az y-t t. i. nem j-nek, hanem i-nek kell olvasni, s kétségtelen, hogy összetett szóval van dolgunk: *fara-szijára*, azaz *fara szijára*. Először is tudnunk kell, hogy a *szij* szó j-je eredetileg nem tartozott a szótőhöz, mert eredetileg v-tövű volt, a v azután vagy lekopott, vagy u-ra változott, s ekkor *szí*-nak hangzott, a j pedig hiátustöltő volt oly esetekben, amikor az i után magánhangzó került (Beke, Nyr 59:97). Az ilyen alakokból állandósult azután a ragtalan alakban is a mai j vég. A szó-ra más régi adatunk nincs, de CzF szerint *farszjij* 'széles hámszjij a ló farán, melynek magát neki vetheti, midőn az ereszkedőn fel kell a kocsi tartania'. *Farhám-szjijra* azonban van adatunk 1552-ből: *Farham zy* (OklSz), melynek olvasása teljesen világos. Értelmezése BM alapján: 'der Umlaufriemen (am ungarischen Sattel)'. Vö. még: Neg *farhamra ualo szyat* (1548, OklSz. farhám a.). *Farhám* és *farmatring* jelentése 'Schwanzriemen'. CzF az előbbi a *farszjij*-jal csaknem egyformán értelmezi: 'cifra, salangos hám, mely a ló farát betakarja, különösen avégből, hogy ereszkedőn a ló a szekeret könnyebben tarthassa; Hont, Nógrád és szomszéd megyékben s általán a hegyes vidékeken divatos lószerszám'. A *farmatring* itt: 'szjij a lószerszámon, mely a hátgerincen végig nyulva a fark alá terjed'. BEKE ÖDÖN.

Górált fénycsodák. Nagy Sándor: Ady Endreköltészete c. könyvében a költő verseinek homályosságát tárgyalva példaképen *Az Egyenes csillag* c. vers (A minden-

titkok versei) egyik sorára hivatkozik (106. old.). Az szerző az ott olvasható «górált fénycsodák»-t — kérdőjellel — «górcsővel nézett» fénycsodáknak magyarázza. A homályosnak látszó verssor egyébként így hangzik:

Hűs, dobott csillagok,
Kiktől szemem káprázik,
Hol maradt legkülönb
Társatok,
Testvérem, a másik?
Górált, bús fény-csodák,
Ti vissza-visszatérők,
Mutassátok meg a Nincsenből
A Nincsenbe futót
Célhoz sohse érőt.

A kérdéses *górált* szó semmi-etre sem jelenti azt, hogy «górcsővel nézett». *Górált* a magyar népnyelvben annyit jelent, mint 'hajigál, dobál' (l. MTSz. és az ott idézett helyeket). A «górált, bús fénycsodák» sem mások, mint hajított, dobott csillagok, amint ez a vers előző soraiból is kitűnik.

Ez a 'homályosnak látszó' sor is élénken bizonyítja, hogy milyen szoros kapcsolatai voltak Ády Endrének a néppel. GUNDA BÉLA.

Fekély. Régi szótáraink 'ulcus Geschwür' jelentésben idézik e szót, melynek a JordK-ben *fökély* változata van (NySz). A ThewrKben szintén találunk *fökélyes* alakot; Melius, Zvonarics, Lépes, Illyés nyomtatott műveiben is van adat az ő-s változatra. A népnyelv 'szemölcs' jelentéssel szintén el van terjedve ez a hangváltozat: *fökén* Göcsej, Zala m., *fökény* Vas m. Őrség, *fököny* Baranya m. Székelyföld, *fököm* Csik m. (MTsz.). Veszelszkinél (1798) *fökedék* alakban fordul elő: 'A' (madár-liliom) ki-fatsart leve varat, sömört gyógyít és egyéb *fökedékeket*, ha véle mossák (237). A *fökedék* arra vall, hogy igei származékkal állunk szemben, mint pl. a *söpredék*, *töredék*, *szakadék*, *fakadék* stb. szavakban. Ha tekintetbe vesszük a *fekély* *fökély* változatát, valószínűnek látszik, hogy a *fökedék* nem más, mint a *fakadék*, *foka-*

dék (Comenius, Nadányi, Debr. Kal. 1619 NySz) alakjának magas-hangú változata. Magának a *fakad* igének is vannak ilyen alakjai: *fo-kad* Melius, Szathinár-Némethi M. *fokad-ki* Ágoston, *fokadván ki* Kemény J., *ki-fokad* Haller, Pustuale ruptae: *Kifokadott kelések* PP, *meg-fokada* Hajnal, *fokaszt* Pósházi, *Kiwe fokasztatyk* Simon Pál, *foggat* Derkai, Gyöngyösi. Eszerint a *fekély* olyan képzés, mint *aszály*, *veszély*, *osztály*, *sze-gély* stb. Alapszava, mint a *fakad* igéé, a nyelvtörténetben már nem szerepel. Munkácsi árja eredetű-nek tartja szavunkat (ÁKE 265).

BEKE ÖDÖN.

Pótlás. *Csipnye és csitnye.* A csipkebokrot Székelyföldön *csitnye-* és *csipnye-*bokornak (az utóbbit Udvarhely m. Homoród vidékén) mondják. Mármost egészen hasonló alak a «sóska» kalotaszegi *sósnya* neve. Minthogy a csipkebokrot Abauj megyében úgy is mondják *csipcse* (NyF 13:43), az a véleményem, hogy a *csipke* végét képzőnek érezték, s elvonás után helyettesítették be a *-cse* és *-nye* végekkel. A *-cse* valóban kicsinyítő képző, *-nye* képzőnk azonban nincs, de talán az *epër ~ epërnye*, *szédër ~ szédërnye* szó párokból is kikövetkeztethettek ilyen látszólagos képzőt.

BEKE Ö

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára az 1935. évre 5 pengő. Félévi előfizetést nem fogadunk el. Külföldi előfizetők számára az előfizetési díj 5 német márka, 40 cseh korona, 160 lei.

A legközelebbi szám 1935 február havában jelenik meg.

Kiadóhivatalunk útján megrendelhető: *Beke Ödön: Texte zur Religion der Osttscheremissen.* A keleti cseremiszek vallására vonatkozó szövegek német fordítással. Ára 8.— P. (Ismertetése a 126. lapon.)

A MAGYAR NYELVÖR szerkesztősége és kiadóhivatala

Telefón: 22-2-29.

Postatakarékpénztári számla: Dr. Balassa József 2560

STEMMER ÖDÖN

k ö n y v k e r e s k e d é s
tudományos antikvárium

Budapest, V, Gr. Tisza István u. 14.

V á s á r o l v a g y c s e r é l

könyvtári másodpéldányokat:

Nyelvtudomány — Néprajz — Régészet —
Történeti forrasművek — Folyóiratok stb.

Kívánatra árajánlatok.